

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

Історія & Археологія

Випуск 2



Видавничий дім
«Гельветика»
2024

РЕДКОЛЕГІЯ:

Ковальков Олександр Леонідович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна (головний редактор)

Бабенко Людмила Леонідівна, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, професор кафедри історії України, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Україна

Дрозд Роман Михайлович, доктор історичних наук, професор, професор Інституту історії, Академія поморська в Слупську, Польща

Коцан Василь Васильович, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, етнології та культурології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Україна

Пасічник Наталя Олексіївна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри математики та методики її навчання, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна

Присяжнюк Юрій Петрович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Україна

Різняк Ренат Ярославович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри математики та методики її навчання, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна

Саган Галина Василівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Україна

Чуткий Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Ухвалено до друку Вченою радою Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 10 від 22.04.2024 року).

Реєстрація в Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення:

Рішення № 789 від 14.03.2024 року. Ідентифікатор медіа – R30-02849.

Періодичність: 2 рази на рік.

Офіційний сайт видання: journals.cusu.in.ua/index.php/history

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VOLODYMYR VYNNYCHENKO CENTRAL UKRAINIAN
STATE UNIVERSITY**

History & Archaeology

Issue 2



Publishing house
“Helvetica”
2024

EDITORIAL BOARD:

Kovalkov Oleksandr, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine and World history, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine (Chief Editor)

Babenko Liudmyla, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Ukrainian History; Professor at the Department of Ukrainian History, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

Drozd Roman, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland

Kotsan Vasyl, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department Archeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

Pasichnyk Natalia, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Mathematics and its Teaching Methods, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine

Prysiashniuk Yuriy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Rizhniak Renat, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of Mathematics and its Teaching Methods, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine

Sagan Galyna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Ukraine

Chutkyi Andrii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Recommended for printing by the Academic Council of the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University (Minutes № 10 dated April 22, 2024).

Registration at the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting:
Decision No 789 dated March 14, 2024. Media-ID – R30-02849.
Periodicity: 2 times a year.

Official web-site: journals.cusu.in.ua/index.php/history

Articles are checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl

ЗМІСТ

Безверха Вікторія, Філоретова Лариса. Історія спорудження та відкриття пам'ятника В.І. Григоровичу в Єлисаветграді.....	7
Вівсяна Інна. Радянський концепт «дружба народів» у сучасних підручниках з історії.....	17
Ганул Антон. Заселення та розвиток забудови місцевості Хутір у Новомиргороді (друга половина XVIII – середина XX ст.).....	28
Ковальков Олександр. Афганська війна СРСР (1979–1989 рр.) у радянському художньому кінематографі в контексті «візуальної історії».....	42
Марченко Олег. Особливості навчання і виховання дітей дворян шкільного віку в другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Єлисаветградської громадської жіночої гімназії).....	59
Mohylov Oleksandr, Panchenko Kyrylo, Tarasov Andriy, Lyashko Yuriy. Archaeological field school: implementation analysis in institutions of higher education.....	69
Пахолівецький Віталій. Діяльність Єлисаветградської громадської Талмуд-Тори 1858–1917 років.....	78
Поліщук Михайло. Літературна спадщина Пірра Аета.....	87
Пономаренко Людмила, Житков Олександр. Господарська діяльність львівського монастиря домініканців в останній третині XVIII століття.....	102
Тетеря Світлана, Костюк Наталія. Федір Жарко, Олексій Гапон, Ісаак Цибулів – непересічні постаті українського бандурного мистецтва (за матеріалами польових досліджень).....	114

CONTENTS

Viktoriiia Bezverkha, Larysa Filoretova. The history of the construction and unveiling of the monument to V.I. Hryhorovych in Telisavetgrad.....	7
Inna Vivsiana. The Soviet concept of “friendship of nations” in modern history textbooks.....	17
Anton Hanul. Settlement and development of Khutir district in Novomyrhorod (second half of the 18th – mid-20th centuries).....	28
Oleksandr Kovalkov. The USSR’s Afghan war (1979–1989) in Soviet feature cinema in the “visual history” context.....	42
Oleh Marchenko. Peculiarities of education and upbringing of school-age children of nobles in the second half of the XIX TH – at the beginning of the XX TH century (on the example Yelysavethrad Public Girls' Gymnasium).....	59
Oleksandr Mohylov, Kyrylo Panchenko, Andriy Tarasov, Yuriy Lyashko. Archaeological field school: implementation analysis in institutions of higher education.....	69
Vitalii Pakholivetskyi. The activities of the Yelisavetgrad Public Talmud-Torah 1858–1917.....	78
Mykhailo Polishchuk. The literary heritage of Pyrr Aetus.....	87
Lyudmyla Ponomarenko, Oleksandr Zhytkov. Economic activity of the Lviv Dominican monastery in the last third of the eighteenth century.....	102
Svitlana Teteria, Natalija Kostjuk. Fedir Zharko, Olesiy Gapon, Isaak Tsybulyv – unique figures of Ukrainian bandur art (based on field research materials).....	114

УДК 908 [477.65+726.82]

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-2-1>

Безверха Вікторія,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка
bezver2017@gmail.com
ORCID ID: 0009-0007-5723-8625

Філоретова Лариса,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка
larisafiloretova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7177-4933

ІСТОРІЯ СПОРУДЖЕННЯ ТА ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТНИКА В.І. ГРИГОРОВИЧУ В ЄЛИСАВЕТГРАДІ

У статті розглянуто історію спорудження та відкриття пам'ятника педагогу, вченому, професору та видатному європейському славісту XIX ст. – Віктору Івановичу Григоровичу. Авторами виділено два етапи в історії пам'ятника. Перший – з моменту поховання професора, адже саме в той час зародилася ідея збирати кошти на спорудження пам'ятника та навіть надійшли перші пожертви. Другий етап – з моменту ініціативи знову збирати кошти на пам'ятник Історико-філологічним товариством під час святкування ювілею Новоросійського університету. Після перших благодійних пожертв минуло 14 років, але цього разу справу було доведено до кінця. Кошти, які були зібрані раніше і знаходилися весь цей час у місті Єлисаветград, було передано до Новоросійського університету. Відкритий благодійний збір коштів об'єднав громадськість та інтелігенцію великих міст, містечок і навіть сіл. У жовтні 1891 р. кошти було достатньо, щоб розпочати роботу. У статті зазначено, що архітектором було запрошено О. О. Бернардацці, а скульптором – Б. В. Едуардса. Сам пам'ятник було виготовлено з карарського мармуру. Урочисте відкриття відбулося 18 жовтня 1892 року на Петропавлівському кладовищі в Єлисаветграді.

У науковому дослідженні представлені оригінальні світлини пам'ятника професору з його відкриття, фото 1947 року після перенесення з Петропавлівського кладовища до Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, фото 2022 року з Рівненського кладовища та фото 2022 року – копії пам'ятника В.І. Григоровичу, який було зроблено з оригіналу та відкрито в 1972 році біля колишнього Земського реального училища. Завдяки фотоджерелам можна простежити стан збереження та порівняти зміни, які відбулися за цей період, з оригіналом пам'ятника В. І. Григоровичу. На жаль, оригінальний пам'ятник утратив одну зі своїх частин – фоліанти та бордюру у слов'янському стилі. Натепер монумент потребує реставрації.

Ключові слова: В. І. Григорович, видатний славіст, Єлисаветград, історія пам'ятників, Центральна Україна.

Історична пам'ять про видатних науковців відображається не лише в їхній творчій спадщині, мемуарах сучасників та інших свідченнях, а й у місцях пам'яті, до яких належать будинки, кабінети, творчі лабораторії, а також давні цвинтарі та монументи. Водночас вони є важливою складовою частиною сучасної урбаністики. Дослідження присвячено пам'ятнику вченому, етнографу, славісту, археологу, викладачу – Віктору Івановичу Григоровичу, який проживав у Єлисаветграді з 1876 року.

Віктор Григорович – професор кафедр слов'янознавства Казанського та Новоросійського університетів. Учений входив до числа фундаторів Новоросійського університету (нині – Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова), перший обраний в історії універси-

тету декан історико-філологічного факультету, а в листопаді 1866 р. він виконував обов'язки ректора (Дьомін О. Б., 2015, с. 20–23). Також, Віктор Григорович передав університету власну колекцію книг та рукописів, зібраних під час своїх наукових подорожей. Його слов'янська бібліотека є цінним джерелом з вивчення славістики, іменний книжковий фонд професора нараховує 1081 одиницю, що включає 803 найменування. Віктора Івановича Григоровича вважають одним із засновників вітчизняного слов'янознавства (Дьомін О. Б., 2015, с. 11, 74, 76).

Останнім місцем роботи професора був Новоросійський університет. Попрацювавши в ньому близько одинадцяти років, Віктор Григорович подав у відставку 18 серпня 1876 р., після чого переїхав до Єлисаветграда (нині м. Кропивницький) (Дьомін О. Б., 2015, с. 45–51, 73). Щодо мети переїзду та подальшої роботи в Єлисаветграді ми можемо отримати лише часткову інформацію зі слів його учнів та колег.

В опублікованому виступі науковця Олександра Кирпичникова зазначається, що «...звільнившись від службових обов'язків та дріб'язкових турбот, буде він підбивати підсумки своєї майже 40-річної роботи; звідси він проведиме екскурсії в усі кінці півдня, ритиметься і в землі, і в архівах, і в людській пам'яті, збиратиме новий матеріал, тесатиме нові міцні камені для великої будівлі»¹.

Михайло Завадський, учень Віктора Григоровича, в «Одеському Віснику» писав, що професор виявив бажання обмежити свою роботу вивченням давніх мов – слов'янської, грецької та румунської, поступаючись при цьому викладанню (Дьомін О. Б., 2015, с. 73; Алексеєнко М. В., 2015, с. 163–164).

Ще один учень В. Григоровича, який викладав у Земському реальному училищі² в місцевому закладі освіти, – Володимир Ястребов. У своєму виступі «Про значення пам'ятника В.І. Григоровича для місцевого населення» він озвучив декілька цікавих фактів щодо переїзду професора: «Переїзд у наше місто був справою обдуманною. Не для відпочинку переїхав відставний професор, а для нових праць. Сюди вабили його спогади про Нову Сербію, яка була колонізаційним ядром для Новоросійського краю, сюди вабила його перспектива знайомства з вірними зберігачами старовини – старообрядцями, що володіють тут дорогоцінним лицьовим Євангелієм та іншими рукописами та стародруками <...> Незабаром по приїзду він збирався робити, якщо навіть не робив на ділі, поїздки по селах з метою особистих опитувань місцевих жителів та наполегливо закликав, зустрічаючи своїх учнів, робити так само. Він активно шукав помічника у збиранні свіжого матеріалу, наче хотів розпочати життя спочатку <...> Якою світлою радістю були наповнені його очі, коли він говорив нам про працю одного місцевого священника з географії та історії краю, працю, яка рясніє фактичними відомостями, ретельно та з любов'ю зібраними!». Також В. Ястребов згадував рекомендації професора своїм студентам. Для дослідження він рекомендував вибирати теми з етнографії³. Відмовившись від спадку на користь рідних⁴, Віктор Григорович оселився на окраїні міста в маленькій квартирі, яка була переповнена книгами⁵. Проживав В. Григорович на Биковій (Поліщук В., 2014, с. 21; Житков О., 2023, с. 139).

¹ Кирпичников А. И. В.И. Григорович и его значение в истории русской науки. *Сооружение памятника профессору В.И. Григоровичу на могиле его в г. Елисаветграде: отчет Правления Историко-филологического общества*. Одесса: тип. Шт. Одес. воен. окр., 1894. URL: <https://library.kr.ua/wp-content/elib/grigorovich/grigor.pdf> [Дата звернення 07.04.2024].

² Нині – Кропивницький інженерний фаховий коледж Центральноукраїнського національного технічного університету, м. Кропивницький.

³ Ястребов В. Н. О значении памятника В.И. Григоровичу для местного общества. *Сооружение памятника профессору В.И. Григоровичу на могиле его в г. Елисаветграде: отчет Правления Историко-филологического общества*. Одесса: тип. Шт. Одес. воен. окр., 1894. URL: <https://library.kr.ua/wp-content/elib/grigorovich/grigor.pdf> [Дата звернення 07.04.2024].

⁴ Мурзакевич Н. Виктор Иванович Григорович. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей*. Том. XI. 1979. С. 445.

⁵ Ястребов В. Н. О значении памятника В.И. Григоровичу для местного общества...; Мурзакевич Н. Виктор Иванович Григорович...

Інша точка зору, яка існує в сучасній історіографії щодо переїзду науковця такого рівня до Єлисаветграду, крім дослідження старожитностей – це викладання в Земському реальному училищі⁶. (Поліщук В., 2014, с. 21; Житков О., 2023, с. 139). Приїхав до міста Віктор Григорович на запрошення свого учня, зокрема Р. Завадського (Печериця Т. М., 2019, с. 147).

Ураховуючи опубліковані згадки про переїзд В. Григоровича, можна говорити про те, що він хотів детальніше ознайомитися в дослідницькому та етнографічному плані з регіоном Центральної України. Йому вдалося побачити деякі стародруки, і, можливо, було здійснено експедиції, але дослідницьку роботу перервала раптова смерть⁷. Як зазначають дослідники О. Дьомін та М. Алексеєнко, *«у планах передбачалося розгортання масштабних робіт з вивчення південноукраїнського краю із залученням місцевих кадрів»* (Дьомін О. Б., 2015, с. 51). Щодо факту, чи був він запрошений як викладач Земського реального училища, на жаль, у джерелах інформації немає.

Не судилося видатному славісту, педагогу та досліднику старовини прожити довге дослідницьке життя в Єлисаветграді, у грудні цього ж 1876 р. він помирає від пневмонії (Поліщук В., 2014, с. 21). Поховання професора відбулося на Петропавлівському кладовищі (нині – вул. Полтавська) (Босько В. М., 2019, с. 148), у колі учнів та попечителів, на могилі було встановлено дерев'яний хрест.

Перша думка про пам'ятник В. І. Григоровичу зародилася на місці його захоронення, серед тих, хто його оточував у Єлисаветграді⁸. Відомо, що від самої ідеї створення пам'ятника Віктору Івановичу Григоровичу до його встановлення минуло 16 років. З огляду на те, що спорудження пам'ятника відбулося через багато років після смерті вченого, умовно цей період було поділено на два етапи.

Згідно зі Звітом Правління Історико-філологічного товариства Новоросійського університету, ідея спорудження пам'ятника В. І. Григоровичу виникла відразу після його смерті в 1876 р. За короткий термін для цього представниками громадськості Єлисаветграда були зібрані кошти. Одна їх частина зберігалася в колишнього директора Єлисаветградського земського реального училища Михайла Ромуальдовича Завадського. Згодом він передав ці кошти ректору Новоросійського університету. Інша частина грошей була зібрана колишнім Єлисаветградським міським головою Самуїлом Костянтиновичем Турчановим і, відповідно, зберігалась в Єлисаветградській міській управі. У звіті зафіксовано, що С. Турчановим було зібрано 100 руб. На цьому перший етап побудови пам'ятника вченому і викладачу на певний час замирає⁹.

Через 14 років після смерті В.І. Григоровича, у 1890 р., під час підготовки до святкування 25-річчя Новоросійського університету постать професора знову опинилась у центрі уваги. Цього ж року було надруковано перший том збірки «Літопис Історико-філологічного товариства», присвячений пам'яті Віктора Григоровича. 14 березня 1890 р. під час засідання члени цього Товариства одноголосно ухвалили рішення про необхідність відновлення збору коштів на спорудження пам'ятника вченому. А вже 15 листопада 1890 р. Міністерство народної освіти надало на це дозвіл. Після його отримання правління товариства зробило низку дій щодо збору коштів: по-перше, було надруковано запрошення для благодійних пожертв у газетах Одеси, Казані та Москви; по-друге, було відкрито обов'язковий збір пожертв серед викладачів не лише середніх навчальних закладів, але й нижчих.

Розраховуючи на підтримку інтелектуальної громади Єлисаветграда, Товариство також від-

⁶ Молодий комунар. 29 лютого 1972 р. № 26 (1506). С. 4.

⁷ Ястребов В. Н. О значении памятника В.И. Григоровичу для местного общества...

⁸ Успенский Ф. И. Памятник В. И. Григоровичу. Сооружение памятника профессору В.И. Григоровичу на могиле его в г. Елисаветграде: отчет Правления Историко-филологического общества. Одесса: тип. Шт. Одес. воен. окр., 1894. URL: <https://library.kr.ua/wp-content/elib/grigorovich/grigor.pdf> [Дата звернення 07.04.2024].

⁹ Сооружение памятника профессору В. И. Григоровичу на могиле его в г. Елисаветграде: отчет Правления Историко-филологического общества. *Памятник профессору В.И. Григоровичу на могиле его в г. Елисаветграде*. Одесса: тип. Шт. Одес. воен. окр., 1894.

крило в місті відділення комітету зі збору внесків, до якого ввійшли: міський голова О.М. Пашутін, протоієрей М. Єленевський та вчитель Земського реального училища В.М. Ястребов. Комітетом було зібрано 400 руб., не враховуючи коштів, які були зібрані раніше. Громада Єлисаветграда не просто відгукнулася на ініціативу щодо будівництва пам'ятника, її частина стала ключовою в цьому питанні. Також до збору коштів долучилися університети, де працював учений, освітні заклади, в яких викладали його учні, зокрема науковці Університету Св. Володимира в Києві та навіть Варшавського університету. Певну частину суми становили внески меценатів. У звіті Правління Історико-Філологічного товариства згадується допомога та сприяння Правління Товариства Південно-Західних залізниць, яке надало безкоштовний проїзд скульптору Б. Едуардсу з Одеси до Єлисаветграда та знижку на тариф перевезення самого пам'ятника до міста¹⁰.

У результаті на 11 жовтня 1891 року було зібрано 2049 рублів 34 копійки.¹¹ Така сума виявилась достатньою, а тому Товариство вирішило почати роботи зі спорудження пам'ятника.

Свої послуги та допомогу щодо виготовлення монумента запропонував одеський місцевий художник-скульптор Борис Васильович Едуардс, який погодився працювати безкоштовно. Гроші були виділені на матеріал, роботу працівників та доставку пам'ятника в Єлисаветград і становили суму в 2005 рублів.¹²

Варто згадати, що Борис Едуардс причетний до зведення перших пам'ятників просвітителям в Україні. Зокрема, він є автором пам'ятника археологу та краєзнавцю Олександрю Миколайовичу Полю в м. Кривому Розі (1891 р.) (Автор першого..., 2023). Також у ролі консультанта було запрошено відомого архітектора Олександра Осиповича Бернардацці, який з 1879 р. був міським архітектором Одеси, а також з 1878 р. до 1893 р. – архітектором Новоросійського університету. Будівництво пам'ятника було доручено безпосередньо Б.В. Едуардсу.

Після консультацій з архітектором було вирішено, що бюст і п'єдестал будуть вирізьблені з карарського мармуру. Аби передати образ В. Григоровича більш точно, були зібрані його фото та залучені особи, які знали професора за життя¹³. Автору пам'ятника дійсно вдалося передати образ, адже ми знаходимо в опублікованому виступі професора А.І. Маркевича опис професора під час занять: «Велика, але рухлива фігура професора завжди одягнена в формений сюртук, на ший хрест – таким Григорович, як живий, і зображений на пам'ятнику»¹⁴.

Також автори вирішили помістити під бюстом на чотирикутному п'єдесталі декілька фоліантів рукописів, а під ними – бордюру у слов'янському стилі із зображенням хреста. На самому п'єдесталі з лицьового боку планували зобразити пергамент із написами «ИСКЫИ ПРЯВЪДЫ МЪТЪНАІЄГО СВЕТА СЕГО» слов'янським шрифтом зверху, а нижче російською мовою – «Македония, Византия, Южная Русь во имя славянства», виокремивши графічно більшим шрифтом слова, які є об'єднуючим елементом наукових інтересів Григоровича. У нижній частині пергаменту вирішено розмістити автограф і печать В. Григоровича, а також присвяту «Виктор Иванович Григорович. От учеников и почитателей»; на лівій стороні п'єдесталу – «Родился в 1815 г.», на правій – «Скончался в 1876 г.». П'єдестал мав бути встановленим на гранітному підвищенні у дві сходинки¹⁵ (Поліщук В., 2014, с. 22; Дьомін О. Б., 2015, с. 73–74).

Постамент згідно зі всіма вказаними умовами був виконаний Б. Едуардсом до літа 1892 р.

¹⁰ Сооружение памятника профессору В. И. Григоровичу на могиле его в г. Елисаветграде: отчет Правления Историко-филологического общества...

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Маркевич А. И. Воспоминания о В. И. Григоровиче как о преподавателе. *Сооружение памятника профессору В. И. Григоровичу на могиле его в г. Елисаветграде: отчет Правления Историко-филологического общества*. Одесса: тип. Шт. Одес. воен. окр., 1894. URL: <https://library.kr.ua/wp-content/elib/grigorovich/grigor.pdf> [Дата звернення 07.04.2024].

¹⁵ Сооружение памятника профессору В. И. Григоровичу на могиле его в г. Елисаветграде: отчет Правления Историко-филологического общества...

Його відкриття відбулося восени, оскільки виявилось необхідним обнести територію могили залізною огорожею¹⁶.

Урочисте відкриття пам'ятника В.І. Григоровичу відбулося 18 жовтня 1892 р. на Петропавлівському кладовищі м. Єлисаветград – одному з найбільших та найстаріших у місті¹⁷ (Босько В. М., 2019, с. 148; Поліщук В., 2014, с. 22; Дьомін О. Б., 2015, с. 74).



Пам'ятник В.І. Григоровичу
на Петропавлівському кладовищі
Фото кін. XIX ст.



Відкриття пам'ятника В.І. Григоровичу
на Петропавлівському кладовищі
Фото кін. XIX ст.

Захід зібрав чимало людей. Зокрема, були присутні: Єпископ Єлисаветградський Акакій, члени Історико-філологічного товариства Новоросійського університету, Товариство колишніх студентів Новоросійського університету й Ананьївської гімназії, місцеві вчителі та учні освітніх закладів міста. Відкриття розпочалося з того, що скульптор зірвав завісу з пам'ятника¹⁸. Потім професор О.О. Кочубинський виголосив промову «Значення В.І. Григоровича в історії слов'янознавства»¹⁹.

Після відкриття в актовій залі класичної гімназії відбулося зібрання Історико-філоло-

¹⁶ Сооружение памятника профессору В. И. Григоровичу на могиле его в г. Елисаветграде: отчет Правления Историко-филологического общества...

¹⁷ Исторический очерк г. Елисаветграда. Составил и издал А. Н. Пашутин. Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских. 1897. С. 107.

¹⁸ Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКіроО). Ф.78. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 5.; Исторический очерк г. Елисаветграда. Составил и издал А.Н. Пашутин. Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских. 1897. С. 107.

¹⁹ Кочубинский А.А. Виктор Иванович Григорович (1815–1876) в истории Славяноведения. *Сооружение памятника профессору В.И. Григоровичу на могиле его в г. Елисаветграде: отчет Правления Историко-филологического общества*. Одесса: тип. Шт. Одес. воен. окр., 1894. URL: <https://library.kr.ua/wp-content/elib/grigorovich/grigor.pdf> [Дата звернення 07.04.2024].

гічного товариства на честь пам'яті професора В.І. Григоровича²⁰. Під час заходу колеги й учні представили доповіді, присвячені його науковому доробку, а саме: промова професора Ф.І. Успенського «Історія спорудження пам'ятника В.І. Григоровичу»²¹ була зачитана приватним доцентом Г.О. Афанасьєвим, професор О.І. Кирпичников виголосив промову «Про значення В.І. Григоровича в історії російської науки»²², наступним виступав А.І. Маркевич зі «Спогадами про В.І. Григоровича як про викладача»²³, після зачитав свій виступ викладач В.І. Ястребов «Про значення пам'ятника В.І. Григоровичу для місцевого населення»²⁴. Також було презентовано авторську билину, присвячену В.І. Григоровичу, вітання та телеграми від різних установ і колишніх учнів професора^{25,26}.

Події, пов'язані із закриттям Петропавлівського кладовища, вже в першій половині ХХ ст. стали трагічними для історичної пам'яті міста. Значну частину могил було просто згорнуто, а камінь використаний для будівельних потреб. Пам'ятник В.І. Григоровича став виключенням. Важко встановити, коли саме він був перенесений за межі цвинтаря. Але, враховуючи нещодавно віднайдений архівний запис – «Реставрація пам'ятника Григоровичу. Професор Славіст. Перенесений із Петропавлівської церкви» у справі за вересень – грудень 1945 р.,²⁷ можемо припустити, що в цей період його дійсно могли перенести до Кіровоградського обласного краєзнавчого музею.

У колекції краєзнавця Ю.В. Тютюшкіна зберігається фото 1947 року з підписом. На ньому пам'ятник стоїть на вулиці Леніна, 40 (нині Театральна, 40), поряд із Краєзнавчим музеєм.

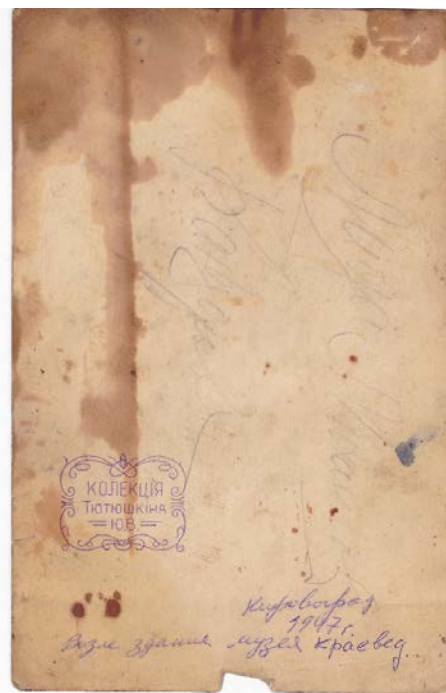


Фото пам'ятника В.І. Григоровичу
біля Кіровоградського обласного краєзнавчого музею
(Кіровоград, 1947 р.)
з колекції Юрія Володимировича Тютюшкіна

²⁰ Исторический очерк г. Елисаветграда... С. 107–108.

²¹ Успенский Ф.И. Памятник В.И. Григоровичу...

²² Кирпичников А.И. В.И. Григорович и его значение в истории русской науки...

²³ Маркевич А.И. Воспоминания о В.И. Григоровиче, как о преподавателе...

²⁴ Ястребов В.Н. О значении памятника В.И. Григоровичу для местного общества...

²⁵ Исторический очерк г. Елисаветграда... С. 107–108.

²⁶ Сооружение памятника профессору В.И. Григоровичу на могиле его в г. Елисаветграде: отчет Правления Историко-филологического общества...

²⁷ ДАКО. Ф. 4919. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 54.

На цьому місці він стояв, очевидно, до 1969 або 1970 р. Згідно з рішенням № 404 виконкому Кіровоградської області Ради депутатів від 17 вересня 1969 р. «Про затвердження списків пам'ятників археології, історії та мистецтва» бюст В.І. Григоровича знаходився все ще за адресою вул. Леніна, 40²⁸. У рішенні № 149 від 10 травня 1988 р. вже зазначена адреса Рівненського кладовища з цікавою приміткою – «реконструкція 1971 р.»²⁹. Було ще одне рішення облвиконкому № 175 від 27 червня 1990 р., де зафіксовано й оригінал, і копію пам'ятника В. Григоровича за названими вище адресами³⁰.



Фото пам'ятника В.І. Григоровичу
Рівнянське кладовище
(Кропивницький, 2022)
Автор фото Безверха В.М.

Згадаємо, що у 1972 р. було відкрито копію бюсту В.І. Григоровича біля колишнього Земського реального училища. Вона частково відповідає оригіналу – з фоліантами і бордюром у слов'янському стилі. Проте чотирикутний мармуровий п'єдестал був замінений на гранітний³¹.

²⁸ Рішення Кіровоградського облвиконкому № 404 від 17 вересня 1969 р. Про затвердження списків пам'ятників археології, історії та мистецтва, перспективних планів по їх охороні та спорудженню нових на 1970–1975 рр. С. 116.

²⁹ Рішення Кіровоградського облвиконкому № 149 від 10 травня 1988 р. Про взяття на державний облік ново-збудованих і нововиявлених пам'яток історії та культури. С. 214.

³⁰ Рішення Кіровоградського облвиконкому № 175 від 27 червня 1990 р. Охоронні зони пам'яток історії і культури, розташованих на території області. С. 8; 11.

³¹ Молодий комунар. 29 лютого 1972 р. № 26 (1506). С. 4.



Фото копії пам'ятника В. І. Григоровичу

Біля Кропивницького інженерного фахового коледжа Центральноукраїнського національного технічного університету (колишнє Земське реальне училище)
(Кропивницький, 2022)
Автор фото Безверха В.М.

Відзначимо, що оригінал пам'ятника, який було перенесено на Рівненський цвинтар, дещо відрізняється від першопочаткового варіанту, який ми бачимо на старих світлинах – зникли фоліанти і бордюру у слов'янському стилі. З невідомих причин ще під час першого перенесення книги були зміщені, що добре видно на фото 1947 року. За таким же принципом зображення фоліантів та бордюру вмонтовані на копію пам'ятника, яку відкрили на початку 70-х років, а не так, як можна побачити на фото під час відкриття. На жаль, після реконструкції 1971 року вони не були вмонтовані на оригіналі. У публікаціях місцевих дослідників і краєзнавців поширювалися різні думки з цього приводу. Зокрема, існує версія, за якою після встановлення копії бюсту частина оригіналу пам'ятника знаходиться саме біля колишнього Земського реального училища. Копію ж бюсту встановлено на оригінальний п'єдестал, який знаходиться на Рівненському цвинтарі. За іншою гіпотезою – під копію бюсту було вмонтовано оригінальні фоліант і бордюру (Босько В. М., 2019, с. 154; Поліщук В., 2014, с. 22). Очевидним є факт, що оригінал пам'ятника з часом зазнав змін. Вивчення візуально матеріалу монументу поряд із колишнім Земським реальним училищем вказує на те, що всі його частини виготовлені зі світлого пісковика. Це спростовує обидві вищенаведені гіпотези. Очевидно, фрагмент мармурової статуї був утрачений у 1971 році під час реставрації. Подальша його доля залишається невідомою.

Відкриття пам'ятника Віктору Івановичу Григоровичу стало знаковою подією не тільки для міста Єлисаветграда, але й для всієї наукової спільноти Півдня України. Завдяки консолідації громадськості та інтелігенції різних регіонів стало можливим встановлення пам'ятника видатному славісту, археологу, етнографу, професору В.І. Григоровичу за його вагомий науковий внесок. В одній з опублікованих промов прозвучало: «Громадських пам'ятників ученим, які не

були водночас відомими письменниками чи засновниками благодійних установ, у нас, скільки я знаю, ще немає. Це перший випадок і сміло можемо сподіватися, не останній»³². М. Попруженко в некролозі, присвяченому професору В.І. Григоровичу, зазначив: «Завтра додасться ще один доказ, що у нас уже вміють шанувати вдячно заслуги своїх вчених»³³. Серед наукових кіл краєзнавців та істориків залишається відкритим питання: чи дійсно цей громадський пам'ятник професору, вчителю-просвітителю В. Григоровичу став першим на території тодішньої імперії? Сьогодні пам'ятник залишається об'єктом культурно-історичної цінності для подальшого вивчення та дослідження соціально-політичних, урбаністичних процесів наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у м. Єлисаветграді. На жаль, оригінальний пам'ятник потребує реставрації та «захований» від очей громадськості на Рівненському кладовищі.

Список використаних джерел та літератури

- Автор першого пам'ятника Олександрю Полю Борис Едвардс. 2023. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://history.1kr.ua/photo-gallery/637> [07.04.2024]
- Алексеев М. В., 2015. *Славистическое книжное собрание профессора Виктора Ивановича Григоровича в библиотеке Одесского университета*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/32535/grigorovich_15-154-167.pdf?sequence=-1 [04.04.2024].
- Босько В. М. (упор.), 2019. *Історичний календар Кіровоградщини на 2020 рік. Люди. Події. Факти*. Босько В. М. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Дьомін О. Б., 2015, Алексеев М. В. *Шукач слов'янських скарбів В. І. Григорович*. Одеса: ОНУ.
- Житков О., 2023, Пономаренко Л. Єлисаветградський період життя видатного історика-славіста Віктора Івановича Григоровича: жовтень – грудень 1876 року. *Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії: Збірник тез Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 175-ї річниці від дня народження Павла Рябкова та 65-ї річниці від дня народження Сергія Шевченка, м. Кропивницький, 18–19 жовтня 2023 року*. Кропивницький: РВВ ЦДУ ім.В. Винниченка. с. 134–140.
- Печериця Т. М., 2019. Завадський – видатний педагог-реформатор й громадський діяч України ХІХ – першої чверті ХХ ст. *Гілея. Науковий вісник. Всеукраїнське видання*. Вип. 149. с. 146–147.
- Поліщук В., 2014. *Будинок, якого тут вже немає*. Кіровоград.

Viktoriia Bezverkha, Larysa Filoretova

THE HISTORY OF THE CONSTRUCTION AND UNVEILING OF THE MONUMENT TO V.I. HRYHOROVYCH IN TELISAVETGRAD

The article deals with the history of the construction and unveiling of the monument to Viktor Ivanovych Hryhorovych, a teacher, scientist, professor and prominent European Slavist of the nineteenth century. The authors identify two stages in the history of the monument. The first one is from the moment of the professor's burial, because it was at that time that the idea of raising funds for the construction of the monument was born and even the first donations were received. The second stage is from the moment the Historical and Philological Society initiated fundraising for the monument again during the celebration of the anniversary of Novorossiysk University. It took 14 years after the first charitable donations, but this time the matter was brought to an end. The funds that had been raised earlier and kept in the city of Elisavetgrad all this time were transferred to Novorossiysk University. The open charity fundraiser brought together the public and intellectuals of large cities, towns and even villages. In October 1891, the funds were enough to start work. The article states that O.O. Bernardazzi was invited as an architect and B.V. Edwards as a sculptor. The monument itself was made of Karar marble. The unveiling ceremony took place on 18 October 1892 at the Peter and Paul Cemetery in Yelisavethrad.

The scientific research presents original photographs of the monument to the professor from its unveiling, a photo from 1947 after it was moved from the Peter and Paul Cemetery to the Kirovohrad Regional Museum

³² Кирпичников А.И. В.И. Григорович и его значение в истории русской науки...

³³ Попруженко М. Памяти проф. В.И. Григоровича. (Из «Новороссийского Телеграфа», № 5590, 17 октября 1892). Сооружение памятника профессору В.И. Григоровичу на могиле его в г. Єлисаветград: отчет Правления Историко-филологического общества. Памятник профессору В.И. Григоровичу на могиле его в г. Єлисаветград. Одесса : тип. Шт. Одес. воен. окр., 1894.

of *Local Lore*, a photo from 2022 from the Rivne Cemetery, and a photo from 2022 - a copy of the monument to V.I. Hryhorovych, which was made from the original and unveiled in 1972 near the former Zemsky Real School. Thanks to the photographic sources, it is possible to trace the state of preservation and changes that have occurred to the original monument to V.I. Hryhorovych over this period. Unfortunately, the original monument has lost one of its parts - the folios and the Slavic-style border. Today, the monument is in need of restoration.

Key words: V.I. Hryhorovych, prominent Slavic scholar, Yelisavethrad, monument, Central Ukraine.

References

Avtor pershoho pam'iatnyka Oleksandru Poliu Borys Edvards [The author of the first monument to Alexander Paul, Boris Edwards]. 2023. [Online]: Available from: <https://history.1kr.ua/photo-gallery/637> [07.04.2024]. (In Ukrainian).

Alekseenko M. V. 2015. Slavystycheskoe knyzhnoe sobranie professora Vyktora Yvanovycha Hryhorovycha v byblyoteke Odesskoho unyversyteta [Slavistic book collection of Professor Viktor Ivanovich Grigorovich in the library of Odessa University]. [Online]: Available from: https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/32535/grigorovich_15-154-167.pdf?sequence=-1 [04.04.2024].

Bosko V. V. (com.), 2019. *Istorychnyi kalendar Kirovohradshchyny na 2020 rik. Liudy. Podii. Fakty* [Centenary calendar of Kirovohrad region for 2020. People. Events. Facts]. 2019. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (In Ukrainian).

Domin O. B., 2015, Aliksieienko M. V. *Shukach slov'ianskykh skarbiv V. I. Hryhorovych* [The searcher of Slavic treasures V.I. Grigorovich]. Odesa: ONU. (In Ukrainian).

Zhytkov O., 2023, Ponomarenko L. Yelysavethradskyi period zhyttia vydatnoho istoryka-slavista Viktora Ivanovycha Hryhorovycha: zhovten – hruden 1876 roku [The Yelisavetgrad period of the life of the outstanding Slavic historian Viktor Ivanovich Hryhorovych: October – December 1876]. *Problemy istorychnoi rehionalistyky ta mikroistorii: Zbirnyk tez Vseukrainskoi naukovoï konferentsii z nahody 175-i richnytsi vid dnia narodzhennia Pavla Riabkova ta 65-i richnytsi vid dnia narodzhennia Serhiia Shevchenka, m. Kropyvnytskyi, 18–19 zhovtnia 2023 roku*. Kropyvnytskyi: RVV TsDU im.V. Vynnychenka. s. 134–140. (In Ukrainian).

Pecherytsia T. M., 2019. Zavadskyi – vydatnyi pedahoh-reformator y hromadskyi diiach Ukrainy XIX – pershoi chverti XX st. [Zavadskyi was a prominent reformist educator and public figure in Ukraine in the twenty-first and first quarter of the twentieth century.]. *Hileia Naukovyi visnyk. Vseukrainske vydannia*. Vyp. 149. s. 146–147. (In Ukrainian).

Polishchuk V., 2014. *Budynok, yakoho tuzhe nemaie* [The house that is missing]. Kirovohrad. (In Ukrainian).

УДК 94(470+571)«XX»(075):94(477)«1921/1991»(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-2-2>

Вівсяна Інна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
innavivs519@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6910-1561

РАДЯНСЬКИЙ КОНЦЕПТ «ДРУЖБА НАРОДІВ» У СУЧАСНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ

Метою статті є визначення місця ідеологічного концепту «дружба народів» у викладанні новітньої історії в російських школах, а також у веденні гібридної війни РФ з Україною.

Влітку 2023 року, на другому році повномасштабної війни з Україною, в Росії та на окупованих територіях українського Півдня і Сходу школи отримали нову редакцію підручника новітньої історії (автори В. Мединський і А. Торкунов). Підручник викликав бурхливу реакцію громадськості на всьому пострадянському просторі, адже він став концентрованим викладом ідеології рашизму. Значну увагу в цьому пропагандистському опусі приділено характеристиці національних відносин у післявоєнному СРСР. Ідеологема «дружби народів» була частиною державної пропаганди в Радянському Союзі, вона ж продовжила своє існування з деякими видозмінами в сучасній РФ. Розуміння цього факту важливе як для професійних істориків, так і для всього українського суспільства.

У статті окреслено стан дослідження проблеми використання стереотипів про «дружбу народів» у радянський та пострадянський період. Проаналізовано нову редакцію російського шкільного підручника на предмет використання радянського концепту «дружби народів». Оцінено вплив рашистської ідеології на формування змісту підручника.

Визначено, що радянське трактування ідеологеми «дружба народів» передбачало наявність «старшого» і «меншого» народів, саме такий зміст у своїй фейки про «братні народи» вкладають сучасні рашисти. За словами про «братні народи» ховається шовіністичне ставлення «старшого брата» – російського народу до інших як до другосортних. Використання радянських стереотипів у сучасних підручниках історії слід розглядати як ідеологічну зброю в гібридній війні та використовувати гідні аргументи для розвінчування історичних міфів. Концепт «дружба народів» у сучасному трактуванні передбачає рівноправні толерантні відносини між народами, повагу до національного суверенітету та дотримання загально визнаних прав людини.

Ключові слова: ідеологема, концепт «дружба народів», інтернаціоналізм, «братні народи», національні відносини, стереотипи, фейки, рашизм.

Сучасний стан ідеологічного протистояння між Україною і Російською Федерацією називають «гібридною війною», яка завдає не менше руйнувань, ніж звичайне збройне протистояння. Лінія фронту тут не помітна, але присутня щоденно в інформаційному просторі. Чи не найважливішою битвою в цій війні є боротьба за свідомість молодого покоління, зокрема юнацтва 16–17 років. І сьогодні, як і в радянські часи, підручник новітньої історії для випускників шкіл є чи не найпотужнішою ідеологічною зброєю. Українських істориків росіяни звинувачують у «переписуванні історії», адже вони змінили погляд на усталені радянські догми, внесли об'єктивну інформацію до підручників. Насправді переписування історії, або уніфікація, характерне для російських істориків і політологів, які виконують замовлення влади. Учитель історії має навчати своїх учнів аналізувати історичні факти і події, критично мислити та робити власні висновки, а не заучувати усталені стереотипи та судження. Знати противника та вміти розвінчувати фейки і міфи – завдання першочергове як для викладача історії, так і для студентів та учнів. Одним із найпоширеніших міфів радянської історичної науки був концепт «дружби народів», який нині використовує рашистська пропаганда, зокрема через підручники на окупованих територіях.

Вивчення ідеологічного впливу концепту «дружба народів» на радянське суспільство почалося ще в часи СРСР. Пропаганді дружби народів, радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму в боротьбі за мир була присвячена публікація зразків усної народної творчості П. Павлія, який вважав, що фольклор має велике значення для справи виховання радянських людей і є засобом донесення до найширших мас пропаганди художнім словом найпередовішого світогляду нашої епохи – марксизму-ленінізму (Павлій П. Д., 1958). Роботу партійних органів з виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів у своїх наукових дослідженнях трактували, наприклад, такі автори: В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко (Ніколаєць К., 2011). Про напрацювання радянських істориків у напрямі «широкого і всебічного висвітлення дружби народів СРСР» як надійної ідейної зброї «в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів» докладно описав А.В. Санцевич (Санцевич А. В., 1964).

Як зазначає Ф. Турченко, «в українській історіографії відмова від марксистських методологічних засад відбувалася складніше, ніж у російській. Вона супроводжувалась ревізією ідеї особливої ролі в історії України російського народу і «дружби народів СРСР» взагалі. Ця ідея у свій час була штучно «вмонтована» у формаційну схему історій неросійських народів Радянського Союзу і розглядалася як їх органічна частина. На початку 1990-х рр. ця ідея була відкинута як політико-пропагандистське гасло, яке не має нічого спільного з наукою» (Турченко Ф., 2011, с. 12). Одночасно словосполучення «дружба народів» було вилучене зі сторінок шкільних підручників.

Дослідженню формування радянських стереотипів національної політики присвячені наукові праці сучасних зарубіжних (С. Єсельчик, Т. Мартін) та вітчизняних дослідників Ю. Каганова, А. Курапова, О. Калиновської, В. Гриневича та ін.

У матеріалах посібника «Спільна історія. Діалог культур» (2013) приділено увагу питанням пошуку ідентичностей в умовах полікультурного суспільства, збереження історико-культурної спадщини, впливу радянської епохи на свідомість людини через образи та звуки, ролі молоді в міжкультурному діалозі. Як зазначають дослідники, «поки що недостатньо в історіографії розроблена тема функціонування історичних міфів і стереотипів у сучасному українському суспільстві та їх ролі в міжнаціональних і міждержавних відносинах. У СРСР на ідеологічному обробленні населення позначилися етнічно-релігійна близькість українців і росіян, імперсько-месіаністична візія майбутнього Східної Європи включно з концептами особливої «східнослов'янської цивілізації» і формування єдиного «радянського народу» (Історичні міфи, 2009, с. 1).

Останнім часом молоді дослідники все частіше звертаються до проблеми розвінчування міфів і стереотипів радянської доби, зокрема тих, що стосуються національних відносин (Фундаментальні ментально-ціннісні, 2023). Деякі сучасні російські дослідники предметно вивчали концепт із погляду етнопсихології (Лур'є С. В., 2011; Коняєва Е. В., 2015). Усе актуальнішою стає тема міфологізації історії на сторінках російських підручників (Громадянське суспільство, 2020). Аналітичний огляд «Історія України в російських шкільних підручниках з історії» було підготовлено в рамках проекту ГО Центр громадянської освіти «Альменда» (Аналітичний огляд, 2023), проте автори не зосереджувались на проблематиці висвітлення проблеми «дружби народів». Частково проблема розкривається в розвідці А. Петрика¹.

Отже, багатоаспектний науковий аналіз формування та використання ідеологічного концепту «дружба народів» визначив його органічний зв'язок із функціонуванням держави під назвою СРСР. Проте в сучасній російській державі спостерігається реваншизм радянської епохи включно з використанням старих кліше для обґрунтування агресії. Особливо небезпечним є поширення тез про «братні народи», «один народ» через шкільні підручники на тимчасово окупованих територіях та в медійному просторі.

¹ Петрик А. «Північний фронт»: Російська пропаганда проти держав Балтії. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/10/20/163257/> [Дата звернення 12.10.2023].

Завданням даної статті є визначення місця ідеологічного концепту «дружба народів» у викладанні новітньої історії Росії та України, аналіз використання радянських міфів та стереотипів у сучасній гібридній війні РФ з Україною. В основі методології дослідження – компаративний метод, що дає можливість аналізу історичної та методичної літератури, публіцистики і матеріалів періодичної преси.

Зважаючи на сучасне трактування «концепту» як одиниці ментальної свідомості, в цій розвідці щодо словосполучення «дружба народів» буде використано саме цей термін. На думку філологів, «відмінність концепту від поняття в тому, що концепт вміщує в собі ознаки, які заповнюються в певному мовному колективі знаннями про даний об'єкт у всіх його зв'язках і співвідношеннях. Поняття ж складається з узагальнених ознак об'єкта, найважливіших, суттєвих, необхідних» (Фрасинюк Н. І., 2021, с. 69). При цьому важливо зазначити, що синонімами концепту виступають «ідеологема», «концепція», «вигадка», «фантазія» та ін.

Щодо формування ідеологеми «дружба народів» звернемось до висновків авторитетних дослідників. 19 березня 2021 року на сайті інтернет-видання «Накипіло» було опубліковано коментарі стосовно радянського концепту «дружба народів» головного наукового співробітника відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України доктора історичних наук Станіслава Кульчицького та старшого наукового співробітника цього ж інституту кандидата історичних наук Геннадія Єфіменка. Вони зазначають, що концепт «дружби народів» походить із комуністичної доктрини. За марксистською теорією «братство» між робочими класами різних країн мало би замінити застаріле і капіталістичне поняття націй. Ленін називав Російську імперію «тюрмою народів», натомість СРСР, нібито, створювався на базі принципу «дружби народів». Ідеологема «дружба народів» упроваджувалася одночасно з возвеличенням російської нації, російської мови, російської культури в Україні. Вважається, що вперше цей вислів як ідеологему висловив Йосиф Сталін. Сталося це наприкінці 1935 року під час його промови перед колгоспниками Таджикистану і Туркменістану. Підхопив цю ідеологему і новий керівник КП(б)У Микита Хрущов, якого Кремль на початку 1938 р. призначив першим секретарем ЦК КП(б)У. І вже під час XIV з'їзду КП(б)У (червень 1938 р.) у його промові лунали тези як про необхідність братерської дружби з російським народом, так і про ліквідацію шкідництва у викладанні російської мови (Гуш Ю., 2021). За твердженням гарвардського професора Тері Мартіна, на 1938 рік «дружба народів» уже стала офіційно утвердженою метафорою на окреслення уявної багатонаціональної спільноти (Мартін Т., 2013, с. 559).

Професор Університету Вікторії в Канаді історик Сергій Єкельчик заявляє: «1936 року було введено концепцію «дружби народів» – заміну імперської ідеологеми культурної та політичної ієрархії. Ця «дружба народів» веде за собою поняття великого російського народу. Концепція «братніх народів» – це хворий витвір радянської пропаганди на заміну російської імперської концепції «триєдиного народу». Це спроба насильно прив'язати українську історію до російської та заперечити право українців і білорусів на власний історичний вибір» (Єкельчик С., 2022).

Одним із фундаментальних стовпів радянської пропагандистської машини був так званий принцип пролетарського інтернаціоналізму, тобто міжнаціональна та міжнародна єдність робітників і всіх трудящих у боротьбі за перемогу соціалістичної (світової) революції, побудову соціалізму та комунізму. Сучасні російські дослідники міжнаціональних взаємин у СРСР визначають дві протилежні категорії – марксистський інтернаціоналізм та радянський етнонаціоналізм. На думку Марини Козлової, у СРСР існував так званий «диференціалістський расизм», що передбачав об'єктивізацію характеристик, що розділяли різні групи – «ми» й «вони». Складниками цього поняття є такі категорії, як «національний характер», «корінні» й «некорінні» народи. Кожен із народів, які населяли Радянський Союз, пов'язувався з конкретною територією, за ним визначався стандартний націогенеруючий набір: одяг, мова, кухня, історія, антропологічні риси тощо (Батуріна С., с. 142).

За висновком Т. Мартіна, в Радянському Союзі дружба народів відіграла ту роль, яка в традиційній національній державі належить панівній національності. «Дружба народів – то й була уявна спільнота Радянського Союзу» (Мартін Т., 2013, с. 595).

Російські вчені, визначаючи зміст концепту «дружба народів», по-іншому трактують його природу. Зокрема, етнопсихолог Світлана Лур'є відзначає: «Найцікавіше в сценарії «дружба народів» – те, що як стиль життя він розвивався і втілювався стихійно. Російський народ повівся як лідер саме в той період, коли вголос називати його лідером було не прийнято. Виходить, що в російській імперії руські чудово налагоджували свої відносини з підкореними народами, але без втручання влади, яка намагалась, наприклад, облаштувати життя колоній на англійську манеру. Це дозволяє зробити висновок про високу природну здатність руських до самоорганізації і організації близьких народів, та ще й так, що в останніх виникає відчуття якогось ідеального світу та бажання у всьому допомагати руським, що йде від самого серця»².

На основі текстів радянських енциклопедичних видань російська дослідниця О.В. Коняєва визначає «когнітивні ознаки» даного концепту: єдність народів, рівність народів, співробітництво між народами, взаємодопомога, добра воля, спільні інтереси, спільна діяльність (будівництво соціалізму, спільна боротьба проти ворога у Великій Вітчизняній війні), свобода і незалежність народів. Вона також виділила змістові компоненти: спілкування між народами, відсутність конфліктів між ними, щирий взаємний інтерес, рівність, взаєморозуміння, повага до людини іншої національності, спільна діяльність, спільне дозвілля (Коняєва Е.В., 2015).

Радянська держава будувала свою міжнаціональну політику під гаслом про «дружбу народів», яке відтворювалося в підручниках, ЗМІ, політичних ритуалах, численних виставках, наочній агітації, закріплювалося в топонімах. У Радянському Союзі часто організовували тижні національних братніх культур однієї союзної республіки в іншій. Тоді ж відбувалися судові процеси, де приналежність до злочину визначалася за національною ознакою (наприклад, «справа єврейських лікарів» чи «українських буржуазних націоналістів»), етнічні депортації та репресії, політика примусового перемішування населення за рахунок трудової міграції.

Справжню суть пропагованого інтернаціоналізму розуміли не всі. Український літературознавець Іван Дзюба в 1965 р. написав упродовж вересня – грудня працю під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій з марксистських позицій проаналізував національно-культурну політику радянської влади в Україні: «дуже сильний такий прошарок російського міщанства, який безнадійно далекий від того, щоб бути носієм комуністичного інтернаціоналізму, а є духовним спадкоємцем «десяти поколінь колонізаторів». Це російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом <...> Цей прошарок російського міщанства в національних республіках – колосальний і постійно діючий, політично реакційний, культурно і морально знижуючий фактор; він вносить посилену (і чималу) отруту в справу дружби народів СРСР» (Дзюба І., 2005, с. 54).

Комуністичні штампи і стереотипи міцно засіли на сторінках радянських підручників історії. Ф. Турченко з болем згадує суспільну полеміку навколо першого підручника вітчизняної історії в незалежній Україні, коли серед інших звинувачень авторам закидали «роз'єднання слов'янських народів» (Турченко Ф. Г., 2016). Журналіст Віталій Портников справедливо зазначає: «Радянського Союзу немає вже понад три десятиліття. Але радянські підручники історії з їхньою безпардонною фальсифікацією подій, пропагандою та ненавистю до всього живого час від часу нагадують про себе у світогляді та поглядах на життя тих, хто закінчив школу багато років тому. Якщо люди не зверталися до історичних подій у дорослому житті – а чи багато хто це робить? – то багато хто продовжує жити радянськими історичними штампами навіть сьогодні. І при цьому вважати, що вільні від впливу радянської ідеології»³.

² Дружба народів. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B0_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2 [Дата звернення 12.10.2023].

³ Віталій Портников: Підручник аморальності. URL: <https://ua.krymr.com/a/vitaliy-portnykov-istoria-rossii-pidruchnyk-propahanda/32542126.html> [Дата звернення 12.10.2023].

Тривалі трансформації програм та підручників новітньої історії в незалежній Україні призвели до практичного зникнення згадки про використання ідеологеми «дружби народів» у радянській національній політиці та суспільно-політичному житті радянського суспільства. В останньому поколінні українських підручників з історії для 10 класу лише в одному згадується це словосполучення, та й то в контексті: «У червні 1938 р. XIV з'їзд КП(б)У прямо пов'язав українізаторську політику з намаганнями «троцькістів», «бухарінців» і «буржуазних націоналістів» відірвати український народ від «братньої дружби з великим російським народом»...» (Гісем О. В., 2018, с. 120). Практично жоден підручник з історії для старшокласників у незалежній Україні не пояснює суті концепту «дружба народів», специфіки його використання та прихованої небезпеки в комунікативних практиках.

Переписування історії в сучасній російській дійсності трактується як «уніфікація». Запит на уніфікацію підручників з історії сформулював особисто Путін. 25 квітня 2013 року під час «Прямої лінії» він поскаржився на відсутність єдиної оцінки історичних подій у шкільних підручниках та слабку ідеологічну складову частину. Путін висунув вимоги до авторів: відсутність «подвійних трактувань» та «повага до всіх сторінок нашого минулого». Тези Путіна можна вважати завершальним етапом остаточної реабілітації сталінізму та російського імперіалізму, згорання спроб переоцінки минулого, що відбувалися у 1990-х – на початку 2000-х⁴.

2014 року в РФ було затверджено Єдиний історико-культурний стандарт. Викладання шкільного курсу «Історія Росії», починаючи з 2016–2017 навчального року, донині здійснюється на його основі. З осені 2022 р. нова політична реальність швидко «інтегрується» в шкільний курс історії вже в законодавчому (нормативному) сенсі. У вересні Держдума РФ ухвалила поправки до чинного законодавства у сфері середньої освіти, відповідно до яких, починаючи з 2023–2024 н. р., в російських як державних, так і приватних середніх закладах освіти запроваджуються єдині обов'язкові федеральні програми з гуманітарних дисциплін. Тоді ж відповідно до наказу міністра освіти РФ внесено зміни до федерального державного освітнього стандарту, зокрема з історії. Згідно з ним після вивчення шкільного курсу історії випускники мають усвідомлювати «значимість Росії у світових політичних і соціально-економічних процесах», а також розуміти причини та наслідки «розпаду СРСР, відродження Російської Федерації як світової держави, воз'єднання Криму з Росією, спеціальної воєнної операції на Україні та інших найважливіших подій ХХ – початку ХХІ століття» (Аналітичний огляд, 2023, с. 30–31).

«Науковий комунізм розвинутого путінізму» – так охарактеризував вихід нового російського підручника з історії для 11-х класів (Мединский В. Р., 2023а) старший аналітик Групи з аналізу гібридних загроз Українського кризового медіацентру, аналітик/керівник проектів The New Geopolitics Research Network Володимир Солов'ян. Під час презентації дослідження «Викривлена освіта: як Росія переписує історію» він зазначив, що цей посібник є не просто ідеологізованим, а таким, що виховує ненависть до України. Професійну оцінку російського підручника надала кандидатка історичних наук, експертка Українського центру безпеки та співпраці Аліна Поніпалаяк: «Книга наповнена фейками, пропагандою і матеріалами, які не мають взагалі історичного підкріплення. Але що інше можна було очікувати, коли серед головних авторів – Медінський. Цей пропагандист є засновником ідеології рашизму, і через всю книгу ми спостерігаємо основи цієї ідеології»⁵.

Про авторів підручника з новітньої історії Росії відомо таке. Володимир Медінський (народився у м. Сміла!) – помічник президента РФ, міністр культури у 2012–2020 рр. Має три наукові ступені: кандидата політичних наук, доктора політичних наук і доктора історичних наук. У всіх його дисертаціях виявлено плагіат, фальсифікацію наукових здобутків (посилання на неіснуючі

⁴ Жуков С. Підручник ненависті. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/09/4/163100/> [Дата звернення 12.10.2023].

⁵ «Науковий комунізм» розвинутого путінізму. URL: <https://uacrisis.org/uk/naukovyj-komunizm-rozvytogo-putinizmu> [Дата звернення 12.10.2023].

монографії власного авторства) та псевдонаукові твердження. Кампанія за анулювання наукових ступенів Мединського в РФ завершилася нічим. Анатолій Торкунов – ректор Московського державного університету міжнародних відносин (МГІМО) з 1992 року. У 1980-х рр. працював на дипломатичних посадах, призначення на які було неможливим без погодження з КДБ. Має наукові ступені кандидата історичних та доктора політичних наук. Спільним для них є те, що обидва є випускниками МГІМО, не мають базової історичної освіти, а дисертації захистили, вже маючи серйозні кар'єрні здобутки на державній чи дипломатичній службі. Сповідують (особливо яскраво це демонструє Мединський) суто утилітарний та інструменталістський підхід до історії: важливі лише ті факти (і такі їх оцінки), від яких є користь політичному режиму⁶.

Нова редакція підручника для випускного класу російської школи вийшла друком у 2023 році. Саме цю книгу в необмеженій кількості отримали шкільні бібліотеки на окупованих РФ територіях, вона ж доступна в електронному форматі. Десятки відгуків у текстовому та відеоформаті наповнили інформаційний простір. Підручник назвали «схвильованою агіткою», «ненауковим та заідеологізованим», а то і просто «підручником ненависті», «підручником аморальності», «підручником фашизму», «агіткою <...> злобною та ядовитою маячнею», яка являє собою «сталінізовану версію <...> історії», «перегорнуту історію», «адаптовану під тотальну <...> інтелектуальну і моральну окупацію офіційним путінізмом», частину «небаченого експерименту у ХХІ ст.» зі створення інтелектуального концтабору⁷. Очевидним є факт, що цей підручник є яскравим зразком пропаганди. За кількістю брехні в одному реченні він явно обходить найбільш запеклих путінських пропагандистів⁸.

Розглянемо, як висвітлюється концепт «дружба народів» у новітніх російських підручниках. У підручнику для 10-го класу автори обмежилися твердженням, що до кінця 1930-х рр. керівництво СРСР проголосило курс на прискорене зближення і злиття народів у «єдину радянську націю» (Мединский В. Р., 2023а, с. 237).

Уже в першому параграфі підручника для 11-го класу «Відновлення і розвиток економіки та соціальної сфери» міститься згадка про депортацію кримських татар та ряду народів Північного Кавказу. Факт настільки відомий, що приховати було б його неможливо. Проте далі читаємо: «Їхнє життя було тяжким, хоч місцева влада прикладала максимум зусиль, щоб налагодити їхнє харчування і побут». Автори не доповнили розповідь фактами, а саме, що «протягом року до завершення війни від голоду, хвороб та виснаження загинуло понад 30 тисяч кримських татар. Звичайним явищем були втечі з місць заслання. Особливого масштабу це явище набуло 1948 року, коли втекло 8692 кримських спецпоселенця, з яких було затримано 6295 і притягнуто до відповідальності 2645 осіб. Уряд уже 21 лютого 1948 року спеціальною постановою «Про заслання, висилку і спецпоселення» зобов'язав МВС установити режим повного припинення втеч. 28 листопада 1948 року Президія Верховної Ради СРСР своїм Указом «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни» встановлювала довічний термін виселення і призначала 20-річне покарання примусовими роботами за втечу та 5 років – за переховування»⁹.

У тексті підручника практикуються виділення жирним шрифтом окремих слів, які мають привернути особливу увагу школярів. У підпункті «Союзний Центр і національні регіони: проблеми взаємовідносин» читаємо: «24 травня 1945 р. на прийомі у Кремлі на честь командувачів Червоної Армії Сталін підняв **тост «За російський народ!»**, відзначивши його заслуги, «здоровий глузд і терпіння». Разом із тим підкреслювалось, що перемога була досягнута зусиллями

⁶ Жуков С. Вказ. праця.

⁷ Петрик А. Вказ. праця.

⁸ Уроки ненависті: як путінський режим ростить для себе нових солдатів. URL: <https://uatv.ua/uk/uroky-nenavysti-yak-putinskyj-rezhym-rostyt-dlya-sebe-novyh-soldativ/> [Дата звернення 12.10.2023].

⁹ Інформаційні матеріали про депортацію кримськотатарського народу 1944 року. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/informacijni-materiali-pro-deportaciju-krimskotatarskogo-narodu-1944-rok> [Дата звернення 12.10.2023].

всіх народів Радянського Союзу. Прояви націоналізму на приєднаних до СРСР напередодні Великої Вітчизняної війни територіях Західної України, Західної Білорусії, Прибалтики, Молдавії переслідувались, але **місцева культура і традиції всіляко підтримувались** <...> Національні регіони отримували **величезну фінансову допомогу із союзного бюджету**» (Мединский В. Р., 2023b, с. 24). Створюється враження, що очевидна брехня спеціально виділяється.

Серед методичних інструментів у підручнику використано «роботу з документом: рубрика «думка вчених», що, очевидно, має на меті надати науковості викладу. Зокрема, наводиться думка історика Ю. Ємельянова про Й. Сталіна («Сталин. Путь к власти»): «...Сталін прекрасно розумів, що гордість за свій народ, за його культуру, за історію його країни є могутньою рушійною силою, більш дієвою, ніж мрія про світову революцію <...> Сталіна підтримували не лише партія і пролетаріат, але і <...> представники селянства, наукової та творчої інтелігенції, військові спеціалісти, цивільні службовці, які вбачали в Сталіні послідовного і рішучого захисника національних інтересів країни» (Мединский В. Р., 2023b, с. 71). Позитивний загалом висновок створює імідж Сталіна як взірця національного лідера, «батька народів».

Хрущовська «відлига» висвітлена в підручнику стримано та з відчутним відтінком іронії. «Непродумані рішення» М. Хрущова, зокрема щодо реабілітації та амністії «помічників нацистів», начебто призвели до появи та зростання «націоналізму в Прибалтиці та на заході України» (Мединский В. Р., 2023b, с. 66). Коротке речення: «У січні 1957 р. відновлено національну державність балкарського, калмицького, карачаївського, чеченського та інгушського народів» на с. 66 викликало обурення сучасних представницьких органів цих народів. Конгрес карачаївського народу направив звернення до спікерів Державної Думи та Ради Федерації, в якому було заявлено, що «у більшості цих народів національна державність не була відновлена через територіальні суперечки, що виникли після насильницької депортації». Конгрес поставив вимогу «вилучити тираж підручника <...>, поки не будуть усунені помилки і не будуть внесені відповідні зміни за участю представників насильницько депортованих народів СРСР»¹⁰.

На с. 113 підручника розміщена листівка, присвячена VI Всесвітньому фестивалю молоді та студентів. «Москва. 1957 р. Фестиваль запам'ятався атмосферою свободи: 34 тис. іноземців з 131 країни світу два тижні спілкувались із москвичами і спеціально прибулими делегатами з усіх радянських республік. Відбулись сотні виставок, концертів, спектаклів, циркових вистав і спортивних змагань. Уночі на вулицях інтернаціональні групи молодих людей дискутували, співали пісні й танцювали». До ілюстрації додано запитання: «Як ви думаєте, чому VI Всесвітній фестиваль молоді та студентів став такою значною подією в суспільному житті?». Навряд чи автори очікують на об'єктивну відповідь, що майже всі учасники фестивалю були членами соціалістичних та комуністичних партій і організацій, а захід був демонстрацією торжества комуністичної ідеології.

Окремий §16 підручника присвячений національній політиці радянської держави та національним рухам у 1964–1985 рр. Сторінки новітнього опусу просто повторюють радянські нарративи, зокрема цитується Конституція СРСР 1977 р. про «єдиний народно-господарський комплекс як матеріальну основу дружби народів» (Мединский В. Р., 2023b, с. 186). Водночас автори підсумовують: «становище в області міжнаціональних відносин не було геть критичним, але мало свої підводні камені: прискорене формування в республіках власної («національної») інтелігенції, наукових, культурних і, головне, управлінських кадрів створювало потенціальний ґрунт для виникнення націоналістичних і сепаратистських настроїв. Така небезпека усвідомлювалась у вищих ешелонах влади, але, на думку партійних ідеологів, «переваги соціалізму» вже самі собою мали в історичній перспективі привести до «відмирання» національних протиріч». Старшокласникам нав'язується думка – не варто було радянській владі давати освіту та пропонувати керівні посади представникам національних меншин. Саме меншин – тому що

¹⁰ Учебник по истории выслали с Кавказа. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/6236837> [Дата звернення 12.10.2023].

далі подаються дані перепису населення СРСР 1979 року, де в порівнянні з 1926 роком чисельність росіян зростає з 78 млн до 137 млн переважно за рахунок того, що діти в змішаних шлюбах фіксувались як «русские». А найважливішим фактором, що «забезпечував єдність радянського народу, була російська мова, якою на початку 1980-х рр. вільно спілкувались більш як 90% громадян СРСР» (Мединский В. Р., 2023b, с. 187).

Наприкінці цього параграфу вміщено «Завдання із зірочкою» – тобто задача, рівень якої потребує нестандартного мислення, креативності та вміння вести дискусію. Учням пропонується нібито суперечлива точка зору в історичній науці: «Розвиток національних рухів у Радянському Союзі був елементом протистояння між СРСР і США в часи холодної війни». Старшокласник має навести по два аргументи на підтвердження та на спростування цієї тези. Завдання виглядає як класичний зразок задач на розвиток критичного мислення. Але де взяти випускнику російської школи аргументів на спростування тези, яка є догмою в історичній літературі, пропагується через ЗМІ та є єдиною точкою зору його вчителя? Як додатковий матеріал з вивчення теми учням пропонується переглянути фільм «Міміно» та статтю на сайті «Історія. РФ» (як радянська влада вирішувала національне питання та що про це потрібно знати) (Мединский В. Р., 2023b, с. 191).

У §23 «Національна політика та підйом національних рухів. Розпад СРСР» проводиться головна думка, що саме невирішеність національних проблем стала однією з головних причин розпаду Союзу. «Назрілі проблеми, включно з національно-державним устроєм СРСР, не вирішувались. За роки перебудови ні в одній гарячій точці не було продемонстровано вміння вибирати оптимальні рішення, не був створений надійний механізм вирішення етнічних конфліктів» (Мединский В. Р., 2023b, с. 253). Цікаво, що розуміється під згаданим «вмінням» та «надійним механізмом». Сучасні рашистські механізми відомі – знищення будь-якого опору.

Окремі речення в підручнику свідчать, що автори суперечать самі собі (очевидними є постійні текстові правки). Після того як у попередніх темах стверджувалось про міцну дружбу народів, турботу партії та уряду про збереження національних традицій та формування єдиного радянського народу, на с. 254 читаємо: «Тлілі десятиліттями міжнаціональні конфлікти, раніше жорстко придушені державною владою, стали виходити на поверхню». А далі по тексту стає відомо, хто винен у такій ситуації – звичайно, США та країни західної демократії. У висновках по розділу «СРСР в 1945–1991 рр.» знову автори повторюють: «багато уваги приділялось створенню умов для підтримки міжнаціонального миру, пропаганді дружби народів, підтримці національних культур. Поступово формувался єдиний радянський народ. Певні проблеми у сфері міжнаціональних відносин зберігались, але не мали істотного впливу на розвиток країни в цілому» (Мединский В. Р., 2023b, с. 269).

Надалі (ще половина підручника) концепт «дружба народів» не зустрічається, тому що, як це пояснюється науковим висновком російської мовознавиці О. Коняєвої, «в процесі реінтерпретації поступово втрачав ідеологічне ядро та набував когнітивних ознак, що зближували його з концептом «Дружба», а в післяперебудовний період утратив попередній зміст та в даний час означає лише «дружні відносини між представниками різних народів Росії» (Коняева Е. В., 2015).

Аналіз тексту підручника, який російською владою нав'язується молоді не лише на території РФ, а й на окупованих територіях, переконує, що він є небезпечною зброєю в «гібридній війні». Представляючи новий підручник для 10-ти і 11-класників на прес-конференції в Москві, міністр освіти Росії Сергій Кравцов заявив, що матеріал має на меті «донести до школярів цілі [наступу на Україну]», «завдання демілітаризації та денацифікації, школярі мають переконатися, що це дійсно так», – сказав Кравцов, повторюючи слова Володимира Путіна¹¹.

Хочеться вірити, що збудуться передбачення Віталія Портникова: «Колись ця книжка з Керченським мостом на обкладинці, думаю, стане одним з доказів обвинувачення Мединського та

¹¹ «Спецоперація» і «український неонацизм». У Росії переписали підручник історії. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/66436368> [Дата звернення 12.10.2023].

його подільників у сприянні злочинній агресії Російської Федерації проти України, реабілітації комуністичних злочинів і виправданні тоталітарних нелюдських практик путінського режиму в самій Росії»¹².

Після ознайомлення з російським підручником варто переглянути наші навчальні книги на предмет пояснення окремих штампів та стереотипів радянської доби, які ще живуть у свідомості старшого покоління. «У нас є історична пам'ять, є історики, проте для України існує небезпека, яка полягає передусім у низькому рівні надання суспільству історичної правди щодо формування та розвитку України як держави. Про існування такої проблеми свідчать українські підручники. Батьки та їхні діти, що навчаються за нинішніми підручниками, мають різну уяву щодо історичних подій, що вносить певний дисонанс у функціонування суспільства» (Гібридні загрози, 2020). Значну небезпеку в ідеологічному протистоянні між колись «братніми» народами становить ситуація, що російські підручники є у вільному доступі на сайтах.

Концепт «дружба народів» у сучасному трактуванні передбачає рівноправні толерантні відносини між народами, повагу до національного суверенітету та дотримання загально визнаних прав людини. Радянське розуміння цієї ідеологемі передбачало наявність «старшого» і «меншого» народів, саме такий зміст у свої фейки про «братні народи» вкладають сучасні рашисти. За словами про «братні народи» ховається шовіністичне ставлення «старшого брата» – російського народу до інших як до другосортних. Використання радянських стереотипів у сучасних підручниках історії слід розглядати як ідеологічну зброю в гібридній війні та використовувати гідні аргументи для розвінчування історичних міфів. Теперішній путінський режим є прямим продовженням радянської тоталітарної системи, системи, де слова і справи розходяться діаметрально. Ми це вже проходили і маємо сформувати стійкий імунітет до брехні в наших дітей.

Список використаних джерел та літератури

Аналітичний огляд «Історія України в російських шкільних підручниках з історії», 2023. Київ: Альменда.

Батуріна С., 2019. Історія України в загальній схемі радянської історії (на основі аналізу підручників союзних республік). *Сіверянський літопис*. № 3, 140–152.

Гісем О. В., 2018. *Історія: Україна і світ (інтегрований курс, рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти*. Харків.

Громадянське суспільство в час воєнних конфліктів, 2020. Львів.

Гуш Ю., 2021. «Дружба народів»: що в радянські часи ховалося за відомою ідеологемою. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://nakipelo.ua/druzhba-narodiv-shho-v-ryadyanski-chasi-hovalosya-za-vidomomu-ideologemoju>. [12. 10. 2023].

Дзюба І., 2005. Інтернаціоналізм чи русифікація. Київ.

Єкельчик С., 2022. «Якщо ти проти імперії – ти з українцями». [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://theukrainians.org/serhiy-iekelchuk/> [12. 10. 2023].

Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні, 2009. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Коняева Е. В., 2015. Содержание и вариативность идеологического концепта «Дружба народов». *Политическая лингвистика*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/soderzhanie-i-variativnost-ideologicheskogo-kontsepta-druzhba-narodov> [12. 10. 2023].

Лурье С. В., 2011. «Дружба народов» в СССР: национальный проект или пример спонтанной межэтнической самоорганизации? *Общественные науки и современность*. № 4, 145–156.

Мартін Т. (2013). *Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939)*. Київ: Критика.

Мединский В. Р. (2023 а), Торкунов А. В. *История России. 1914–1945 годы. Учебник. 10 класс. Базовый уровень*. М.

Мединский В. Р. (2023 б), Торкунов А. В. *История России. 1945 год – начало XXI века. Учебник. 11 класс. Базовый уровень*. М.

¹² Віталій Портников. Вказ. праця.

Николаєць К., 2011. Формування інтернаціональних поглядів в українському суспільстві другої половини 1960-х – на початку 1990-х років: історіографія. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. Вип. 104, 37–39.

Павлій П. Д., 1958. Досягнення української радянської фольклористики за сорок років. *Народна творчість та етнографія*. №3, 7–17.

Санцевич А. В., 1964. Дружба народів СРСР в післявоєнній українській радянській історіографії. *Український історичний журнал*. №4, 3–14.

Спільна історія. Діалог культур: навч. посібник, 2013. Львів.

Турченко Ф., 2011. Сучасне українське історіописання: подолання кризи? *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXI. Запоріжжя: ЗНУ, 12–24.

Турченко Ф. Г., 2016. Як створювалися перші підручники з історії України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 45 (1). Запоріжжя: ЗНУ, 177–191.

Фрасинюк Н. І., 2021. Концепт, поняття, значення у їх взаємозв'язку та взаємодії. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. Т. 32 (71), № 4 (2), 68–71.

Фундаментальні ментально-ціннісні відмінності українців і росіян як підґрунтя їх цивілізаційного протистояння: колективна монографія, 2023. Одеса: Олді+.

Inna Vivsiana

THE SOVIET CONCEPT OF “FRIENDSHIP OF NATIONS” IN MODERN HISTORY TEXTBOOKS

The purpose of this article is to determine the place of the ideological concept "friendship of peoples" in the teaching of modern history in Russian schools, as well as in the conduct of the hybrid war of the Russian Federation with Ukraine.

In the summer of 2023, in the second year of the full-scale war with Ukraine, schools in Russia and in the occupied territories of the Ukrainian South and East received a new edition of the modern history textbook (authors V. Medynskiy and A. Torkunov). The textbook caused a violent reaction from the public throughout the post-Soviet space, because it became a concentrated presentation of the ideology of rashism. In this propaganda opus, considerable attention is paid to the characteristics of national relations in the post-war USSR. The ideology of "friendship of peoples" was part of state propaganda in the Soviet Union, but it continued to exist with some modifications in the modern Russian Federation. Understanding this fact is important both for professional historians and for the entire Ukrainian society.

The article outlines the state of research into the problem of using stereotypes about "friendship of peoples" in the Soviet and post-Soviet periods. The new edition of the Russian school textbook was analyzed for the use of the Soviet concept of "friendship of nations". The influence of rashist ideology on the formation of the content of the textbook is evaluated.

It was determined that the Soviet interpretation of the ideologeme "friendship of peoples" assumed the existence of "older" and "smaller" peoples, and this is exactly the content that modern rashists put into their fakes about "brotherly peoples". Behind the words about "fraternal nations" hides the chauvinistic attitude of the "elder brother" – the Russian people towards others as second-class. The use of Soviet stereotypes in modern history textbooks should be considered as an ideological weapon in a hybrid war, and valid arguments should be used to debunk historical myths. The concept of "friendship of peoples" in its modern interpretation presupposes equal and tolerant relations between peoples, respect for national sovereignty and observance of universally recognized human rights.

Key words: *ideologeme, concept of "friendship of nations", internationalism, "fraternal nations", national relations, stereotypes, fakes, rashism.*

References

Analitichnyi ohliad «Istoriia Ukrainy v rosiiskykh shkilnykh pidruchnykakh z istorii» [Analytical review «History of Ukraine in Russian school history textbooks»], 2023. Kyiv: Almenda. (In Ukrainian).

*Baturina S., 2019. Istoriia Ukrainy v zahalnyi skhemi radianskoï istorii (na osnovi analizu pidruchnykiv soiuznykh respublik) [History of Ukraine in the general scheme of Soviet history (based on the analysis of textbooks of the Union republics)]. *Siverianskyi litopys*. № 3. 140–152. (In Ukrainian).*

Hisem O. V., 2018. *Istoriia: Ukraina i svit (intehrovanyi kurs, riven standartu): pidruch. dlia 10 kl. zakl. zahal. sered. osvity*. [History: Ukraine and the world (integrated course, standard level): textbook. for 10th grade closing total among. Education]. Kharkiv. (In Ukrainian).

Hromadianske suspilstvo v chas voiennykh konfliktiv [Civil society during military conflicts], 2020. Lviv: Panorama. (In Ukrainian).

Gush Y., 2021. «Druzhba narodiv»: shcho v radianski chasy khovalosia za vidomoiu ideolohemoiu ["Friendship of nations": what was hidden behind a well-known ideologeme in Soviet times]. [Online]: Available from: <https://nakipelo.ua/druzhba-narodiv-shho-v-ryadyanski-chasi-hovalosya-za-vidomoiu-ideologemoiu> [Accessed: 12. 10. 2023]. (In Ukrainian).

Dziuba I., 2005. Internatsionalizm chy rusyfikatsiia [Internationalism or Russification]. Kyiv. (In Ukrainian).

Yekelchuk S., 2022: «Iakshcho ty proty imperii – ty z ukraintsiamy» ["If you are against the empire, you are with the Ukrainians"]. [Online]: Available from: <https://theukrainians.org/serhiy-iekelchuk/> [Accessed: 12. 10. 2023]. (In Ukrainian).

Istorychni myfy i stereotypy ta mizhnatsionalni vidnosyny v suchasni Ukraini [Historical myths and stereotypes and international relations in modern Ukraine], 2009. Lviv. (In Ukrainian).

Konyaeva E. V., 2015. Soderzhanie i variativnost' ideologicheskogo koncepta «Druzhba narodov» [Content and variability of the ideological concept "Friendship of Peoples"]. *Politicheskaja lingvistika*. [Online]: Available from: <https://cyberleninka.ru/article/n/soderzhanie-i-variativnost-ideologicheskogo-kontseptu-druzhba-narodov> [Accessed: 12. 10. 2023].

Lur'e S. V., 2011. «Druzhba narodov» v SSSR: nacional'nyj proekt ili primer spontannoj mezhhjetnicheskoi samoorganizacii? ["Friendship of Peoples" in the USSR: a national project or an example of spontaneous interethnic self-organization?] *Obshhestvennye nauki i sovremennost'*. № 4, 145–156.

Martin T., 2013. *Imperiia natsionalnogo vyrivniuvannia: Natsii ta natsionalizm u Radianskomu Soiuzi (1923–1939)* [The Empire of National Equalization: Nations and Nationalism in the Soviet Union (1923–1939)]. Kyiv. (In Ukrainian).

Medinskij V. R. (2023 a), Torkunov A. V. *Istoriia Rossii. 1914–1945 gody. Uchebnik. 10 klass. Bazovyj uroven'* [History of Russia. 1914–1945. Textbook. 10th grade. Basic level]. M.

Medinskij V. R. (2023 b), Torkunov A. V. *Istoriia Rossii. 1945 god – nachalo HHI veka. Uchebnik. 11 klass. Bazovyj uroven'* [Russian history. 1945 – beginning of the 21st century. Textbook. Grade 11. A basic level of]. M.

Nikolaiets K., 2011. Formuvannia internatsionalnykh pohliadiv v ukrainskomu suspilstvi druhoi polovyny 1960-kh – na pochatku 1990-kh rokiv: istoriografiiia [Formation of International Views in Ukrainian Society in the Second Half of the 1960s and Early 1990s: Historiography]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia*. Vyp. 104, 37–39. (In Ukrainian).

Pavlii P. D., 1958. Dosiahnennia ukrainskoi radianskoi folklorystyky za sorok rokiv [Achievements of Ukrainian Soviet Folklore Studies in Forty Years]. *Narodna tvorchist ta etnografiiia*. № 3, 7–17. (In Ukrainian).

Santsevych A. V., 1964. Druzhba narodiv SRSR v pisliavoiennii ukrainskii radianskii istoriografii [Friendship of the Peoples of the USSR in Postwar Ukrainian Soviet Historiography]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4, 3–14. (In Ukrainian).

Spilna istoriia. Dialoh kultur: navch. Posibnyk [Shared history. Dialogue of cultures: education. Manual], 2013. Lviv. (In Ukrainian).

Turchenko F., 2011. Suchasne ukrainske istoriopysannia: podolannia kryzy? [Suchasne ukrainske istoriopysannia: podolannia kryzy?] *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. Vyp. XXXI. Zaporizhzhia, 12–24. (In Ukrainian).

Turchenko F. H., 2016. Yak stvoriuvaiusia pershi pidruchnyky z istorii Ukrainy [How the first textbooks on the history of Ukraine were created]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. Vyp. 45 (1). Zaporizhzhia, 177–191. (In Ukrainian).

Frasyniuk N. I., 2021. Kontsept, poniattia, znachennia u yikh vzaiemozviazku ta vzaiemodii [Concept, notion, meaning in their relationship and interaction]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnogo universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriiia: Filolohiia. Zhurnalistyka*. T. 32 (71), № 4 (2), 68–71. (In Ukrainian).

Fundamentalni mentalno-tsinnisni vidminnosti ukraintsiiv i rosiian yak pidgruntia yikh tsyvilizatsiinoho protystoiannia: kolektyvna monografiiia [Fundamental mental and value differences of Ukrainians and Russians as the basis of their civilizational confrontation: a collective monograph], 2023. Odesa. (In Ukrainian).

УДК 908(477.65):711.5“17/19”

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-2-3>

Ганул Антон,
кандидат історичних наук,
бібліотекар,
Наукова бібліотека ім. М. Максимовича
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
hanul.anton@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3727-194X

ЗАСЕЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАБУДОВИ МІСЦЕВОСТІ ХУТІР У НОВОМИРГОРОДІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – СЕРЕДИНА XX СТ.)

У статті вперше здійснено спробу комплексно дослідити історію заселення східної околиці м. Новомиргород – мікрорайону Хутір, а також порушено питання походження цього мікротопоніма. На підставі порівняння картографічних джерел відстежено появу першої забудови в цій місцевості та процес її поступового розширення впродовж другої половини XVIII – середини XX ст. і встановлено, що забудова території спочатку відбувалась із боку річки Велика Вись на придатних ділянках, а вже у XX ст. розширювалася з півночі на південь. Шляхом ґрунтового аналізу межових книг, списків землевласників, посімейних списків, списків населених місць та інших архівних і опублікованих документів у хронологічній послідовності розкрито історію заселення місцевості та висвітлено основні події в її розвитку, визначено власників земельних дач, встановлено назви хуторів та імена їхніх мешканців. Досліджено історію відкриття залізничної станції Новомиргород на лінії Одеса–Бахмач, що стало одним із ключових етапів у розвитку мікрорайону. Проаналізовано зміни в землеволодінні та господарюванні з моменту приходу до влади більшовиків, а також з'ясовано імена орендарів земельних ділянок. Висвітлено ключові аспекти процесу забудови Хутора в повоєнні роки та визначено основні чинники, що впливали на зростання інтенсивності його заселення. Одержані результати можуть мати практичне застосування під час викладання курсів історії, підготовки музейних експозицій, розроблення локальних екскурсійних маршрутів тощо, а також сприяти подальшій інтенсифікації фахових історико-краєзнавчих досліджень. Зокрема, перспективними для вивчення є інші питання, яким раніше приділялось недостатньо уваги, як-от історія місцевостей, офіційно приєднаних до міста в середині XX ст.: сіл Виноградівка, Катеринівка (Шмидове) та Софіївка (колишня слобода Новомиргород, включно з передмістями Чорногорія та Бессарабія).

Ключові слова: Велика Вись, залізниця, землеволодіння, межкування, Новомиргород, хутір.

Місцевість Хутір розташована в східній частині Новомиргорода на підвищенні й займає площу понад 2 км². Із заходу й півдня вона обмежена річкою Велика Вись та її широкою заплавою, з півночі – полями, зі сходу – залізницею. За окремими винятками, нині Хутір забудований переважно одноповерховими приватними будинками, також тут міститься низка промислових підприємств.

З огляду на те, що Хутір лежить поза межами історичного ядра міста, окремої історико-краєзнавчої розвідки, присвяченої згаданій місцевості, опубліковано не було. До того ж історія заселення цієї території завжди залишалась поза увагою дослідників, яких цікавили передусім Новомиргород у його історичних межах та сусідній Златопіль, що оформились у повноцінні населені пункти ще впродовж XVIII ст. Тож, зважаючи на нестачу комплексних публікацій з цієї теми, для дослідження стали в пригоді лише окремі книги та статті з дотичної тематики.

Під час написання статті використано документи Державного архіву Кіровоградської області, що зосереджені у фондах Єлисаветградської межової канцелярії (ф. 488), Межової канцелярії Бобринецького повіту (ф. 489), Новомиргородської міської управи (ф. 23), Новомиргородської міщанської управи (ф. 24), новомиргородських нотаріусів Д. Ляховецького (ф. 233), О. Олександровського (ф. 234), М. Онкеля (ф. 241) та Т. Тітова (ф. 244), Єлисавет-

градського повітового фінансового відділу (ф. Р–164), Єлисаветградського повітового статистичного бюро (ф. Р–1919), Новомиргородського волосного виконавчого комітету (ф. Р–318) та Новомиргородського районного комітету незаможних селян (ф. Р–1468). Крім того, було використано матеріали Центрального державного архіву України в м. Києві з фонду Управління з будівництва залізничної колії Одеса–Бахмач (ф. 704), Державного архіву Херсонської області з фонду Херсонської губернської креслярні (ф. 14), а також окремі документи Державного архіву Одеської області з фонду Херсонської духовної консисторії (ф. 37). До дослідження залучено значний масив карт, планів і схем сер. XVIII – поч. XX ст., а також матеріали аерофотозйомки з фондів Національного управління архівів та документації (США). Цінні відомості було отримано з друкованих видань періоду Російської імперії (зокрема, опублікованих списків населених місць та приватних землевласників Єлисаветградського повіту). Допоміжними джерелами також можна вважати замітки в періодичних виданнях («Рада», «Червоний шлях», «Ленінець», «Новомиргородщина»).

Метою статті є комплексне дослідження історії заселення мікрорайону шляхом відстеження розвитку хутірської забудови цієї території та її подальшого розширення впродовж другої пол. XVIII – сер. XX ст.

Про існування поселень на місці Хутора в давнину свідчить пам'ятка археології, виявлена у 1980 р., – ґрунтовий могильник черняхівської культури розміром 30 на 50 м поблизу неглибокої балки біля гаю. Пам'ятку було взято на облік 4 березня 1992 р. під охоронним № 2323¹. Керамічні горщики та миски, а також намистини, знайдені в частині могильника, нині зберігаються в музейній кімнаті Новомиргородської міської ради.

Картографована забудова на місці Хутора вперше з'являється на плані Новомиргородського шанцю з форштадтом 1757 р., виконаному інженером, поручиком Данилом Озеровим (рис. 1), де позначено хутір генерал-лейтенанта Івана Хорвата. Розташовувався він у передмісті на південний схід від шанцю, за містком через Велику Вись, між річкою та дорогою до містечка Сміла. Зараз на місці цього хутора розташована левада; більш точно локалізувати його розміщення складно. Судячи з плану, тут існувало близько шести будівель та великий сад².

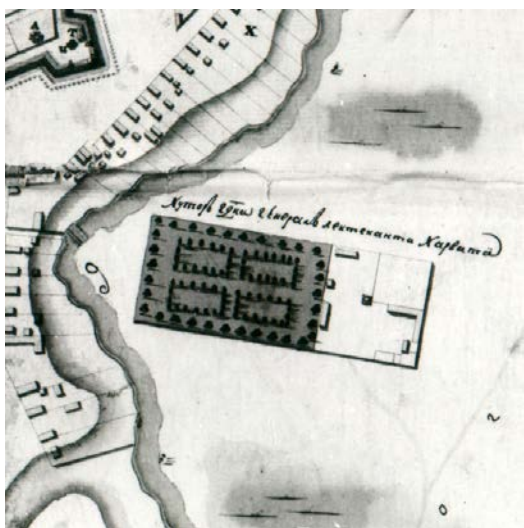


Рис. 1. Хутір генерал-лейтенанта І. Хорвата на плані Новомиргородського шанцю з форштадтом 1757 р.



Рис. 2. Слободи на правому березі Великої Висі на мапі смілянських володінь Г. Потьомкіна. 1787 р.

¹ Лист від державних органів влади у Кіровоградській області на запит ГО «Вікімедіа Україна» від 2013 року. Додаток 1 до листа департаменту культури, туризму та культурної спадщини облдержадміністрації 27 червня 2013 р. № 01-19-103/1.

² План Новомиргородського шанця с форштадтом, 1757 г. Фотокопія. Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека імені В. Г. Заболотного (далі – ДНАББ). Од. зб. № 265321.

Поодинокі забудова на обох берегах Великої Вісі на схід від Новомиргорода існувала вже наприкінці XVIII ст. Про це свідчить карта так званого «Смілянського графства», складена 31 жовтня 1787 р. (рис. 2), де неподалік міста Миргород (Новомиргород) та «закордонного» містечка Гуляйпіль (пізніше – Златопіль) позначені невеликі безіменні слободи, в тому числі й на правому березі річки (Гедзь Т., б. д.).

З межових документів Новоросійської губернської креслярні дізнаємось, що станом на листопад 1782 р. трьома хуторами, які розташовувались із правого боку за течією Великої Вісі між слободою капітанші Катерини Маргажичевої (нині – село Костянтинівка) та Новомиргородом, володіли бригадир граф Підгоричані, капітанша Марія Дукович та протоієрей Петро Булич, а ще однією слободою – прапорщик Павло Дукашин³. У 1796 р. на правому боці річки навпроти Новомиргорода також існувала земельна дача прапорщиці Вучкович, за яку тяглася суперечка з князем Францішеком Ксаверієм Любомирським. За даними 5-ої ревізії (1795 р.) на цій території вже існувало 25 дворів, де проживало 98 осіб⁴. Вочевидь, власницею наділу була Софія Вучкович – дружина поміщика, губернського секретаря Павла Вучковича, яка померла 21 жовтня 1812 р. у віці близько 60 років і була відспівана в Миколаївському соборі Новомиргорода⁵.

На плані Новомиргорода 1798 р., автором якого був губернський землемір, колезький асесор Павло Чуйко (рис. 3), на правому березі Великої Вісі зображені сади та городи⁶. Як випливає з інших документів, на цьому місці розташовувався фруктовий сад колегії-юнкера Текелія⁷. Досить обширна територія поруч відводилась під будинки державних селян. Ще південніше, на березі річки, були розташовані поодинокі будинки та гребля⁸. Аналогічні позначення бачимо на плані міста 1799 р. авторства того ж землеміра (рис. 4)⁹.



Рис. 3. Об'єкти на правому березі Великої Вісі на плані м. Новомиргорода 1798 р.



Рис. 4. Об'єкти на правому березі Великої Вісі на плані м. Новомиргорода 1799 р.

³ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХерО). Ф. 14. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 17–22 і зв.

⁴ ДАХерО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 312. Арк. 14 і зв.

⁵ Державний архів Одеської області. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 151. Арк. 668 зв.

⁶ План города Новомиргорода, 1798 г. Фотокопія. ДНАББ. Од. зб. № 265655.

⁷ Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКіроО). Ф. 488. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 1; ДАХерО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 312. Арк. 14.

⁸ План города Новомиргорода, 1798 г. Фотокопія. ДНАББ. Од. зб. № 265655.

⁹ План города Новомиргорода, 1799 г. Електронна копія. Музейна кімната Новомиргородської міської ради.

Згідно з відомістю про власників населених пунктів Новомиргородської волості від 27 червня 1812 р., із правого боку за течією Великої Висі в «міській окрузі Новомиргорода» розташовувалося село Анастасіївка, яким володів титулярний радник Филімон Нікітін. Його дружиною була Уляна Вучкович, донька губернського секретаря, тож цей наділ був успадкований ним від тестя (Пивовар А., б. д.; Решетов С., 2010, с. 112). Площа земельної дачі за формальним розмежуванням становила 131 дес. 1324 саж. За даними 6-ої ревізії (1811 р.) в Анастасіївці мешкало 27 осіб (Пивовар А., б. д.).

З переведенням Новомиргорода у 1819 р. в розряд військових поселень (Шмидт А., 1863, с. 809) його правобережні передмістя залишилися поза межами військового відомства¹⁰. На той час місто було штаб-квартирою 3-ї уланської дивізії та місцем дислокації 1-го й 2-го взводів 2-го поселеного ескадрону 3-го Українського уланського полку. Закономірно, що на плані Новомиргорода 1825 р., затвердженому генералом О. Аракчєєвим, жодних умовних позначень на місці теперішнього Хутора немає (Скалон А., 1902). На більш пізньому плані часів військових поселень землі на правому березі Великої Висі підписані як такі, що належать різним власникам, проте інші позначення також відсутні¹¹. Детальні відомості про ці території подані в межовій книзі дачі сільця Настасіївки та належних до нього земель, а також показані на геометричному спеціальному плані, складеному в 1843 р. на підставі межування 1808 р., проведеного землеміром, колезьким реєстратором Куцаковим (рис. 5).

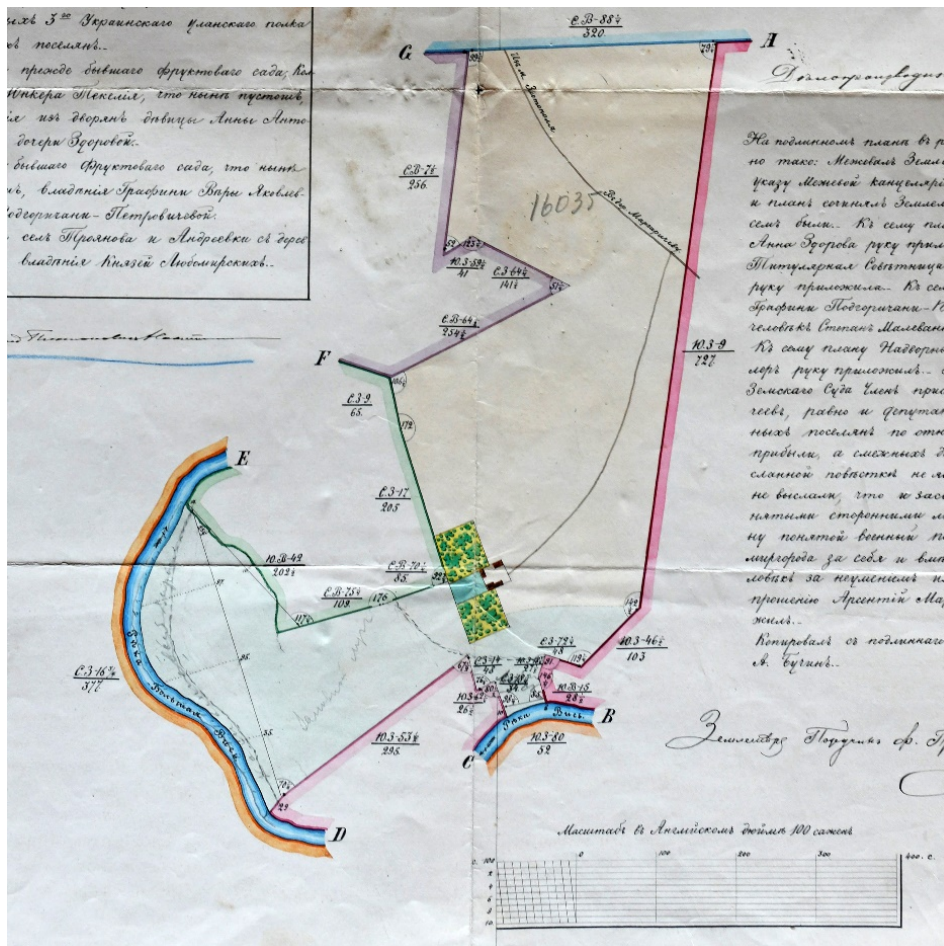


Рис. 5. Геометричний спеціальний план дачі сільця Настасіївка 1843 р. Копія кресляра А. Бучина 1890 р.

¹⁰ Специальная карта Западной части Российской Империи, составленная и гравированная в 1/420000 долю настоящей величины при Военно-Топографическом Депо, во время управления генерал-квартирмейстера Нейдгарта под руководством генерал-лейтенанта Шуберта. 1832 г. 1:420000. Лист XLVI.

¹¹ План г. Новомиргорода (б. д.). Електронна копія. Музейна кімната Новомиргородської міської ради.

Згідно з вищезазначеними документами, цей невеликий населений пункт перебував у володінні титулярної радниці Уляни Нікітіної. Крім панського будинку Нікітіних із садом, при якому за даними 8-ої ревізії (1835 р.) проживало 14 дворових людей, у Настасіївці на той час існувало 4 селянських двори, де мешкала ще 21 особа. Загальна площа земель, що належали поміщиці, становила 124 дес. 1865 саж., з яких було: ріллі – 82 дес. 1568 саж., сіножатеї – 33 дес. 1957 саж., під поселенням, садами та городами – 5 дес., під польовими дорогами – 1 дес. 135 саж., а також під частиною річки та канавою, розташованою на межі земельної дачі – 2 дес. 605 саж. Орні землі У. Нікітіної в їх північній частині перетинала дорога зі Златополя до села Маргаричеве, з боку річки на південному заході розташовувалась заливна лука та зарості комишів¹².

Серед суміжних землеволодінь нас також цікавить земля колишнього села Лук'янівка (зі східного боку, на плані – від А до В), що станом на 1843 р. вже була пустищем і перебувала у власності капітана Григорія Дуковича (очевидно, що назва населеного пункту походила від імені його батька, Лук'яна Дуковича). Невелику територію поблизу річки з південно-західного боку займало ще одне пустище – земля колишнього села Василівка (від С до D), власником якої був надвірний радник Карл Затлер. З північно-західного боку до дачі Настасіївки приєднали пустища дворянки Анни Здорової (від Е до F) та графині Віри Підгоричані-Петрович (від F до G), де раніше були розташовані фруктові сади¹³. Згідно з межевою книгою дачі А. Здорової, її площа становила 25 дес. 2140 саж., з яких було: ріллі – 8 дес. 2200 саж., сіножатеї – 15 дес. 740 саж, під частиною річки Велика Вись і канавою – 1 дес. 1600 саж¹⁴.

Про тяглість поселень на цьому місці свідчить також детальна одноверстова військова мапа Херсонської губернії 1850 р. (рис. 6). Автором креслення був топограф 2-го класу, унтер-офіцер Гайваровський; знімання відбувалося з 15 квітня по 9 червня 1850 р. Біля саду чи невеликого гаю на карті зображено хутір Настасіївка, який налічував 4 двори. Окрім нього, трохи далі на південь, на березі річки було розташовано ще 5 дворів інших безіменних хуторів та вітряний млин¹⁵. Поселення можна зіставити з будівлями, позначеними на вищезгаданому плані Новомиргорода 1798 р., тож немає сумніву, що ця частина місцевості на узвишші почала заселятись раніше. Зазначені хутори є також і на трьохверстовій військовій топографічній мапі Ф. Шуберта, яка повторює мапу попереднього військового знімання в більшому масштабі¹⁶.

Згідно зі Списками населених місць Російської імперії, станом на 1859 р. по лівий бік поштового тракту до Єлисаветграда при річці Велика Вись за Новомиргородом були розташовані такі власницькі населені пункти: хутір Коганів (2 двори, 9 мешканців, пивоварний та свічковий заводи), хутір Здоровський (1 двір, 6 мешканців), село Павлівка (4 двори, 39 мешканців), хутір Буличів (2 двори, 20 мешканців) та село Багачівка (Тарасів; 3 двори, 14 мешканців¹⁷. Хутора Настасіївка в переліку немає, а жодні з вищезгаданих сіл і хуторів на одноверстовій мапі 1850 р. не підписані. Кількості дворів та чисельності населення Настасіївки приблизно відповідає село Павлівка, яка була позначена ще на Спеціальній карті західної частини Російської імперії Ф. Шуберта 1832 р.¹⁸, щоправда, на лівому березі річки. Варто враховувати, що ця мапа є дуже неточною, тож спиратись на неї не можна, а отже, справжнє розташування Павлівки залиша-

¹² ДАКіро. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 1; Там само. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–10 і зв.; Там само. Спр. 11. Арк. 2 зв.

¹³ ДАКіро. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 1; Там само. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1–10 і зв.

¹⁴ Там само. Спр. 11. Арк. 4 і зв.

¹⁵ Военная съемка Херсонской губернии, произведенная с 1850 по 1853 год. 1:42000. Лист III-10.

¹⁶ Военно-топографическая карта Российской империи 1846–1863 гг., созданная под руководством Ф. Ф. Шуберта и П. А. Тучкова. 1:126000. Лист XXVI-10.

¹⁷ Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. Т. XLVII. Херсонская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Санкт-Петербург: Изд. Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1868. С. 109.

¹⁸ Специальная карта Западной части Российской Империи, составленная и гравированная в 1/420000 долю настоящей величины при Военно-Топографическом Депо, во время управления генерал-квартирмейстера Нейдгарта под руководством генерал-лейтенанта Шуберта. 1:420000. Лист XLVI.

ється нез'ясованим. Хутір Здоровський, вочевидь, розташовувався на землях колишнього саду колегії-юнкера Текеля, що відійшли до дворянки А. Здорової¹⁹. Точно локалізувати інші згадані населені пункти не вдалось, адже в околицях Новомиргорода могло бути багато хуторів.



Рис. 6. Хутір Настасіївка та безіменний хутір на одновірстовій військовій мапі Херсонської губернії 1850 р.

У Списку населених місць Херсонської губернії за відомостями 1887 р. зазначені п'ять «підміських хуторів» Новомиргорода – Настасіївка, Токаря, Євдокимова, Константинова та Дудицького²⁰. Перелік тутешніх хуторів станом на 1892 р. також поданий у Списку населених місць Єлисаветградського повіту. На правому березі Великої Віси були розкидані однодвірні хутори Настасіївка (власність М.П. Нікітіна), Токаря (Г.І. Токаря, він же хутір Донченка) та Євдокимівка (О.Г. Євдокимової), які належали до Кам'янської волості й розташовувались за 1 версту від земської поштової станції. У трьох дворах тут мешкало сумарно 48 людей, серед яких не було місцевих надільних селян²¹. Бачимо, що власником Настасіївки на цей час уже був дворянин, колезький секретар Микола Платонович Нікітін²² – онук У. Нікітіної. Згідно з реєстром новомиргородського нотаріуса Александровського, станом на 1888 р. у будинку Нікітінних на їхньому хуторі мешкав дворянин Валеріан Пржедпельський²³. У 1895–1897 рр. у цьому будинку вже проживали новомиргородські міщани Станіслав Сідлецький (1844 р. н.; ймовірно, раніше проживав у Нижньому Новгороді) та його син Станіслав (1877 р. н.)²⁴. Дружиною молодшого С. Сідлецького була Йозефина Вержбицька-Пржедпельська (ймовірно, колишня

¹⁹ ДАКіро. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 1.

²⁰ Список населенных мест Херсонской губернии: (По сведениям 1887 года). Херсон: Тип. Херсонского Губернского Правления, 1888. С. 4.

²¹ Список населенных мест Елисаветградского уезда Херсонской губернии на 1894 год: Приложение к отчету Елисаветградской Уездной Земской Управы за 1894 г. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1895. С. 81.

²² ДАКіро. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 1.

²³ ДАКіро. Ф. 234. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 37–98 зв.

²⁴ ДАКіро. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 61–68; ДАКіро. Ф. 244. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 39; ДАКіро. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 81 зв. – 82.

мешканка німецької колонії Гросвердер Борзнянського повіту Чернігівської губернії)²⁵. У реєстрі нотаріуса Ляховецького за 1895 р. також зазначений новомиргородський міщанин Микола Пржебильський (бл. 1831 р. н.), що проживав на хуторі Іванівському (інша назва Анастасіївки) у власному будинку²⁶.

Велику родину господаря хутора Токаря – Григорія Токаренка (бл. 1835 р. н.) з дітьми та онуками знаходимо в посімейних списках міщан Новомиргорода за 1874 та 1889 рр. з пізнішими доповненнями²⁷. Г. Токар (Токаренко) був досить заможним: у червні 1897 р. він придбав дерев'яну крамницю на Базарній площі в новомиргородського селянина Сергія Лазоренка за 200 крб сріблом²⁸. Власником приміського хутора Константинова був інший заможний новомиргородський міщанин Клим Константинов²⁹, а власницею хутора Євдокимівка, як випливає з додаткових джерел, була Олімпіада Євдокимова, дружина селянина³⁰.

У Списку населених місць Херсонської губернії за 1896 р. згадані вже чотири «підміські хутори» Новомиргорода, серед яких Анастасіївка (він же Анастасіївка, Никітіна; 1 двір, 8 мешканців) та Токарева (Донченка; 2 двори, 14 мешканців). Окрім них, також звертаємо увагу на хутір Євдокимівка з попереднього списку, приписаний до слободи Новомиргород: в одному дворі тут проживало 5 мешканців. В адміністративному відношенні на той час усі ці хутори належали до розширеної Новомиргородської волості, в поліцейському – перебували у сфері повноважень пристава Новомиргорода³¹.

У реєстрі нотаріуса Онкеля за 1907 р. місцем проживання Ф. Токаря зазначений «хутір Дончина»³². Згідно зі списком приватних землевласників Єлисаветградського повіту, станом на 1908 р. хутором Донченка (Токаря) Мартоніської волості володіла вже Єфимія Токар, вдова міщанина. Площа цього землеволодіння становила 34 дес. 800 саж. Крім того, двоє її синів – міщани Федір і Федот Токарі – спільно із селянками Ксенією Чепурною та Оленою Левченко були власниками урочища Хорватське (воно ж Лук'янівка) площею 104 дес. 273 саж. у складі Новомиргородської волості³³. Згідно з відомостями сільськогосподарського перепису 1917 р., на той час родина К. Чепурної володіла 5 дес. ріллі в цьому урочищі, які здавала в оренду³⁴. Ймовірно, у власність до Токарів перейшли землі колишнього села Лук'янівка, що раніше належали Г. Дуковичу³⁵.

Частина земель Токарів була відмежована під будівництво залізничної гілки на лінії Одеса–Бахмач, що розпочалося влітку 1909 р. на відрізку зі станції Бобринської до Новомиргорода³⁶. Для майбутньої залізничної станції виділялось місце, розташоване на відстані 1,5 версти від Новомиргорода та 0,5 версти від річки Велика Вись. Ще в жовтні 1904 р. міськими уповноваженими його було визнано таким, що задовольняє місцеві потреби та інтереси міста³⁷. Однак плани щодо розміщення станції на малонаселеній території викликали спротив із боку селян південно-східного передмістя Новомиргорода, розташованого за 4 версти від місця перспективного будівництва. У вересні 1909 р. уповноважені від Новомиргородського сільського това-

²⁵ ДАКіро. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 212 зв.

²⁶ Там само. Арк. 190; ДАКіро. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 247 зв. – 248.

²⁷ ДАКіро. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 676 зв. – арк. 677; Там само. Спр. 4. Арк. 404 зв. – 405.

²⁸ ДАКіро. Ф. 244. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 23 зв.

²⁹ Там само. Арк. 6–31; ДАКіро. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 256 зв.

³⁰ Список частных землевладельцев Елисаветградского уезда, Херсонской губернии, на 1908-09 год. Елисаветград: Тип. Елисаветградского Уездного Земства, 1909. С. 72.

³¹ Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. Херсон: Тип. Губернского Правления, 1896. С. 22–262.

³² ДАКіро. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 14.

³³ Список частных землевладельцев Елисаветградского уезда... С. 190.

³⁴ ДАКіро. Ф. Р–1919. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 119 і зв.

³⁵ ДАКіро. Ф. 488. Оп. 1. Спр. 377. Арк. 1.

³⁶ Залізниця між Одесою і Бахмачем. *Рада*. 1909. 13 травня (№ 107). – С. 2; Нова колія // *Рада*. 1909. 28 серпня (№ 194). С. 3.

³⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 704. Оп. 12. Спр. 27. Арк. 2.

риства клопотали перед міністром шляхів сполучення з проханням побудувати станцію південніше, неподалік від селянських домогосподарств. При цьому вони посилались на збитки, які завдає селянам відчуження надільної польової землі під залізничну колію та відсутність будь-якого зиску від цього для них у подальшому. На їхню думку, від будівництва станції отримало б користь єврейське населення сусіднього Златополя, а новомиргородські селяни, чисельність яких становила близько 10 тис. осіб, втратили б можливість заробітку³⁸. Зрештою, з огляду на інженерно-геологічні умови технічним відділом управління з будівництва залізниці це прохання було відхилено³⁹.

Межа відчуження володінь Токаря позначена на плані проєкту дороги з мостом із центральної частини Новомиргорода до залізничної станції, складеному в період з 1910 по 1913 рр. Західніше від наділів Токаря на цьому ж плані бачимо частину міської землі, де розташовувався гасовий склад, а далі, ближче до річки – землеволодіння міщанина Ігнат'єва та іншого власника – Константинова. Припускаємо, що хутір останнього, згаданий вище, розташовувався саме тут, над крутим урвищем (рис. 7)⁴⁰.

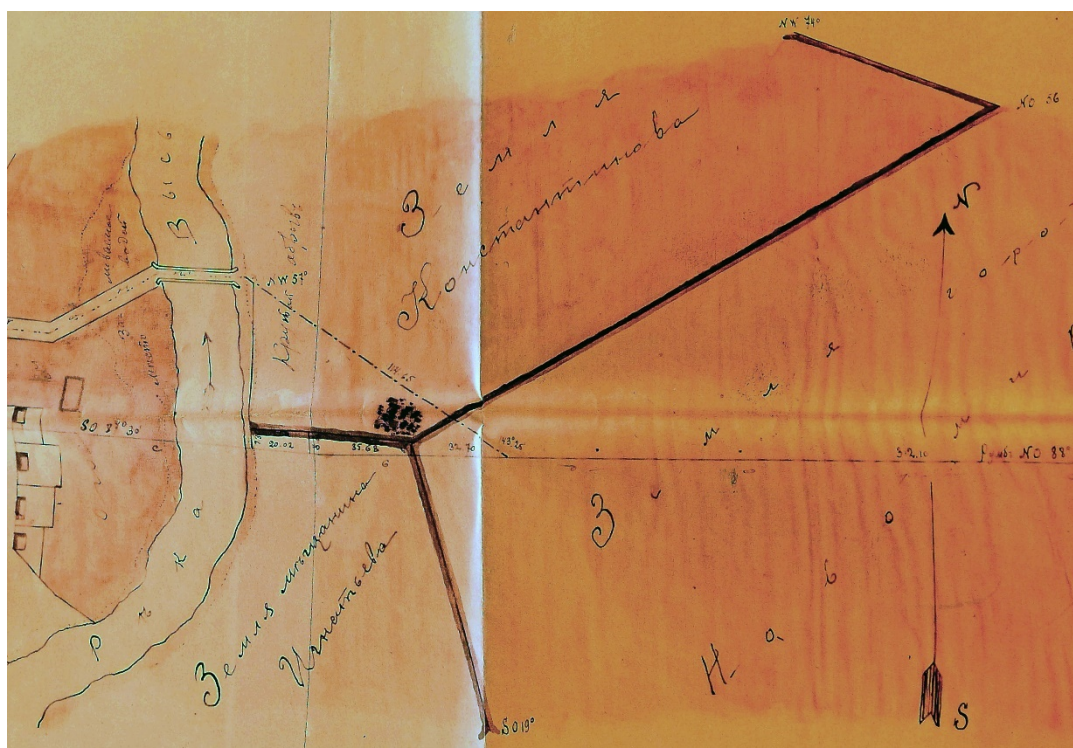


Рис. 7. Землі міщан Ігнат'єва та Константинова на плані проєкту дороги та мосту в Новомиргороді. Орієнтовно 1910–1913 рр.

Згідно з планом розташування колій та будівель на залізничній станції Новомиргород, виданому в листопаді 1913 р., тут було споруджено пасажирську будівлю 3-го розряду (повністю перебудована після Другої світової війни), двоповерховий житловий будинок (зберігся до нашого часу, відомий як будинок Міністерства шляхів сполучення), криту та відкриті товарні платформи, пакгаузи та низку господарських будівель і служб.⁴¹ Для обслуговування станції було створено систему водопостачання, яка складалась із водозбірної криниці неподалік річки, водопідйомної будівлі з квартирою для машиніста (розібрана наприкінці 2000-х рр.) та водонапірної вежі біля вокзалу (збереглась), що сполучались між собою кількома лініями труб та

³⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 704. Оп. 12. Спр. 27. Арк. 4 зв. – 5 зв.

³⁹ Там само. Арк. 6.

⁴⁰ Там само. Оп. 21. Спр. 345. Арк. 8.

⁴¹ Там само. Спр. 392. Арк. 4.

насосів⁴². Залізничну станцію було офіційно відкрито в липні 1914 р. (Сиволап Д. С., 1972, с. 492); вона дала поштовх подальшому розвитку мікрорайону та формуванню головної транспортної артерії Хутора – майбутньої вул. Вокзальної (нині – вул. Перемоги), яка поєднала місто із залізничним вокзалом.

Серед численних хуторів Новомиргородської волості у Списку населених місць Херсонської губернії, складеному за даними сільськогосподарського перепису 1916 р., бачимо вже знайомий хутір Токаревих, де на той час у 3-х дворах проживало 16 осіб. Також можна звернути увагу на однодвірний хутір Штанченка з населенням 11 мешканців⁴³. Як свідчать дані сільськогосподарського перепису 1917 р., тут проживав селянин Максим Фокша з дружиною⁴⁴. Повне ім'я власника хутора невідоме; ймовірно, ним був заможний новомиргородський селянин Іван Штанченко. У листопаді 1918 р. він уклав умову з конторою Киселівського цукрового заводу Звенигородського повіту Київської губернії, згідно з якою зобов'язувався засіяти 50 дес. польової землі цукровим буряком і передати майбутній врожай заводу, за що отримав авансом 15 тис. крб⁴⁵. Вочевидь, І. Штанченко не приховував свої проукраїнські погляди: в березні 1919 р. у заяві до Новомиргородського волосного земельного комітету він просив дозволити йому посіяти на вже зораній землі буряк, зазначивши, що «його так сильно потребує наша Україна»; це прохання в результаті було задоволено⁴⁶.

Цікавим є схематичний план околиць Новомиргорода, створений 21 січня 1921 р. землеміром С. Настичем (рис. 8). Попри його вкрай умовний характер, креслення дозволяє не лише скласти уявлення про розподіл землеволодіння та основні об'єкти, розташовані на місцевості, а й визначити приблизне місцезнаходження хуторів. Із заходу на схід від мосту через Велику Вись (був збудований південніше, ніж планувалось спочатку) пролягала дорога на станцію Новомиргород, уздовж якої була розміщена телеграфна лінія. Вся територія, обмежена річкою та залізницею, поділялась на чотири частини. На землі, що належала місту, був розташований міський гай (в оригіналі – «роща»; ця форма закріпилась у розмовній мові до нашого часу) з декількома спорудами поруч (ймовірно, хутір Настасіївка), поблизу дороги – уже згаданий гасовий склад, оточений парканом⁴⁷ (у деяких документах цей об'єкт фігурує як колишні нафтові склади Гольберга та Мінца)⁴⁸. Ще три земельні наділи раніше належали власникам із прізвищами Ігнат'єв, Штанченко (в оригіналі – Станченко) та Токар⁴⁹.

Хутір Токаря, найімовірніше, існував на території його землеволодіння, що розташовувались уздовж залізниці (як припускаємо, ближче до Великої Висі). Із землею у власності Штанченка ототожнюємо вищезгаданий хутір Штанченка: ця частина місцевості над річкою на південь від гаю почала заселятись ще наприкінці XVIII ст. Степан Ігнат'єв, який станом на 1863–1867 рр. ще був ямпільським міщанином і володів садибою на вулиці навпроти Ярмаркової, Кінної та Базарної площ у Новомиргороді, а також 2-ма базарними крамницями⁵⁰, у Списку землевласників Єлисаветградського повіту в 1908 р. був зазначений як власник приміської левади площею 25 дес.⁵¹. Саме цей земельний наділ, вочевидь, і позначений на схемі вздовж річки із західного та південно-західного боку. Однак із посімейних списків новомиргородських міщан впливає, що С. Ігнат'єв (бл. 1808 р. н.) помер задовго до складання списку землевласників, тож, імо-

⁴² Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 704. Оп. 12. Спр. 27. Арк. 1–43.

⁴³ Список населенных мест Херсонской губернии: (По данным Всероссийской сел.-хоз. переписи 1916 г.). Александрия: Типография Ф. Х. Райхельсона, 1917. С. 107.

⁴⁴ ДАКіро. Ф. Р–1919. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 30 і зв.

⁴⁵ ДАКіро. Ф. Р–318. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 15–16.

⁴⁶ Там само. Арк. 18–22 зв.

⁴⁷ ДАКіро. Ф. Р–318. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 5.

⁴⁸ Там само. Арк. 83.

⁴⁹ Там само. Арк. 5.

⁵⁰ ДАКіро. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4 зв; Там само. Спр. 2. Арк. 14; Там само. Спр. 3. Арк. 8–11.

⁵¹ Список частных землевладельцев Елисаветградского уезда... С. 86.

вірно, насправді левада перебувала в користуванні його сина Никона Ігнат'єва⁵² – власника сусіднього хутора Висянка⁵³, який успадкував від батька будинок на Кінній площі⁵⁴.

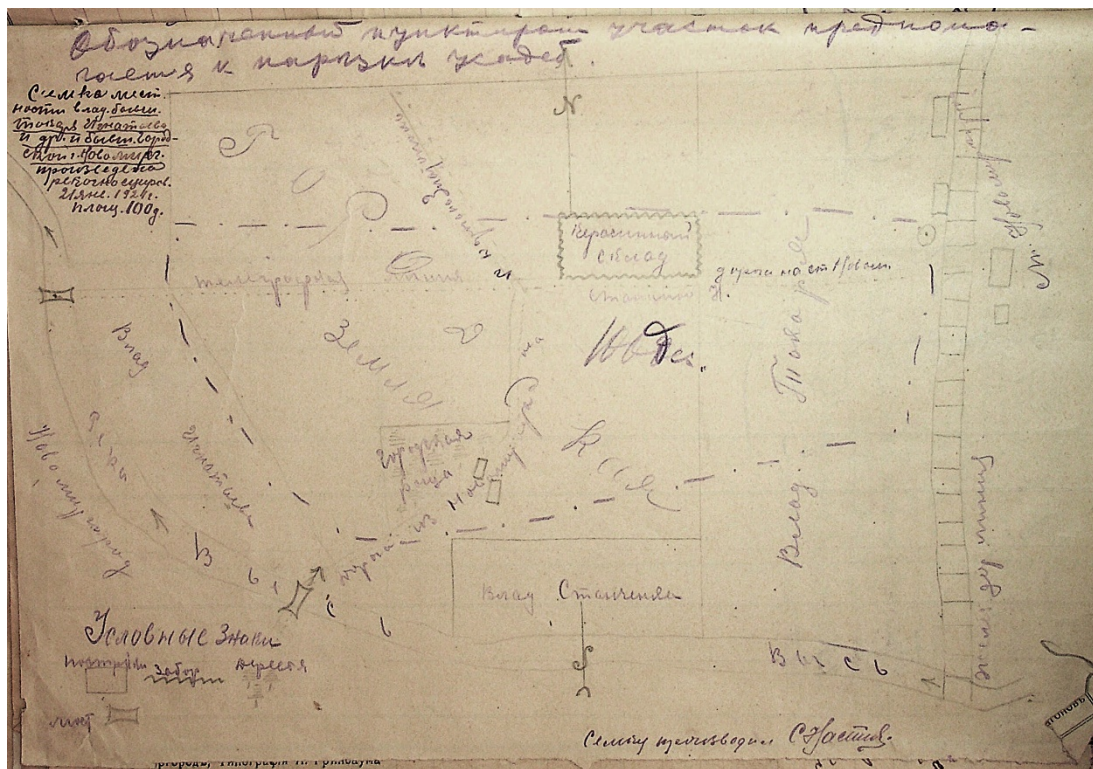


Рис. 8. Схема міської землі та колишніх володінь землевласників на східній околиці Новомиргорода. 1921 р

Прихід до влади більшовиків позначився запровадженням політики, спрямованої на конфіскацію наділів великих землевласників та їх перерозподіл на користь безземельних і малоземельних громадян. Так, землі, нанесені на вищезазначений план, спеціальною земельною комісією було визнано цілком придатними для поселення і такими, що збігаються з проектом розподілу садибних місць, розробленим Єлисаветградським повітовим земельним відділом. Відповідно, частину міської землі та володінь Токаря сумарною площею 100 дес. планувалось віддати для нарізки садиб. Відведенню під садибні місця також підлягали землі Федора та Федота Токарів по іншій бік залізниці⁵⁵.

Упродовж лютого–березня 1921 р. до Новомиргородського волосного земельного відділу було подано низку заяв від громадян міста та слободи Новомиргород із проханнями про відведення для них міської землі під садиби й городи. Так, надати земельні ділянки під будівництво в районі залізничного вокзалу (ця місцевість, вочевидь, вважалась більш привабливою) просили Іван Дзюбенко, Дарина Коваленко, Іван Ночовний та Яків Павлов, які не мали власного житла⁵⁶. Значна частина заявників, які відчували нестачу землі для господарювання, просили виділити їм городи за річку Велика Вись, поблизу колишнього міського гаю при хуторі Анастасіївка та біля газових складів. Чимало з них були безземельними або малоземельними, більшість уже орендували й обробляли землю тут у 1920 р., дехто встиг її зорати й навіть засіяти озимую пшеницею. Про повторне відведення таких земельних ділянок пло-

⁵² ДАКіро. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 22 зв.; Там само. Спр. 4. Арк. 529 зв. – 530.

⁵³ Список частных землевладельцев Елисаветградского уезда... С. 86.

⁵⁴ ДАКіро. Ф. Р-164. Оп. 1. Спр. 264. Арк. 6 зв. – 7.

⁵⁵ ДАКіро. Ф. Р-318. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 1-41.

⁵⁶ Там само. Арк. 44-70.

щею 0,5 дес. на 1921 р. просили Ксенія Калужька, Святослав Каховський, Семен Кирилов, Андрій Кобилянський, Петро Лук'янов, Аврам Поспелов (спільно з Агрипиною Околот) та Марія Чуенко. Серед заявників були радянські службовці – народний слідчий 2-ої дільниці Єлисаветградського повіту Дмитро Хохряков, співробітник комунально-економічного відділу Михайло Поспелов та Іван Шаригін⁵⁷. Повторно виділити 1 дес. землі під городи для причту «за річкою, поблизу ліска» просив настоятель Миколаївського собору Георгій Ковальов; його прохання було задоволено⁵⁸.

Обов'язкова постанова № 148 Зінов'євського окружного виконавчого комітету від 19 грудня 1924 р. встановлювала точні межі міста Новомиргород задля розмежування сфери дії сільськогосподарського податку та інших податків. Згідно з постановою, північною межею міста визначалась річка Велика Вись та дорога на залізничну станцію, східною – відведення земель села Костянтинівка та «хутірських ділянок» Новомиргорода⁵⁹. У 1928 р. розпочалась реконструкція залізничної станції, неподалік від неї було введено в дію новий елеватор (Сиволап Д. С., 1972, с. 496).

Початок прискореної колективізації не міг не позначитись на долі колишніх власників хуторів. У листопаді 1930 р. господарства двох синів Івана Штанченка – Олекси (бл. 1905 р. н.) та Івана (бл. 1910 р. н.), розташовані на території Софіївської сільської ради (колишня слобода Новомиргород), були визнані такими, що підлягають розкуркуленню та висланню за межі УСРР. Їхнього батька-втікача, який мав відрубне володіння площею 17 дес. та ще 50 дес. орендованої землі, в характеристиці названо «куркулем-експертником» та «великим спекулянттом», а також звинувачено у використанні найманої праці й невиконанні плану хлібозаготівлі, доведеного до двору⁶⁰. О. Штанченко, ймовірно, був засланий на станцію Плесецька Північної області РСФРР, де працював машиністом шпалопросочувального заводу до свого арешту в серпні 1937 р. Трійкою НКВС Архангельської області у вересні того ж року за обвинуваченням у «контрреволюційній агітації» його було засуджено до позбавлення волі терміном на 10 років (Белов А. Т., 2001). Відомості про подальшу долю О. Штанченка відсутні.

Стан забудови Хутора в роки Другої світової війни досить детально демонструє німецька аерофотозйомка, проведена 21 червня 1943 р. (рис. 9). На той час, крім центральної магістралі, тут уже сформувалась низка інших шляхів, однак про формування основної сітки вулиць мікрорайону ще не йшлося. Частково забудованим був лише так званий Старий Хутір (узвишся над річкою за мостом з боку села Виноградівка) – ймовірно, хутір Константинова – й декілька кварталів ліворуч від дороги на залізничну станцію), території вздовж залізниці від вокзалу до елеватора, а також простір над річкою поряд із фермами обласної контори «Заготхудооба». На знімку привертає увагу давно втрачена дорога до села Костянтинівка, що огинала залізничний вокзал з півдня і, вочевидь, проходила через тунель під коліями⁶¹ (залишки кам'яної кладки тунелю зараз можна побачити нижче залізничного насипу). Ймовірно, з частиною Старого Хутора (колишніми землями Константинова) можна ототожнити згаданий у місцевій періодиці хутір Веснянки, який за відсутності мосту раніше був сполучений дорогою з Виноградівкою та Златоподем⁶².

Поштовх подальшій забудові Хутора та зростанню населення мікрорайону дало завершення будівництва плодоконсервного заводу в 1949 р. (Сиволап А. Т., 1972, с. 499). Рішенням виконавчого Новомиргородської районної ради від 3 січня 1957 р. тут було утворено окремий виборчий округ № 2, до якого увійшли вулиці Вокзальна, Степова та Залізнична, провулки Чкалова, Гоголя (нині – вул. Короленка), Лермонтова (вул. Лермонтова), Івана Франка (вул. Михайла

⁵⁷ ДАКіро. Ф. Р–318. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 65–84; Там само. Спр. 90. Арк. 13 і зв.

⁵⁸ Там само. Спр. 100. Арк. 67.

⁵⁹ Обязательное постановление № 148 Зиновьевского окружного исполнительного комитета. *Червоний шлях*. 1924. 21 грудня (№ 292 (889)). С. 4.

⁶⁰ ДАКіро. Ф. Р–1468. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 1–156.

⁶¹ The National Archives and Records Administration. RG 373. GXPRTS. TUGX 995-A SK. Exp. 88.

⁶² Невмитий Ю. Капніст і наш край. *Новомиргородщина*. 2013. 12 січня. С. 3.

Коцюбинського), Жданова (вул. Глібова), Пушкіна (вул. Пушкіна), Заводський (вул. Гастелло) та Річний, а також пункт «Заготзерно» (елеватор) і залізнична станція. Центр округу розташовувався в приміщенні районного шляхово-транспортного відділу⁶³, виборча дільниця № 16 – у конторі Новомиргородського плодоконсервного заводу⁶⁴. Як бачимо, в повоєнні роки на Хуторі сформувалося декілька нових вулиць.



Рис. 9. Забудова Хутора на німецькій аерофотозйомці 1943 р.

Активна забудова так званого Нового Хутора розпочалась наприкінці 1950-х років уздовж новоствореної вулиці Толстого. Вже у 1963 р. під керівництвом головного інженера Новомиргородської шляхово-експлуатаційної дільниці ШЕД-722 Степана Кожум'яки було збудовано новий залізобетонний міст через Велику Вись, який експлуатується й понині (Колісник Ю., 2004, с. 185–189). Ще до кінця 1960-х рр. поблизу річки існували залишки колишніх хуторів, на місці яких пізніше з'явився дачний масив.

Отже, історія місцевості Хутір у сучасних межах Новомиргорода відзначається тривалим періодом існування численних дрібних населених пунктів, що склались з одного або декількох дворів. Складно встановити, від якого саме хутора й коли закріпилась така назва мікрорайону, однак найчастіше й упродовж тривалого часу в документах згадується хутір Настасіївка (ймовірно, один із найдавніших та найбільший серед них). З часів хутора І. Хорвата ще

⁶³ Кумпан П., Гаїна С. Про утворення виборчих округів по виборах до районної Ради депутатів трудящих. *Ленінець*. 1957. 4 січня (№ 2 (2995)). С. 1–2.

⁶⁴ Кумпан П. Про утворення виборчих дільниць, спільних по виборах до обласної, районної, селищної та сільських Рад депутатів трудящих по Ново-Миргородському району. *Ленінець*. 1957. 17 січня (№ 5 (2998)). С. 2.

в сер. XVIII ст. до низки «підміських хуторів» другої пол. XIX ст. та «хутірських ділянок» Новомиргорода вже на поч. XX ст. історія місцевості завжди була пов'язаною з невеликими хуторами. Проте встановлення радянської влади суттєво змінило спосіб господарювання на цій території: землі колишніх приватних власників було націоналізовано й розподілено між орендарями, а щонайменше кількох колишніх господарів розкуркулено. До основних чинників зростання населення в цій місцевості у XX ст. належить прокладання залізниці та відкриття залізничної станції, а також поява низки промислових підприємств.

Список використаних джерел та літератури

Белов А. Т. ред.-сост. и др., 2001. *Поморский мемориал: Книга памяти жертв политических репрессий. Т. 3. А.*: Изд-во Помор. гос. ун-та.

Гедзь Т., б. д. Карти Смілянщини 1787 року. *Мислене древо*. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/SmilaMap1787.html> [08.04.2024].

Колісник Ю. (упоряд.), 2004. *Планида Степана Кожум'яки*. Черкаси: Брама. *Wikimedia Commons*. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <http://surl.li/dgtga> [08.04.2024].

Пивовар А., б. д. Відомість Новомиргородської волості 1812 року. *ОУНБ Д. І. Чижевського*. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://library.kr.ua/ryovovar/mscripts/> [08.04.2024].

Решетов С., 2010, Ижик Л. Мария Фердинандовна Кич-Маразли и ее родственное окружение (Наркевичи, Кичи, Андреевские и Никитины). *Дерибасовская–Пишельевская. № 42*. Одесса. с. 111–127. *Всесвітній клуб одеситів*. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://www.odessitclub.org/index.php/uk/almanah/236-almanakh-42> [08.04.2024].

Сиволап Д. С. (гол. ред.), 1972. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Кіровоградська область*. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР.

Скалон Д. А. (гл. ред.), 1902. *Столетие военного министерства : 1802–1902. Главное инженерное управление. Исторический очерк. Второй очерк*. С-П.: Тип. «Слово».

Шмидт А. 1863. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. 2*. С-П.: Тип. Калиновского.

Anton Hanul

SETTLEMENT AND DEVELOPMENT OF KHUTIR DISTRICT IN NOVOMYRHOROD (SECOND HALF OF THE 18TH – MID-20TH CENTURIES)

The article is the first attempt to comprehensively examine the history of settlement of the eastern neighborhood of Novomyrhorod – Khutir district, and also, it raises the question of the origin of this microtoponym. Based on a comparison of cartographic sources, the author traces the appearance of the first buildings in this area and the process of its gradual expansion during the second half of the 18th – mid-20th century. It has been established that the gradual development of the territory initially occurred from the side of the Velyka Vys River on suitable sites, and it expanded from north to south in the 20th century. Through a thorough analysis of boundary books, lists of landowners, family lists, lists of populated places, and other archival and published documents, the history of the settlement of the area is revealed in chronological order and the main events in its development are highlighted, the owners of land allotments are identified, and the names of the hamlets and their inhabitants are defined. The history of the opening of the Novomyrhorod railway station on the Odesa-Bakhmach line, which became one of the key stages in the development of the neighborhood, is studied. Changes in land tenure and management since the Bolsheviks' coming to power are analyzed, as well as the names of land tenants are defined. The key aspects of the development of Khutir in the postwar years are highlighted and the main factors that influenced the growth of its settlement intensity are identified. The results obtained can have practical application in teaching history courses, preparing museum exhibitions, creating local tour routes, etc. They also can facilitate further intensification of professional historical and local history research. In particular, the other questions that have previously received insufficient attention, such as the history of the areas officially incorporated into the town in the mid-20th century: the villages of Vynohradivka, Katerynivka (Shmydove), and Sofivka (formerly the sloboda of Novomyrhorod, including the suburbs of Chornohoriia and Bessarabiia), are promising subjects for study.

Key words: demarcation, hamlet, land tenure, Novomyrhorod, railroad, Velyka Vys.

References

Belov, A. T. ed.-comp. et al., 2001. *Pomorskii memorial: Kniga pamiati zhertv politicheskikh repressii. T. 3.* [Pomorian Memorial: Book of Remembrance for Victims of Political Repression]. A.: Izd-vo Pomor. gos. un-ta.

Gedz, T., n. d. Karty Smilianshchyny 1787 roku. [Maps of the Smila region of 1787]. *Myslene drevo*. [Online]: Available from: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/SmilaMap1787.html> [Accessed: 08. 04. 2024]. (In Ukrainian).

Kolisnyk, Yu. comp., 2004. *Planyda Stepana Kozhumiaky*. [The fate of Stepan Kozhumiaka]. Cherkasy: Brama. *Wikimedia Commons*. [Online]: Available from: <http://surl.li/dgtga> [Accessed: 08.04.2024]. (In Ukrainian).

Pyvovar, A., n. d. Vidomist Novomyrhorodskoi volosti 1812 roku. [The register of Novomyrhorod Volost of 1812]. *OUNB D. I. Chyzhevskoho*. [Online]: Available from: <https://library.kr.ua/pyvovar/mscripts/> [Accessed: 08.04.2024]. (In Ukrainian).

Reshetov, S. 2010, Izhyk, L. Mariia Ferdinandovna Kich-Marazli i ee rodstvennoe okruzhenie (Narkevichi, Kichi, Andreevskie i Nikitiny). [Maria Ferdinandovna Kich-Marazli and her family environment (Narkevich, Kich, Andreevskii and Nikitin families)]. *Deribasovskaia–Ryshelevskaia*. № 42. Odessa. s. 111–127. *Vsesvitnij klub odesytiv*. [Online]: Available from: <https://www.odessitclub.org/index.php/uk/almanah/236-almanakh-42> [Accessed: 08.04.2024].

Syvolap, D. S. head of the ed. board, 1972. *Istoriia mist i sil Ukrainiskoi RSR: V 26 t. Kirovohradska oblast*. [The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR: In 26 vols. Kirovohrad region]. Kyiv: Holovna redakciia URE AN URSR. (In Ukrainian).

Skalon, D. A. main ed., 1902. *Stoletie voennogo ministerstva: 1802–1902. Glavnoe inzhenernoe upravlenie. Istoricheskii ocherk. Vtoroi ocherk*. [Centenary of the Ministry of War: 1802–1902. Main Engineering Directorate. Historical essay. The second essay]. S. P.: Tip. «Slovo».

Shmidt, A., 1863. *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami Generalnogo shtaba. Khersonskia guberniia. Ch. 2.* [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Kherson Governorate. P. 2]. S. P.: Tip. Kalinovskogo.

УДК 94(581)“1979/1989”:791(2/8/045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-2-4>

Ковальков Олександр,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
KovalkovAlex@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-2344-3050

АФГАНСЬКА ВІЙНА СРСР (1979–1989 РР.) У РАДЯНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ КІНЕМАТОГРАФІ В КОНТЕКСТІ «ВІЗУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ»

У статті здійснено спробу контент-аналізу художніх фільмів, присвячених Афганській війні СРСР (1979–1989 рр.), із застосуванням методологічного інструментарію «візуальної історії». Джерельною базою послуговували десять кінострічок, створених у СРСР упродовж 1983–1991 рр. Доведено, що кінематографічна версія Афганської війни (1979–1989), створена в СРСР, цілком відповідала тенденціям її висвітлення в офіційних ЗМІ, науковій, науково-популярній літературі та публіцистиці. Можна простежити еволюцію зображення участі СРСР в афганській кризі від «невідомої війни» через «героїчну війну» до «непотрібної» і «злочинної» війни. Це було зумовлено змінами суспільно-політичних настроїв у СРСР під впливом «перебудови» й часткової «гласності», деміфологізації радянського минулого й дійсності, а також політичного оцінювання збройного вторгнення до Афганістану в грудні 1979 р. Другим з'їздом народних депутатів СРСР. Для радянського суспільства художні фільми про Афганістан були важливим засобом переоцінювання цінностей та самопізнання. Контент-аналіз художніх фільмів, знятих у СРСР у 1983–1991 рр., засвідчив загалом адекватне перенесення на екран історичних обставин Афганської війни. Попри значний ідеологічний і адміністративний контроль із боку радянської влади над мистецтвом, автори художніх фільмів не лише відтворили трагізм і жорстокість тієї війни, але й звернули увагу глядача на складні суспільно-політичні й морально-ідеологічні проблеми СРСР і пізньорадянського суспільства. Більшість фільмів були антивоєнними, і їх критично-викривальний зміст посилив негативне ставлення суспільства до Афганської війни і політики кремлівського керівництва. Це своєю чергою підважувало авторитет комуністичної влади й було вагомим чинником кризи радянської суспільно-політичної системи, що, зрештою, і призвело до розпаду Радянського Союзу.

Ключові слова: Афганська війна, «нова історична наука», «візуальна історія», кінематограф, контент-аналіз, художній фільм.

Одним із напрямів «нової історичної науки», яка в останні десятиліття посіла панівні позиції в західній історіографії, є так звана «візуальна історія» (див.: Гаскелл А., 2013; Ковалевська О., 2016; Рабенчук О., 2012; Щербакова Е. И., 2011 та ін.). Серед її складників важливе місце посідає історичний художній (ігровий) фільм. Від серпня 1985 р., коли на XVI Міжнародному конгресі історичних наук у Штутгарті (ФРН) уперше працювала секція «Фільм та історія», в Західній Європі, й особливо в США, вивчення й аналіз історичних фільмів стали частиною історіографічного процесу. Окрім спеціалізованих наукових видань (як-от Filmhistoria Online), огляди історичних фільмів публікують у провідних наукових історичних часописах (American Historical Review, Journal of American History та ін.), кінострічки обговорюють на засіданнях Організації Американських Істориків та Американської Історичної Асоціації. Зусиллями європейських (Ферро М., 1993; Potzch M., 2018; Salmi H., 1995), американських (Грей Г., 2014; Rosenstone R. A., 1995) та меншою мірою російських (Бычков С. П., 2003; Волков Е. В. 2012) вчених було розроблено теоретично-методологічні підходи до, за М. Ферро, «історичного прочитання кінематографу» й «кінематографічного прочитання історії» (Ферро М., 1993, с. 50). Західні історики вже звикли дивитися на художні фільми як на важливий ретранслятор історичних знань, потужний інструмент формування історичної пам'яті, здатний також формувати

та змінювати політичні установки суспільства (Potzch M., 2018). Підтвердженням цьому є численні наукові дослідження, присвячені кінематографічному висвітленню окремих важливих історичних проблем і цілих періодів (як-от В'єтнамська війна).

Більшість вітчизняних (і взагалі «традиційних») істориків ігнорують кіно як історичне джерело або ж не визнають за ним права на інтерпретацію минулого. Зазвичай вони аргументують це тим, що фільми спотворюють (а то й фальсифікують), спрощують, тривіалізують, романтизують історичні події чи історичних персонажів. До того ж кіно як жанр мистецтва для конструювання власного образу реальності послуговується складним набором специфічних засобів (символи, «коди», технічні засоби тощо), які мають тлумачити передусім мистецтвознавці. Здебільшого так і відбувається (див. напр.: Кохан Т. Г., 2017). Проте історикам дедалі важче ігнорувати те, що екранні образи здійснюють колосальний вплив на розуміння людьми минулого. Історичні уявлення більшості людей сформовані художньою літературою та кінематографом. Це й не дивно, адже художні образи більш яскраві й емоційні, ніж образи історії в наукових працях, а художні твори куди більш численніші, ніж наукові. Історичні фільми сприяють формуванню в аудиторії відчуття співпричетності, емоційного відчуття реалістичності відображення минулого на екрані. Важливо також, що сучасне суспільство стає дедалі більш постписьменним – таким, що вміє, проте не хоче читати (Rosenstone R. A., 1995, p. 6).

Дедалі більше істориків пропонують дивитися на історичний фільм як на «книгу, перенесену на екран» (Rosenstone R. A., 1995, p. 6). Фільм демонструє ймовірну історію, проте «письмова» історія пише таку ж само ймовірну історію! Неможливо точно відтворити події минулого ані на папері, ані на екрані. Утім, «слово» вченого може мати різні відтінки, бути абстракцією (наприклад, «революція»), тоді як «картинка» завжди конкретна і предметна. Історія на екрані завжди буде відмінною від «письмової» історії, часто порушуватиме її норми. Проте режисери і сценаристи звертаються до минулого з різних (особистих, політичних, мистецьких) причин так само, як це робили «аматори» до того, як історія стала сферою професійної діяльності. Історик сьогодні говорить про історію в межах стандартів, вироблених його професією, режисер же не володіє (і не має володіти!) ними. Тому історія в фільмі завжди буде суб'єктивним відображенням минулого. Але такими ж суб'єктивними є і твори «письмової» історії. Тож фільм не доповнює і не замінює її, він стоїть поряд із нею, як усна історія чи традиція. За словами Р.А. Розенстоуна, фільм, можливо, є постлітературним еквівалентом дописьменного поведіння з минулим, коли наукова документальна точність ще не стала канонам, коли поняття факту було менш важливим, ніж звук голосу, ритм рядка чи магія слова (Rosenstone R. A., 1995, p. 22).

Історичний фільм може бути більш чи менш достовірним, проте це завжди – твір мистецтва, який підпорядковується «законам жанру». Фільм оповідає історію як казку з початком, кульмінацією і кінцем. Фільм зазвичай зображує епізод минулого як історію окремих людей – героїв, які потрапили в ті чи ті історичні обставини. Дуже часто особисті історії героїв є способом спрощення або ж уникнення складних соціальних проблем, на які вказує фільм. Фільм завжди емоційно наповнює, персоналізує і драматизує історію. Він малює історію як тріумф, страждання, радість, відчай, пригоди чи героїчні вчинки. Ця емоційність досягається в різний спосіб: крупний план, швидке зіставлення різномірних образів, сила музики та звукових ефектів. Цим досягається ефект співпричетності з тим, що відбувається на екрані. Фільм, таким чином, доповнює наше розуміння минулого, змушуючи нас «пропускати через себе» історичні події (Rosenstone R. A., 1995, p. 16). Зрештою, як будь-який мистецький твір, фільм оперує власним набором символів, і часто те, що режисер недоказав чи про що промовчав, але на що натякнув, може бути не менш важливим, ніж те, що він виніс на екран.

Художній фільм не варто оцінювати з погляду суворої достовірності історичних фактів. Ба більше, напевно, жоден фільм не є реальним відображенням тієї історичної події, про яку він оповідає. Він завжди є результатом умисної, свідомої інтерпретації минулого його авто-

рами. Тобто ми завжди маємо справу зі своєю історичною концепцією, яку, втім, завжди потрібно зіставляти з панівними на час творення стрічки науковими моделями осмислення минулого. При цьому визначальними рисами якісного історичного фільму мають бути достовірність і правдивість історичного контексту (обставин, в яких розгорталися зображувані історичні події), дотримання принципу історизму, адекватність передачі «духу часу» (культурно-побутові елементи, антураж тощо) чи «духу персонажу».

Ігровий фільм часто дає більше інформації не про ту історію, яка зображена у фільмі, а про той час, коли він знятий. Адже фільм – це продукт культури, пов'язаний із суспільством, який його створює, отримує і споживає. Він відображує соціальні та політичні проблеми епохи, в яку був створений (Ферро М., 1993, с. 50; Rosenstone R. A., 1995, р. 5–6). Тож будь-який фільм може бути історичним джерелом вивчення того часу, коли він виник. З погляду історії він виконує ще одну важливу функцію. Предметом історії є не лише сума знань про явища минулого, але й аналіз зв'язків, які об'єднують минуле і сьогодення (Рабенчук О., 2012, с. 34). Тож фільм є важливим інструментом актуалізації минулого, він змушує глядача наново переживати й емоційно переосмислювати історичні події. Особливо це важливо щодо найбільш «славних» або ж найбільш складних і суперечливих сторінок минулого. До останніх для пізнього СРСР, безперечно, належала війна в Афганістані.

Афганська війна (1979–1989 рр.) стала останньою в історії СРСР. Масштаби військового, військово-технічного та політичного залучення Радянського Союзу в афганську кризу, її міжнародний вимір, наслідки для Афганістану, СРСР, регіону й усієї системи міжнародних відносин на завершальному етапі «холодної війни» зумовили появу великої кількості наукової, науково-популярної, публіцистичної, а також мемуарної літератури на тему «Афгану» (див.: Костира А. А., 2009; Ковальков О. Л., 2020). Природно, що цю тему не оминули увагою режисери і сценаристи, проте, крім однієї непереконливої розвідки (Иваненко А. И., 2020), в українській і взагалі пострадянській історичній науці відсутні дослідження, які б торкалися кінематографічної версії Афганської війни.

Метою статті є спроба застосувати методологічний інструментарій «візуальної історії» для контент-аналізу художніх фільмів, присвячених Афганській війні СРСР (1979–1989 рр.). Джерельною базою послуговували десять кінострічок, створених у СРСР упродовж 1983–1991 рр.

Радянська збройна інтервенція до Афганістану в грудні 1979 р. супроводжувалася безпрецедентним пропагандистським забезпеченням, а висвітлення участі «обмеженого контингенту радянських військ» (ОКРВ) в афганській війні було наскрізь цензуроване. Принципові засади пропагандистського супроводу інтервенції СРСР в Афганістан були вироблені на засіданні Політбюро ЦК КПРС у день здійснення операції «Шторм-333» у Кабулі – 27 грудня 1979 р. Протокол цього засідання за № 177 містив низку документів, які визначили лінію поведінки радянського й афганського керівництва на роки вперед. Додаток 6 цього протоколу мав назву «Про пропагандистське забезпечення нашої акції щодо Афганістану». У ньому вказувалося в разі висвітлення в радянських ЗМІ «здійсненої Радянським Союзом на прохання керівництва Демократичної Республіки Афганістан акції допомоги» дотримуватися таких положень: 1. Введення радянських військ здійснено на прохання законного уряду Афганістану; 2. Мета цієї акції полягає у сприянні уряду ДРА у відбитті агресії ззовні, яка загрожувала «завоюванням Квітневої революції»; 3. Це питання належить винятково двостороннім радянсько-афганським відносинам і регулюється статтями Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво між СРСР і ДРА від 5 грудня 1978 р. і ст. 51 Статуту ООН; 4. Як тільки агресія проти ДРА припиниться, радянські війська повернуться на Батьківщину¹. Саме ці положення визначали зміст і спрямованість усіх публікацій – в офіційних ЗМІ, на сторінках наукових видань, публіцистично-пропагандистських матеріалів – до середини 1980-х рр.

¹ Гроссман А.С. Секретные документы из особых папок. Афганистан: Политический архив XX века. *Вопросы истории*. 1993. № 3. С. 10.

ЗМІ СРСР всіляко заперечували радянське «втручання у внутрішні справи суверенного Афганістану», перебування там радянської стотисячної армії називали «місією доброї волі» й «інтернаціональним обов'язком». В умовах контролю держави над медіа будь-який «витік» відносно правдивої інформації про «Афган» був майже неможливий. Солдати, офіцери і радники підписувалися про нерозголошення, повідомлення закордонних ЗМІ влада спростовувала як «антирадянські провокації», а поширювачів «чутток» усередині країни переслідували. Тож Афганська війна до середини 1980-х рр. була невідомою громадянам СРСР. Вона взагалі війною не вважалась і суспільством так не сприймалась. Розумілося це як «гуманітарна допомога братньому афганському народу». Це виразно відрізняло Афганістан від В'єтнаму: у США в'єтнамська війна висвітлювалась у ЗМІ, це породжувало антивоєнні настрої, протести проти неї. У СРСР же більшість громадян були переконані, що в ДРА радянські війська робили те ж, що в НДР чи Угорщині – допомагали прогресивній владі будувати «світле майбутнє». У пресі та по телебаченню йшлося, що бійці будували там мости та шляхи, проводили колони з «мирними» вантажами, висаджували «алеї дружби» і лише інколи навчалися в «умовах, максимально наближених до бойових». Ще писали про радянських фахівців, які лікували афганських жінок і дітей, навчали дітей чи видобували газ (Ковальков О. Л., 2020, с. 93–96.). Сказане повною мірою стосувалося художнього кінематографа.

До «перебудови» в СРСР вийшла лише одна кінострічка, присвячена Афганістану, – «Спеютне літо в Кабулі» режисера А. Хамраєва (у титрах вказаний і його афганський колега Валі Латіфі)². Сюжет доволі простий: влітку 1983 р. лікаря-професора В.Д. Федорова (О. Жаков) відрядили читати лекції в Кабульському університеті й здійснювати радницькі функції при міністерстві охорони здоров'я країни. У Кабулі він зустрічає своїх колишніх студентів, як громадян СРСР (лікар Мельников (М. Олялін); молоді лікарі шпиталю в Кандагарі), так і афганців. Федоров одразу ж надає допомогу прибулим пораненим бійцям афганської армії. Він також не цурається лікувати поранених «душманів», особливо виділяючи хлопчика (називав його «басмаченя»). Далі він читав лекції студентам Кабульського університету і лікарям, оглядав хворих у Центральній поліклініці, навіть погодився відвідати (разом із перекладачкою) хворого афганця в нетрях Кабула. Федорову настійливо роз'яснюють ситуацію в ДРА. Мельников постійно говорить про «неоголошену війну» проти афганської революції, розповідає про звірства «душманів». На початку фільму Федоров надав допомогу дівчинці, доньці вчителя, якого закатували «душмани». Мельников кілька разів підкреслив, що більшість поранень у «захисників революції» – в спину. Демонізація «душманів» була типовою для того часу. Вони підступні, жорстокі, безжалюні. Коли медсестра Військового шпиталю Мар'ям допомогла викрити санітара, який убив пораненого офіцера розвідки (звісно, пораненого ножом у спину), її вбили на вулиці афганської столиці. Коли Федоров вилетів до своїх колег до Кандагара, він дізнався, що «душмани» спалили школу, вбили вчителя й обох молодих радянських лікарів. Проте Федоров бореться за «обдурених ворогами революції» селян і, зрештою, домігся амністії для «басмаченяти».

Фільм яскраво малює «революційний Афганістан»: мітинги та демонстрації під червоними транспарантами, радянські комбайни і вантажівки в полі (Мельников особливо наголосив на «успішності» насправді провальної водноземельної реформи), акції протесту селян проти «душманів» (які в принципі важко уявити). Що найбільше кидається у вічі, на четвертий рік перебування в ДРА радянського окупаційного контингенту на екрані бачимо лише лікарів із СРСР. Тільки наприкінці стрічки, коли моджахеди розгромили колону з пораненими, прибули декілька БМП з радянськими вояками. Один по рації запросив дозволу на супроводження колони, на що отримав наказ «супроводжувати поранених афганських військових». Навіть радянського професора на гвинтокрилі до Кандагара доправляв афганський екіпаж, що вигля-

² Жаркое лето в Кабуле. СССР (Мосфильм), 1983. Реж. А. Хамраев, В. Латифи. 87 мин.

дає абсурдно. Та й охороняли лікаря і відбивали атаку на збитий вертоліт афганські вояки! Тож у цій частині стрічка є ідеологічно-пропагандистською і має мало зв'язку з реальністю.

Утім, слід визнати вдале зображення східного колориту Кабула, й ці уривки кінострічки варті перегляду. На екрані промайнули будівля ЦК НДПА і «танк Ватанджара», поряд з автівками вулицями міста крокують верблюди, вулична торгівля і крамниці-дукани на кожному кроці, колоритні кабульські нетрі. Потрапив до фільму й елемент пуштунського кодексу честі – «пуштунвалі». Коли Федоров на прохання літнього афганця оглядав його сина в нетрях Кабула, до будинку підійшли троє, налаштовані вороже. Батько хворого сказав: «Вони наші гості. Йдіть!».

Зміна вищого радянського партійного і державного керівництва навесні 1985 р. спричинила певні зрушення в досліджуваному питанні. Серединою того року датована таємна записка керівників Відділу зовнішньополітичної пропаганди (Л. Замятін) і Відділу адміністративних органів (М. Савінкін) ЦК КПРС «Про публікації в засобах масової інформації матеріалів щодо дій обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані». Додаток до Записки, підписаний Начальником Генерального Штабу ЗС СРСР маршалом Радянського Союзу С. Ахромєєвим, першим заступником міністра закордонних справ Г. Корнієнком і заступником Голови КДБ В. Крючковим, містив вичерпний перелік дозволеного до друку. Це були повсякденне життя, тактичні навчання (не вище батальйону) радянських військ, залучення літальних апаратів і автотранспорту для перевезень вантажів місцевому населенню, виділення бойових підрозділів для супроводження колон і охорони окремих об'єктів, робота радянських фахівців з надання допомоги афганським військовим в освоєнні бойової техніки, робота радянського військового шпиталю з надання медичної допомоги місцевому населенню, пораненим афганським і радянським військовикам. Відтоді можна було писати про вимушене застосування окремими бійцями чи підрозділами зброї під час виконання названих вище обов'язків, про окремі одиничні випадки (не більше одного на місяць) поранень чи загибелі радянських воїнів без наведення свідчень про участь підрозділів і частин, в яких вони служили, в бойових діях. Дозволялося також писати про нагородження радянських вояків, передусім званням Героя Радянського Союзу, з відзначенням їхніх мужності та героїзму, але без показу конкретної бойової діяльності, яка послугувала підставою для нагородження (Ляховский А. А., 1995, с. 296–298). Ці пункти регламентували висвітлення тієї війни в роки «перебудови» і «гласності». Порівняно з постановою від 27 грудня 1979 р. цензурні лещата були дещо послаблені, проте насправді повна брехня змінилася напівправдою. Але ті шпаринки, які містила Записка, уможливили поступове розвінчання радянських міфів і сприяли творенню версії афганської війни, яка наближалася до реальної.

Виявилося, що радянські воїни в Афганістані не лише розвозили по кишлаках продукти і висаджували «алеї дружби». Тенденцією ставала героїзація тієї війни, а публікації, присвячені їй, були радше патріотично-виховними, аніж інформативними. Відданість інтернаціональному обов'язку, безкорисливість служіння Вітчизні навіть за її межами, очевидність переваг радянської системи військово-патріотичного виховання – такими були головні їхні ідеї. Кілька книг, присвячені загиблим «афганцям», були спрямовані на військово-патріотичне виховання молоді. Одним із мотивів публікацій тих років стало ототожнення війни в Афганістані з Великою Вітчизняною, а ветеранів-«афганців» – з ветеранами війни 1941–1945 рр. Утім, до виведення військ у СРСР не виходили за встановлені рамки, а влада формувала спотворену картину подій в Афганістані. Це була важлива складова частини політики горбачовського керівництва, яка тлумачила афганську проблему винятково з військового погляду: СРСР захищає афганську революцію від агресії ззовні, і загибель радянських вояків «за річкою» – трагічна, але вимушена реальність. Важливо, що війну потрохи стали називати «війною», проте її зображення залишалося далеким від правди. Насправді в перші роки «перебудови» і «гласності» повну брехню про неї змінила напівправа. Проте і це готувало ґрунт для великого числа викривальних праць про «Афган», які з'явилися уже після виведення військ.

Зусиллями цієї інформаційно-пропагандистської кампанії у 1985–1988 рр. сприйняття радянським суспільством Афганської війни змінилося з попередньої «невідомої війни» на «героїчну війну». Пропаганда малювала офіційний образ воїна-«афганця» – звитяжного, жертвовного продовжувача традицій ветеранів попередніх воєн, передусім Великої вітчизняної. Ветеранів-«афганців» запрошували на зустрічі з молоддю і з трудовими колективами. Афганська війна стала частиною військово-патріотичного виховання (Ковальков О. Л., 2020, с. 98–101). Це позначилось і на художньому кінематографі.

У 1986 р. вийшов короткометражний фільм «Сержант» режисера С. Гайдука³, який увійшов до трилогії «Місток». Головний герой – десантник Шликов (А. Котеньов), зразковий сержант Радянської Армії. Він підтягнутий, бездоганно несе службу, суворий, але справедливий з підлеглими. На початку він здійснює підготовку рядового складу перед відправкою до Афганістану. Утім, чомусь навчання тривають не на полігонах Туркестанського чи Середньоазійського військових округів (як це було насправді з метою акліматизації), а десь у засніженій європейській Росії. Далі – Афганістан, де на шляху радянської колони виявили міну. Вона чомусь захована у блискучому молочному бідоні, який не зрозуміло яким чином диверсанти закопали на всю висоту на кам'янистій дорозі. Шликов з підлеглим отримали наказ знешкодити міну. Аби не ризикувати життям молодого бійця, сержант відсилає його за водою, сам знешкоджує вибухівку, але гине від пострілу моджахеда із засідки в спину. Тобто смерть сержанта подана як трагічна випадковість, щось не типове для Афганістану.

У фільмі доволі адекватно відтворено окремі елементи афганської дійсності. Заклик муедзина до намазу, який лунає над кишлаком. Радянську колону супроводжують гвинтокрили, у кюветах понівечена й спалена військова техніка. Радянські вояки вдягнуті в польовий камуфляж, на головах шляпи-«афганки». У цьому фільмі вперше зустрічаємо типовий для радянських «афганських» фільмів образ: літній афганець із хлопчиком, до якого повернемося нижче. Загалом, стрічка «Сержант» як на час створення була досить якісна, у 1987 р. її відзначили головним призом на фестивалі робіт молодих кінематографістів у Мінську.

З 1988 р. в радянському кіно почалися зрушення, пов'язані зі зміною керівництва Союзу кінематографістів і проникненням до нього елементів «госпрозрахунку». Держава поступово відмовлялася від монополії на кіновиробництво, в союзних республіках і регіонах виникали творчі об'єднання, кооперативні, акціонерні й навіть приватні студії. Крім конкуренції, це означало часткове зняття обмежень із творчості кіномитців. Режисери, які до цього перебували в тотальній несвободі, отримали її, нехай і в обмеженій кількості. Тож не дивно, що однією з характеристик перебудовного кіно стала поступова деміфологізація радянських минулого і дійсності (Безенкова М. В., 2012, с. 46; Танис К. А., 2019, с. 27–29). Це позначилось і на фільмах, присвячених Афганістану.

У 1988 р. вийшла стрічка С. Нілова «Шурави»⁴. В основі сценарію – повість О. Проханова «Сивий солдат». Він одним із перших серед радянських письменників звернувся до афганської проблематики ще на початку 1980-х рр.⁵ Рядовий Микола Морозов (В. Пожарський) через два тижні служби в «Афгані» під час перебування в наряді потрапив у полон. Його старший напарник загинув. Хлопця доправили до кишлака в горах і помістили до сараю, в якому перебував інший полонений – вояк афганської армії. Там же був англійський репортер з Reuters Е. Стаф (Ю. Киселюс). Він запропонував Миколі дати інтерв'ю. Той спочатку відмовився, проте після розстрілу афганця і погроз (журналіст перелічив, що моджахеди можуть з ним зробити) погодився. Його відвели в гори, дорогою англієць обмовився, що моджахеди («люди Ахмад-хана») планують атаку на Гератський міст. Морозов тікає через мінні поля, попри вибухи, залишається живим, без води добрів до поселення афганських пастухів, які надали йому допомогу.

³ Сержант. СССР (Беларусьфильм), 1986. Реж. С. Гайдук. 30 мин.

⁴ Шурави. СССР (Мосфильм), 1988. Реж. С. Нілов. 64 мин.

⁵ Проханов А.А. Дерево в центре Кабула. Москва: Советский писатель, 1982.

Тут же прилетів радянський гвинтокрил, прибулий офіцер, на диво, особисто знав Морозова. Гератський міст було врятовано. Фільм завершується кадрами вечірньої Москви і рухом радянських колон Мостом Дружби через Амудар'ю.

«Шураві» – це драма про молодого хлопця на війні, проте власне війни у фільмі немає. Одного разу в кадрі промайнула БМП – бойова машина піхоти, тричі – вертольоти, кілька разів – моджахеди верхи на конях. Навіть колона, яку охороняв Морозов з напарником, складалася з тракторів і автобусів із Союзу. Звуки пострілів лунали двічі: під час нападу на пост і розстрілу полоненого афганця. Натомість герой постійно згадує домівку: коли п'є воду – бабусю, яка пригощала його молоком; під час втечі й поневірянь горами – російські берізки. Гори відіграють важливу роль у фільмі: вони мали контрастувати зі згадками про довоєнне життя хлопця. До слова, автори так і не пояснили глядачеві, хто такі «шураві». «Шураві» – від арабського «рада», «радянський», так в Афганістані традиційно називали громадян СРСР. Так назвав Миколу пастух-афганець, в якого він знайшов притулок, і це слово лише одного разу лунає наприкінці фільму.

Власне Афганістан зображений відносно адекватно. Сувора природа, отари баранів і кіз, колоритна «бурбухайка», аксакал у кишляку. Навіть моджахеди досить вірогідні. Вони озброєні різношерстою, переважно радянською, зброєю. Це важливо, адже в перші роки афганської війни радянська пропаганда рясніла міфами про потоки «натівської» зброї, якими «до зубів» були озброєні афганські повстанці (Ковальков О. Л., 2020, с. 94–95). У фільмі також присутні літній афганець і хлопчик: вони вели отару повз пост і допомогли заманити радянських вояків у пастку до моджахедів.

Того ж року вийшла трисерійна стрічка «За все сплачено»⁶. Сценарій за мотивами повісті А. Смірнова створив О. Проханов. Це історія екіпажу БМП на чолі з прапорщиком Семеновим (В. Літвінов). Відділення спільно з афганським екіпажем прикриває прохід радянської колони. Для «шураві» це останнє завдання, вони обговорюють майбутній «дембель». Традиційна атака на колону і на пост, зав'язався бій. БМП Семенова розчистила шлях від підбитої техніки, підбрала поранених. Проте під час бою один вояк (Олесь) був поранений, а інший (Микола Котьоночкін) загинув. Прибулі радянські гвинтокрили, розсіяли моджахедів. «Афганська» частина стрічки завершується кадрами проходження колони Мостом Дружби.

Далі події розгортаються в Сибіру. Демобілізовані «афганці» доправляють цинковий «вантаж-200» до забитого містечка. Їх зустрічає лише дівчина загиблого: хлопець був сиротою. Після поховання один з «афганців» (Боцман) запропонував установити на могилі пам'ятник, проте на це потрібні були гроші. Виявилось, що в містечку досі не було газу, хоча основна гілка газогону прокладена в 20 км звідти. Семенов від імені хлопців береться за цю нереальну, як усі вважали, роботу. Зовні – це чергова радянська історія доби «перебудови» про «велике будівництво» попри «застійні» кумівство, безгосподарність, бюрократизм. Насправді ж автори стрічки передали панівний у тогочасній публіцистиці звитяжний і жертвний образ ветерана-«афганця». Бригада Семенова переборює об'єктивні (складні природно-кліматичні умови, відсутність техніки) і суб'єктивні (протидія місцевого начальства, бригади-конкурента) труднощі. Колективний герой фільму – «афганське братство»: хлопці горою стоять один за одного і за Семенова, він же ставиться до них, як батько. У них загострене відчуття відповідальності та справедливості: Семенов заборонив розпивання спиртного на трасі, попри конфлікт із більшістю «місцевих». «Афганці» й у мирному житті ризикують собою: Семенов по-геройськи перебиває кран під час великої пожежі на газогоні, Олесь та інші хлопці неодноразово вступають у нерівні бійки з місцевою «бандою Марадони». В одній з таких сутичок у кінці фільму гине Боцман, а Семенов отримує травму голови. Зрештою, робота була виконана вчасно, попри попередню відмову, хлопцям заплатили. Місто отримало газ, а на могилі Котьоночкіна встановили пам'ятник.

⁶ За все заплачено. СССР (ТО «Экран»), 1988. Реж. А. Салтыков. 3 серии. 230 мин.

У 1989 р. вийшла стрічка Г. Кузнецова «Вантаж-300»⁷. «Вантаж-300» – це кодова назва пораненого бійця. Автори фільму вклали її до вуст водія-геолога, який сказав головному герою, бійцю Чебакову (Є. Бунтов): «Всі ми – вантаж-300. Хто в голову, хто в душу. Увесь Союз – вантаж-300». Фільм суперечливий з непереконливим сюжетом. Про час подій натякає кадр приблизно із середини стрічки: гвинтокрил «відстрілює» теплові пастки від ПЗРК «Стінгер», які з'явилися в «Афгані» восени 1986 р. Група моджахедів на чолі з американським інструктором (Р. Анцанс) і «кореспондентом великого західного видання» у складі готується до атаки на міст, що будується. Ним має пройти велика радянська колона. Повстанці тренуються на полігоні: вправляються зі стрільби з мінометів і стрілецької зброї. Озброєні вони за радянськими «методичками» початку 1980-х рр.: один має американську М-16, інший – ізраїльський УЗІ. Останнє є повним абсурдом: афганські моджахеди ніколи б не вели джихад єврейською зброєю. До того ж неписаним правилом партизанської війни є використання зброї, набої до якої можна взяти у ворога. Вночі моджахеди атакують табір радянських геологів (у зоні ймовірних бойових дій?), військову охорону частково було перебито, частково вона залишила позиції. Вранці бачимо колону в супроводі гвинтокрилів, яку веде анонімний підполковник. Стрічка знову повертає глядача до станції геологів. Троє на стареньких буровій машині й вантажівці намагаються прорватися до своїх. На посту до них підсаджують солдата, який відслужив установлений термін і має йти на «дембель» – згаданий Чебаков.

Як видно, сюжетна лінія розвивається в напрямі кількох паралельних рухів: рух колони до мосту, рух вантажівок геологів до того ж мосту з іншого боку. Над ними – радянські гвинтокрили. Складається враження тотального контролю радянськими силами Афганістану, принаймні тієї невідомої його частини, де розгортаються події. Водночас наступні події це спростовують. Коли геологи проїздять кишляк, відчувається сильна напруга, вони знають, що там чужі, і їм лячно. Тим більше дивною є поведінка групи моджахедів, які йдуть напереріз автівкам геологів. Вони надміру галасливі, емоційно обговорюють різні нісенітничі. Тим часом під час зупинки один геолог підняв щось біля річки й підірвався. Решта поїхали далі, наче його і не було! Моджахеди ж захопили радянський пост, убили 4–5 бійців і потім вскочили до кузова машини геологів. Чебакова відправили до кузова з диверсантами, а до кабін сіли американський інструктор і «злий» моджахед. Інша група моджахедів тим часом захопила місцеву «маршрутку» – радянський ПАЗ і в ній також вирушили до мосту. Тим часом з іншого боку до мосту рухається колона. Проте чим вона така важлива, що її очолює підполковник і над нею незмінно летять гелікоптери, незрозуміло.

Нарешті ми бачимо міст, який виглядає комічно. Через рівчак перекинута металевий понтон, на якому працює кілька «інтернаціоналістів». Решта бійців на техніці – спостерігають-охороняють. Розпочинається атака на міст, яку знімає з гори «західний» журналіст на камеру з об'єктивом, яка нагадує телескоп Галілея. ПАЗ йде в лобову атаку на радянські позиції, і його деякий час ніхто не може зупинити! Ситуація виглядає майже комедійно. Так, одну радянську БМП підбив моджахед із гранатомета з гори, проте, що робили решта? Тим часом іншу групу знешкодили геологи і Чебаков. Один водій влаштував аварію, в якій загинув американець-інструктор. Далі в бою обоє геологи загинули, проте Чебаков із трофейного «калашнікова» порішив усіх супостатів. Тим часом ПАЗ нарешті підбили, прилетіли «вертушки» і знищили групу підтримки на горі. Особливо увагу глядача зосередили на загибелі журналіста. Радянські вояки неемоційно погрузили на «борти» 9 «200-х» і 13 «300-х». Колона змогла вільно пройти «мостом».

Фільм «Вантаж-300», на нашу думку, чи не найслабший серед усіх, які оглянуто в цій розвідці. Так, у ньому зображений цілком імовірний епізод тієї війни. У зйомках брали участь військовики Туркестанського й Середньоазійського військових округів. Однострій і озброєння в цілому відповідають подіям і часу. Але бойові дії показані непереконливо, відверто

⁷ Груз-300. СССР (Свердловская киностудия), 1989. Реж. Г. Кузнецов. 83 мин.

по-дитячому. Найбільші питання викликає образ Афганістану: чомусь, на думку авторів стрічки, ця країна зелена! Цей колір є домінантним продовж усього фільму. Зелений колір гір, землі, відсутність каміння і пилюки. Але ж сотні й тисячі спогадів «афганців» малюють інший «Афган»: жовто-коричневий, безводний, кам'янистий і страшенно заповошений! Утім, слід визнати, що окремі діалоги і фінальні кадри несуть потужний емоційний і змістовий посыл. Діалог про «вантаж-300» згадано вище. Американець-інструктор сказав геологу сильні слова: «У вас – Ленін, у них – Пророк. Англіїці пішли, і ви підете». Кінцеві кадри переносять глядача до СРСР: із літака дістають «цинки», далі їх ховають. У фінальній пісні лунає «ненужная война». Кінострічка дійсно антивоєнна й емоційно зрозуміла, проте якість її виконання поступається тому, що робили в ті роки в Радянському Союзі.

Після виведення радянських військ із Афганістану (15 лютого 1989 р.) і визнання «помилковим» введення їх туди в грудні 1979 р.⁸ в публіцистиці побільшало викривальних статей на тему «Афгану», на зміну «героїчній війні» прийшла «непотрібна» і «злочинна» війна. У 1991 р. вийшли дві книги, які здійснили переворот у висвітленні афганської тематики. Автори першої – журналісти «Вечірньої Москви» Д. Гай і «Комсомольської правди» В. Снігер'єв (Гай Д., 1991). Сама назва книги стала одкровенням: автори вперше вжили термін «вторгнення» замість сором'язливого «введення військ». Робота ґрунтована на свідченнях «афганців», представників вищого командування та партійного керівництва. У цій відверто викривальній книзі гострота критики доби «перебудови» знайшла своє максимальне втілення. Події квітня 1978 р. трактовані як «переворот», військова операція грудня 1979 р. – «вторгнення», перебування ОКРВ у ДРА – «окупація». Відповідальними за афганську авантюру автори назвали керівників силових відомств – Д.Ф. Устинова і Ю.В. Андропова. У науковий обіг було введено низку раніше утаємничених документів щодо афганської політики Кремля. Автори іншої праці – підполковник О. Ляховський і полковник В. Забродін (Ляховский А. А., 1991). Перший у 1987–1989 рр. служив у складі Оперативної групи Міністерства оборони СРСР в Афганістані, а з 1988 р. був помічником її керівника, генерала армії В. Вареннікова. Це наклало відбиток на зміст книги, в якій уперше викладено значне число офіційних документів.

Це також вплинуло на зміст художніх фільмів. В останній рік існування «першої у світі соціалістичної держави» вийшло п'ять кінострічок, так чи так пов'язаних з Афганістаном. Розпочнемо з фільму С. Нілова «Ущелина духів»⁹. У роботі над сценарієм укотре був задіяний О. Проханов. Події розгортаються перед виведенням радянських військ. Стрічку відкриває таємна зустріч двох чоловіків у пуштунському вбранні «шальвар-камиз». В одного з-під нього видно десантську «тельняшку». Капітан-розвідник Грачов від афганця-інформатора Надіра дізнається, що з Панжшера до місцевих «духів» має прибути караван зі зброєю («хочуть вас до Союзу провести з музикою») і наркотиками для переправлення до СРСР. На військовій нараді командир частини схвалює план операції силами двох груп розвідників під загальним керівництвом Грачова для знешкодження каравану в міфічній «Ущелині духів». Групи вийшли вночі, чомусь у «польовому» однострої, що нетипово для розвідників. Пересуваються, на диво, гамірно, вже в першому кишлаку зав'язався незапланований бій. Загін поніс перші втрати: загинув прапорщик, який не хотів йти в цей останній рейд. Загін пішов далі, з тілом загиблого і чотирма полоненими. Останнє неприпустиме в розвідувальному рейді. В іншому кишлаку на розвідників чекали, зав'язався справжній бій, серед «шураві» були загиблі й поранені. Старший лейтенант Молдованов звинувачує Грачова у провалі операції та інших гріхах (пиятиці, крадіжці тушонки), а таких, як Грачов, у тому, що «згубили армію». На ранок на десантників, які засіли в будинку, вирушив натовп моджахедів: щільною лавою з піднятою до гори зброєю й

⁸ О политической оценке решения о вводе советских войск в Афганистан в декабре 1979 года. – Съезд народных депутатов СССР. Постановление от 24 декабря 1989 г. № 982-1. *Второй съезд народных депутатов СССР: стенограф. отчет в 6-ти т.* Т. 4. Москва: Изд-во Верховного Совета СССР, 1990. С. 616.

⁹ Ущелье духов. СССР (Мосфильм, Туркменфильм, «Популяр»), 1991. Реж. С. Нілов. 81 мин.

вигуками «Аллах Акбар!» Бій набуває насправді кіношних форм. «Шураві» стріляють, стоячи від стегна, кулеметник за кулеметом не лежить, а сидить, Грачов, який до цього не міг підняти поранену руку, тепер стріляє нею, неначе забув про поранення. Якимось дивом розвідники відбилися, проте вижили лише Грачов і Молдованов. Капітан зрештою «зламався»: розстріляв полонених, спалив свої документи (з криками «Я вільний від вас!»), просив вибачення в загиблих. До будинку прийшов Надір, Грачов вийшов до нього. Афганець убив капітана, що підтвердило, що він заманив розвідників у пастку. Молдованов залишив кишлак, дорогою убив пораненого афганця, який цілився йому в спину.

На перший погляд, фільм «Ущелина духів» – це набір безглуздя: безглуздо спланована операція, безглузда тактика моджахедів (якщо це дійсно була пастка, що їм заважало за такої чисельної переваги тихцем оточити купку розвідників і знищити без втрат для себе?), нелогічна поведінка героїв. З іншого боку, все це могло бути засобом зображення всієї безглуздості тієї війни. Насправді фільм є виразно антивоєнним, у ньому чимало речей і фраз, які мали зміст і муслили замислитися тогочасного глядача. Передусім кидаються у вічі зовнішній вигляд і поведінка розвідників у військовій частині. Вони тримаються осторонь решти бійців, розхристані, сміливо критикують командирів за нерозуміння війни. Це мало підстави, оскільки, за статистикою, в «Афгані» регулярно воювали не більше 30% особового складу: переважно спецпризначенці, десантники і розвідники. Решта несли караульну й охоронну служби і лише зрідка залучалися до бойових операцій. Водночас Грачов в'їдливо ображається на «тиловиків» з орденами: «А ти корися, увесь у дірках, як друшляк...» Це відбивалося на характерах бійців. Про того ж Грачова підлеглі казали: «Він у Союзі або зіп'ється, або повіситься», мовляв, лише війну й любить. Ставлення авторів фільму (та й тогочасного радянського суспільства) до війни висловив молодий офіцер, який щойно прибув з округу: «Скільки заліза після себе залишаємо! В Союзі в магазині цвяху немає, а тут – сталевий степ...»

Стрічка В. Мазура «Афганець»¹⁰ торкається полону – нової для радянського кінематографа проблеми. Українець (сказав моджахеду: «Я не росіянин, я українець!») Іван Коваль (П. Ярош) під час «зачистки» кишлака вбив літнього афганця. Молодий «особист» інкримінував йому «протиправні дії щодо мирного населення», що загрожувало 15-ма роками в'язниці. Під час перевезення Ковалю колону атакували моджахеди, бронетранспортер, в якому він був, підбили. Контужений Іван потрапив до полону. Під час пішого переходу він спробував утекти, один моджахед запропонував хлопцеві двобій, в якому Коваль гідно протистояв афганцю, проте все ж програв під схвальні вигуки моджахедів. Полоненого привели на базу повстанців у горах, де були укріплені точки і в'язниця. У ній був ще один бранець, судячи з усього – вояк афганської урядової армії. Перед допитом Івана сильно побив ватажок моджахедів, який перед тим «зарядився» кокаїном. Під час допиту він натякнув Іванові, що того можуть обміняти. Далі його через засніжені перевали переправили до великого тренувального табору моджахедів у Пакистані. Ймовірно, це було в Північно-Західній Прикордонній Провінції (суч. Хайбер-Пахтунхва), в центрі якої, Пешаварі, були офіси головних партій моджахедів. Ковалю помістили до в'язниці, де вже перебували інші полонені: лейтенант, обгорілий танкіст і прапорщик, якого схопили під час продажу афганцям викраденого з гарнізонного складу борошна. Полонених використовували в таборі на господарських роботах. Під час допиту авторитетні моджахеди пропонували Івану прийняти іслам. Далі полонених перевдягли в радянський однострій і наказали імітувати атаку на мирний кишлак. За непослух одного з них нагайками забили до смерті, а Ковалю кинули до ями-карцера. Вночі полонені знешкодили вартового і зайняли сарай на узвишші, в якому був арсенал. Продовж нічого бою «шураві» поклали чимало афганців, обгорілий танкіст навіть пригнав знайдений десь на базі танк. Проте чисельна перевага, а також підтягнута артилерія, зробили свою справу: всі полонені, окрім Ковалю, загинули. Його з кон-

¹⁰ Афганец. СССР (Киностудия им. А. Довженко, «Контра-Балт»), 1991. Реж. В. Мазур. 106 мин.

тузією знайшли на ранок, навіть надали допомогу, але один моджахед зізнався, що зберегли йому життя для подальших публічних катувань. Проте Івана викрали невідомі, він опинився в дорогому шпиталі в Пешаварі. Як виявилось, це були колишні радянські вояки, які перейшли на бік афганців і представляли іншу партію моджахедів. Один із них («сержант») запропонував Іванові за гроші розповісти «високим панам» (ймовірно, представникам ЦРУ) правду про події в таборі. Виявилось, що моджахеди підготували версію про атаку радянського батальйону, який знищили. «Сержант» же закликає розказати правду: це обіцяло зменшення фінансування «високими панами» однієї партії моджахедів на користь інших. Це адекватно ілюструє конкурентну боротьбу пешаварських партій за іноземну, насамперед американську, допомогу. Далі з Іваном зустрівся член Організації визволення Палестини, який представився посередником МЗС СРСР. Ковалю навіть запросили на перемовини між моджахедами і радянською делегацією (серія таких переговорів дійсно мала місце в 1989–1991 рр.). Йому передали листа від матері, проте Іван заявив, що в полоні перебуває добровільно і до Союзу повертатися наміру не має. Як він пояснював раніше, там на нього чекала в'язниця за вбивство афганця. Він усе ж погодився на інтерв'ю американцям, на отримані кошти «сержант» влаштував Іванові «пікнік» зі спиртним, салом і східними красунями. На ранок Коваль утік до консульства СРСР, проте його туди не пустили через обідню перерву. Тим часом до воріт установи під'їхала автівка, з вікна якої на Івана дивився «сержант».

Сюжет фільму та його кінцівка виявилися вдалими, що дозволило В. Мазуру за кілька років зняти продовження, проте воно виходить за межі дослідження. В основу «Афганця» лягли цілком реальні події: відтворені на екрані обставини повстання в тренувальному таборі є відсилкою до трагічних подій у таборі «Бадабер» поблизу Пешавара 26–27 квітня 1985 р., про які перед тим писала «Красная звезда»¹¹. У стрічці реалістично відтворено бойові дії в Афганістані (засідки на колони на початку фільму), тактику, озброєння й організацію моджахедів (у фільмі двічі згадана найбільш поширена серед них англійська гвинтівка «Бур» системи «Лі-Енфілд»), культурно-побутові деталі. Автори підмітили окремі проблеми радянського контингенту в Афганістані. Про прапорщика-торговця згадували. В іншому епізоді, коли Коваль ще перебував під вартою в розташуванні своєї частини, товариш приніс йому «план» (канабіс) зі словами: «Купив». Далі виявилось, що сам Коваль марихуану не вживав, але міг її продати. Усе це вкупі з фаховою роботою оператора і грою акторів роблять фільм якісним мистецьким продуктом, вартим перегляду й вивчення.

Стрічка В. Бортка «Афганський злам»¹² дотепер вважається чи не найкращим фільмом про «Афган», знятим у СРСР чи на пострадянському просторі. Події розгортаються продовж трьох днів перед початком виведення радянських військ, 13–15 травня 1988 р. Воно розпочалося з Кандагара, тож припустимо, що місце подій – південно-східні райони країни. На екрані постають колоритні персонажі: майор-розвідник М. Бандура (М. Плачідо) і його «похідно-польова дружина» медсестра Катя (Т. Догілева), командир полку (М. Жигалов), сержант Арсьонов (О. Серебряков), «синок» генерала старший лейтенант Стеклов (Ф. Янковський), інженер-афганець Гулахан (навчався в СРСР), ватажок «кишлячних духів» Аділь та ін.

Сюжет картини складний і насичений важливими деталями, тому потребує ретельного контент-аналізу. Фільм відкриває обряд обрізання сина Гулахана. Далі на узбіччі дороги горить радянська техніка. Юний поранений радянський вояк, якому моджахед перерізає горло. Атака гвинтокрилів, які розсіюють афганців. Десантники, які повисипалися з «бортів», дострілюють поранених «духів», обшукують тіла, лаються, коли не знаходять грошей. Один із полонених кинув в обличчя «шураві»: «Це наша земля! Чого сюди прийшли? Будемо вас різати й убивати!». Поки одні збирали тіла і навіть фрагменти їх (до кадру потрапила відірвана рука)

¹¹ Олійник А. Тайна лагеря Бадабера. *Красная звезда*. 1990. 21 июля. С. 5; 1990. 24 июля. С. 3; 1990. 25 июля. С. 3; 1990. 26 июля. С. 3.

¹² Афганский излом. СССР (Ленфильм, Студия «Ладога»), 1991. Реж. В. Бортко. 140 мин.

радянських бійців, Бандура наказав Арсьонову завантажити полонених до вертольотів. Він же ослухався наказу й «балакучого» моджахеда спалив живцем у «джипі». Майору ж сержант збрехав, що полонений спробував утекти, «довелося застосувати зброю». По поверненні до частини Бандура знайомиться зі Стекловим, який прибув з округу. Його першими словами стали: «Скільки народних грошенят сюди вбухано! Кому це було треба?». На пораду нікому цього не казати парирував: «Зараз про це в газетах пишуть» і одразу ж перейшов до іншого питання: «Чув, тут можна «відік» купити?... За рублі чи за «чеки»?». У своїй «бочці», куди він запросив Стеклова, майор сказав, що напад на колону може стати приводом для знищення кишлака «місцевого Чапая» Аділя, тож «Ще повоюєш. Орден Червоної Зірки я тобі гарантую». На запитання: а що можна отримати ще? майор кинув: «Здохнути». У штабі полку Стеклов побачив у канцеляриста японський годинник і знову перевів розмову на крамниці-дукани. Тим часом Бандура отримує від командира полку наказ завтра вранці відвести до Аділя 50 автоматів, патрони, 10 мішків борошна і гроші – платня за безпечний вихід підрозділу. Окрім цього, він мав узяти шефство над «синком» і організувати «спецоперацію» – поїздку в місто на закупи.

Поїздці до дукану автори недаремно присвятили так багато уваги. Розмаїття «заморських» дублянок, годинників, трикотажу, кросівок аудіо- та відеотехніки, як видно з численних спогадів «афганців», по-справжньому шокувало «шураві» після перманентного союзного дефіциту. Недаремно в СРСР тоді жартували: «Якщо жінка в «монтані» – чоловік в Афганістані». «Шишагу» з жінками супроводжують дві БМП з бійцями на бортах. Дорогою зруйновані кишлаки, згоріла техніка. Одна БМП спричинила ДТП: «мирний» «джип» злетів у кювет, колона ж попрямувала далі. Поки всі розбіглися по закупи, рядовий Іванов (був в охороні) в паніці застрелив карлика-торговця. Бандура вклав йому в руку гранату, мовляв – терорист. Радянці ледь залишили торговельний квартал, рятуючись від розлючених афганців.

Вночі в розташуванні полку вирує життя. У «бочці» Бандури святкують він, Катя, її подруга Таня і Стеклов. На тост Тані «Вип'ємо за те, що це були найкращі роки нашого життя!» Бандура нервово розсміявся. Далі Стеклов і Таня любляться в затінку офіцерської їдальні, Бандура і Катя з'ясовують стосунки перед поверненням до Союзу. У сусідній «бочці» п'яні директор клубу і пілот вертольоту стріляють по мухах. У казармі десантники б'ють об голову пляшки, Арсьонов, який традиційно знущається з Іванова, набиває йому сороміцьке татуювання. На слова рядового «Ви тут усі озвірили» сержант відповів: «Послужиш з наше – також озвіриєш!». Далі Бандура рятує Іванова від самопідриву гранатою (татуювання дійсно дике!) і «виховує» в двобої Арсьонова. Той спитав майора: «А чому ж ви не заступилися за мене, коли «діди» з мене солдата робили?!». Дідівщина дійсно була бідою радянського контингенту. Щоправда, вона не була типовою для підрозділів спеціального призначення чи розвідки, а більше – для частин, які місяцями стояли в гарнізонах чи «на точках». Тим часом до оселі Гулахана завітали двоє бороданів. Далі виявилось, що це були «пешаварці» – представники однієї з опозиційних партій, які мали намір зірвати перемир'я між «шураві» й Аділем. Це має під собою історичні підстави: різні угруповання моджахедів часто ворогували між собою. Особливо ж польові командири, які воювали від партій, недолюблювали «кишлячників» – загони самооборони окремих сіл чи регіонів, які не визнавали ані влади уряду, ані радянське військове командування, ані «пешаварців». Типовим їх представником був Аділь.

Зранку Бандура з бійцями повіз Аділеві вантажі. Той сказав майорові, що він убив двох його братів і чоловіка сестри, але сьогодні він – його гість. Ще одна відсилка до пуштунського кодексу «пуштунвалі». Дорогою назад колона потрапила в засідку, зав'язався бій. Майор послав бійця (Седих) до танка, аби розчистити шлях від палаючих вантажівок, і той загинув. Цей епізод болісно вплинув на «афганський злам» Бандури. Тоді він сам сів у танк і зіштовхнув у прірву дві машини. Тим часом Стеклов із криком «В атаку!» і подарованим Бандурою «наганом» у стилі радянських політруків Другої світової війни вибіг з-за укриття і був скошений чергою з кулемета. По поверненні до полку командир переконував, що засідку

влаштували люди Аділя і його кишлак слід знищити. На зауваження Бандури, що це могли бути не вони, підполковник вибухнув: «Та й грець із ними! Всі вони одним миром мазані». Прибув Гулахан і розповів про «пешаварців». У гніві Бандура побив його, і син-підліток інженера зацаїв на майора образу. Сам же Гулахан є уособленням усього трагізму афганців у тій війні: він між двох вогнів, рівно залежить від «шураві» й Аділя, водночас боїться «пешаварців». Поразка будь-якої із сил, як і перемога, небезпечні для нього і його родини. Оскільки, за словами Гулахана, «пешаварці» залишались у південній частині кишлака Аділя, ухвалили на ранок провести операцію із зачистки частини села. Аділя ж вирішили поки не чіпати, оскільки той дотримувався нейтралітету.

Бандура в морзі спостерігає за тим, як омивають Седих, потім як його запаюють у цинковий ящик. Бандура змінився, його злам вдало передали автори стрічки. Завантаження «цинків» до літака, він злітає під «Чорний тюльпан» О. Розенбаума, «відстрілюючи» пастки від «Стінгерів». За вечерею в генерала й за присутності афганського офіцера Бандура був мовчазний, проте на слова афганця, що, мовляв, ви йдете, а нам що робити, сказав: «Ти візьмеш автомат і сам будеш захищати свою родину». «Шураві» дійсно не особливо цінували своїх афганських союзників, передусім через низькі бойові якості. Як ілюстрація, за кілька хвилин командир полку в розмові з Бандурою назвав того афганця «афганоїдом». Генерал вигнав майора з-за столу, а командир полку після відмови Бандури йти ранком на кишлак (відверто збрехав, що натер ногу) відсторонив його від служби до виведення частини до СРСР.

Утім, на ранок майор в обхід наказу пішов на операцію. Між ним і Арсьоновим відбулася дивна розмова. Сержант: «Подобається мені з вами воювати». Майор: «Зі мною, чи взагалі?». Сержант: «Взагалі подобається, а з вами особливо». Неподалік кишлака бійці розділилися на дві групи, одну повів майор, іншу – Арсьонов. Під час руху групи Бандури один боєць зійшов зі стежки до вітру й став на міну, йому відірвало ногу. Залишивши з ним двох бійців, група пішла далі. Тим часом у полковому шпиталі готуються до евакуації. На екрані жажливі кадри поранених, серед яких багато ампутантів. Катя побачила в одного з них на столику журнал із зображенням ікони й таємно молиться в палаті за те, щоб Бандура повернувся живим. Виявляється, вона не вміє хреститися. Дійсно, на війні немає атеїстів. Тим часом у кишлаку зав'язався бій. Чи не в першому ж будинку, куди жбурнули гранати, виявили тіло Аділя: тепер воювати довелося ще й з його людьми. Попри чисельну перевагу моджахедів, спецпризначенці завдали їм поразки. Проте виявилось, що Арсьонов у кишлаку шукав пораненого Іванова. Бійці змушені були повернутися по своїх. Під час пошуку загинули двоє бійців. Коли Бандура проходив повз, як виявилось, будинок Гулахана, його син вистрілив в нього. Майор увірвався до будинку, вбив інженера і його родину, крім того самого сина. Зрештою Бандура знайшов Арсьонова й Іванова, який втратив очі. Тим часом підлетіли радянські гвинтокрили. Кілька хвилин триває апокаліптична картина знищення села, в якому залишилися жінки, старі й діти. Трагізм відеоряду підсилюють жіночі та дитячі крики. Здавалося би, справу зроблено, проте Бандура знову опинився в кишлаку. Мотиви цього вчинку не зрозумілі: чи він хотів переконатись у результатах «роботи» вертолітників, чи це кульмінація його «зламу». Він зустрів сина інженера з автоматом. В очах хлопчика ненависть. Майор проходить повз. Чутно звук автоматного затвору. Досвідчений бойовий офіцер навіть не спробував врятуватися. Хлопець випускає в спину майорові чергу з «калашнікова». Кінцеві кадри фільму – початок виходу військ. У небі згряя вертольотів, у ефірі лунає «Виходимо! Виходимо, хлопці!». І афганський хлопчик з дідом на тлі знищеного кишлака.

Щодо цього образу припустимо, що для авторів фільмів це був засіб передати трагедію держави та її народу. Афганістан – патріархальна ісламська країна. Виховання хлопчиків – це справа батьків, проте вони або воюють, або загинули, тож це робили діди. Отаке воно, суспільство, понівечене війною.

Дотичним до теми є пригодницький бойовик І. Соловйова «Караван смерті»¹³. Місце подій – гірська ділянка радянсько-афганського кордону (ймовірно, в Таджикиській РСР), тоді як час визначити не можна. Моджахеди (ватажок – Б. Хмельницький) проникли на територію СРСР з Афганістану для здійснення диверсій. Тим часом туди прибуває прикордонний наряд (12 осіб) капітана Татабекова. Унаслідок нічної атаки командир і шестеро бійців загинули. Загинули також семеро моджахедів. Радист загону потрапив у полон і під тортурами погодився передавати «потрібні» повідомлення в розташування прикордонного загону. Серед вцілілих був ветеран-«афганець» прапорщик Іван Мар'їн (О. Панкратов-Чорний). Він відправив одного бійця повідомити про інцидент у загін, а сам з іншим молодим бійцем переслідував диверсантів. Окрім цих двох груп, учасниками подій стають дві дівчини-археологині. Що вони робили в горах на кордоні з буремним «Афганом» – невідомо. Напевно, іншого способу додати до фільму романтичну лінію його автори не знайшли. Дівчат захопили моджахеди й використовували як провідників. Під час спроби звільнити радиста «напарник» Мар'їна загинув, проте одна археологиня (Оксана) втекла. Радист же ціною життя передав у заставу правдиву звістку. Прапорщик з Оксаною переслідує моджахедів і в кількох сутичках, передусім у фінальній в закинутому аулі, знешкоджує решту банди. Утім, ватажок поранив Мар'їна, але його врятувала Оксана. До слова, ця сцена засвідчила проникнення до радянського кіно голлівудської «хвороби нескінчених патронів»: Оксана стріляла з АКМ без перезарядки не менше хвилини, тоді як «рожок» розходиться за кілька секунд.

«Караван смерті» – доволі міцний бойовик з малим числом «ляпів», логічним сюжетом і якісною роботою оператора. Водночас він містить низку моментів, які відсилають глядача до реальних подій. Передусім це стосується сюжетної основи фільму. Бригадний генерал М. Юсуф, який у 1983–1987 рр. очолював «афганський відділ» Міжвідомчої розвідки Пакистану, згадував про диверсійні операції афганських моджахедів на території СРСР у 1985–1987 рр., яким сприяли пакистанці¹⁴. По-друге, це образ прапорщика Мар'їна. Він чотири роки провів в Афганістані, служить не «за уставом», а на досвіді. Перед висадкою з гелікоптера він змінює чоботи на кросівки і на зауваження командира («Який приклад ти бійцям надаєш?») відповів: «Цей приклад в Афганістані вижити допомагав, і мені, і підлеглим». Він вмів лазити по горах, орієнтується на місцевості, вправно володіє прийомами рукопашного бою, влучно стріляє і кидає бойові ножі. Це досвідчений розвідник-слідопит із почуттям гумору, який нагадує «західних» кіногероїв. Недоброзичливець Мар'їна, заступник командира застави з політичної роботи (В. Павлов) в'їдливо називав його «рейнджером». Але передусім він – уособлення тих бойових і життєвих якостей, які здобували «за річкою» розвідники-«афганці». Можна згадати й інші епізоди. Моджахед говорив прикордоннику, що Ради вбили в Афганістані його батька і брата. «Ви мене не кликали, і я вас не кликав...». В іншому місці, коли диверсанти прямували до закинутого аула, один сказав: «Мій дід жив там». Це відсилка до 1920–30-х рр., коли під час радянзації Центральної Азії сотні тисяч таджиків, узбеків і туркменів знайшли притулок в Афганістані й потім зятято воювали проти «шураві».

Із цього списку вибивається (не за проблематикою, а за жанром) стрічка М. Тягунова «Нога»¹⁵. В основі сценарію – адаптоване Н. Кожушаною оповідання У. Фолкнера. Головні герої – студенти Валерій Мартинов («Мартин», І. Охлобистін) і «Рудий» (І. Захава). Взимку 1980 р. вони навчаються в Москві, в березні того ж року – проходять строкову службу в Таджикиській РСР, а вже в червні Мартин на борту БМП перетинає афганський кишлак. Декхани ховаються в будинках. На дорозі лежить ящик від снарядів з написом «Бакшиш шураві» – такі моджахеди використовували

¹³ Караван смерті. СССР (Ментор-Синема), 1991. Реж. И. Соловьёв. 79 мин.

¹⁴ Yousaf M., Mark Adkin M. The Bear Trap (Afghanistan's Untold Story. URL: http://www.afghanasamai.com/Disussions-poleticalcullture/Afghanasamai-2012/BATTLES_afghanistanTheBearTrapDefeatofaSuperpowerMohammedYousaf.pdf) [28. 03. 2024].

¹⁵ Нога. СССР (Студия 12-А), 1991. Реж. Н. Тягунов. 89 мин.

для специфічних «дарунків» радянським воякам. В ящику лежать рештки Рудого. Мартин у гніві руйнує на БМП мирний кишлак. Утім, бронемашину підбили з ручного гранатомета, внаслідок чого Мартин втратив ногу. Ця «афганська» частина фільму вклалася у 25 хв. його хронометражу. Далі на екрані моторошний напівтемний шпиталь, де повсюдно лежать тіла вояків. Санітарка віднесла до комірчини ампутовану ногу Мартина, яка перетворюється на героя стрічки. Вона постійно ввижається Мартину (хлопець часто говорить про «фантомні болі»), так само, як і Рудий. Мартин просить загиблого друга «вбити ногу», проте до кінця стрічки той цього не зробив. Мартин проходить реабілітацію, дає підписку про нерозголошення на п'ять років, отримує протез і роботу у військкоматі в Рибінську. Виявляється, що Мартина бачили на місці вбивства двох жінок, з якими він познайомився в Таджикистані. Впевнений, що це зробила «нога», він їде туди й у спаленому кишлаку знаходить себе у військовій «афганській» формі – це й була «жива нога». Мартин стріляє в себе, а «нога» залишається.

Попри містичний і психоделічний сюжет (таке сприйняття посилює какофонічна музика, яка майже не затихає, а також нервовий сміх головного героя, який лунає раз-по-раз), головна його ідея – трагедія 19-тирічного ветерана-інваліда війни, який так і не відійшов від неї і не знайшов себе в мирному житті. Нетипова екранізація однієї з тисяч подібних трагедій, адже подібних «мартинів» і «ніг» по СРСР було тоді чимало.

Таким чином, кінематографічна версія Афганської війни (1979–1989), створена в СРСР, цілком відповідала тенденціям її висвітлення в офіційних ЗМІ, науковій, науково-популярній літературі та публіцистиці. Можна простежити еволюцію зображення участі СРСР в афганській кризі від «невідомої війни» через «героїчну війну» до «непотрібної» і «злочинної» війни. Це було зумовлено змінами суспільно-політичних настроїв у СРСР під впливом «перебудови» й часткової «гласності», деміфологізації радянського минулого й дійсності, а також політичної оцінки збройного вторгнення до Афганістану в грудні 1979 р. Другим з'їздом народних депутатів СРСР. Для радянського суспільства художні фільми про Афганістан були важливим засобом переоцінки цінностей та самопізнання. Контент-аналіз художніх фільмів, знятих у СРСР у 1983–1991 рр., засвідчив загалом адекватне перенесення на екран історичних обставин Афганської війни. Попри значний ідеологічний і адміністративний контроль з боку радянської влади над мистецтвом, автори художніх фільмів не лише відтворили трагізм і жорстокість тієї війни, але й звернули увагу глядача на складні суспільно-політичні й морально-ідеологічні проблеми СРСР і пізньорадянського суспільства. Більшість фільмів були антивоєнними, і їх критично-викривальний зміст посилював негативне ставлення суспільства до Афганської війни і політики кремлівського керівництва. Це своєю чергою підважувало авторитет комуністичної влади й було вагомим чинником кризи радянської суспільно-політичної системи, що, зрештою, й призвело до розпаду Радянського Союзу.

Список використаних джерел та літератури

- Бычков С. П., 2003. Особенности исторического фильма: взгляд с точки зрения исторической науки. *Вестник Омского университета*. № 4. Омск. 55–58.
- Волков Е. В., 2012. Пономарева Е. В. Игровое кино как исторический источник для изучения культурной памяти. *Вестник ЮУрГУ*. № 10 (262). Ч. 22–26.
- Гай Д., 1991. Снегирев В. *Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны*. Москва.
- Гаскелл А., 2013. Візуальна історія. В: Берк П. (ред.) *Нові підходи до історіописання*. Київ: Ніка-центр. 221–256.
- Грей Г., 2014. *Кино: Визуальная антропология*. Москва.
- Иваненко А. И., 2020. Шурави и душман в пространстве отечественной кинорефлексии. *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки*. № 3. А. 48–59.
- Ковалевська О., 2016. Візуальні студії в системі сучасного соціогуманітарного знання. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць*. Вип. 26. Київ. 208–237.

Ковальков О. Л., 2020. Висвітлення воєнних дій СРСР у Демократичній республіці Афганістан у радянській науковій, науково-популярній літературі та публіцистиці. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* № 2. Черкаси. 92–112.

Костыря А. А., 2009. *Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.)*. Донецк.

Кохан Т. Г., 2017. *Кінематограф у контексті культурного простору ХХ століття*. Київ.

Ляховский А. А., 1995. *Трагедия и доблесть Афгана*. Москва.

Ляховский А. А., 1991. Забродин В. М. *Тайны афганской войны*. Москва.

Рабенчук О., 2012. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* № 17. Київ. 29–39.

Танис К. А., 2019. Кино и зритель в эпоху перестройки: изменение горизонта зрительских ожиданий в 1980–1990-е годы. *Вестник Пермского университета. Серия: История.* Вып. 3 (46). Москва. 26–33.

Ферро М., 1993. Кино и история. *Вопросы истории.* № 2. С. 47–57.

Щербакова Е. И., 2011. Визуальная история: освоение нового пространства. В: Бордюгов Г. А. (ред.) *Исторические исследования в России – III. Пятнадцать лет спустя*. М.: АИРО XXI. 473–488.

Potzch M., 2018, Of Monsters and Men: Forms of Evil in War Films. In: Löschnigg M. and Sokolowska-Paryż M. *The Enemy in Contemporary Film (Culture & Conflict. Vol. 12)*. Berlin; Boston. 53–73. URL: https://library.oapen.org/viewer/web/viewer.html?file=/bitstream/handle/20.500.12657/51197/external_content.pdf?sequence=1&isAllowed=y [18. 01. 2023].

Rosenstone R. A., 1995. The Historical Film as Real History. *Filmhistoria Online.* Vol. 5. № 1. Barcelona. 5–23. URL: [18. 01. 2023].

Salmi H., 1995. Film as Historical Narrative. *Filmhistoria Online.* Vol. 5. №1. Barcelona. 45–54. URL: filmhistoria/issue/view/1127 [18. 01. 2023].

Oleksandr Kovalkov

THE USSR'S AFGHAN WAR (1979–1989) IN SOVIET FEATURE CINEMA IN THE “VISUAL HISTORY” CONTEXT

An attempt of feature films' content analysis devoted to the Afghan war of the USSR (1979–1989) using the methodological tools of “visual history” has been carried out in the article. Ten films created in the USSR during 1983–1991 served as the source base of the research. It has been proven that the cinematic version of the Afghan war (1979–1989), created in the USSR, fully corresponded to the trends of its coverage in the official mass media, scientific and popular science literature, and journalism. It is possible to trace the image evolution of the USSR's participation in the Afghan crisis from an “unknown war” through a “heroic war” to an “unnecessary” and “criminal” war. This was due to changes in socio-political attitudes in the USSR under the influence of “perestroika” and partial “glasnost”, demythologizing of the Soviet past and reality, as well as the political assessment of the Afghanistan armed invasion in December 1979 by the Second Congress of People's Deputies of the USSR. Feature films about Afghanistan were an important means of reassessment of values and self-discovery for Soviet society. The content analysis of feature films shot in the USSR in 1983–1991 showed that the historical circumstances of the Afghan war were generally adequately portrayed on the screen. Despite the significant ideological and administrative control over an art by the Soviet authorities, the authors of feature films not only recreated the tragedy and cruelty of that war; but also drew the viewer's attention to the complex socio-political and moral-ideological problems of the USSR and late Soviet society. Most of the films were anti-war, and their critical and revealing content strengthened the negative attitude of society towards the Afghan war and the policy of the Kremlin leadership. This, in turn, undermined the authority of the communist government and was a significant factor in the crisis of the Soviet socio-political system, which ultimately led to the collapse of the Soviet Union.

Key words: *Afghan war, “new history” “visual history”, cinematography, content analysis, feature films.*

References

Bychkov S. P., 2003. Osobennosti istoricheskogo fil'ma: vzgljad s točki zrenija istoricheskoi nauki [Features of a Historical Film: a View From the Point of View of Historical Science]. *Vestnik Omskogo universiteta.* № 4. O. 55–58.

Volkov E. V., 2012. Ponomareva E. V. Igrovoe kino kak istoricheskij istochnik dlja izuchenija kul'turnoj pamjati [Fiction Cinema as a Historical Source for the Study of Cultural Memory]. *Vestnik JuUrGU*. №10 (262). С. 22–26.

Gaj D., 1991. Snegirev V. *Vtorzhenie. Neizvestnye stranicy neobjavlennoj vojny* [Invasion. Unknown Pages of an Undeclared War]. М.

Gaskell A., 2013. Vizualna istoriia [Visual history]. In: Berk P. (ed.) *Novi pidkhody do istoriopysannia*. Kyiv: Nika-tsentr. 221–256. (In Ukrainian).

Grej G., 2014. *Kino: Vizual'naja antropologija* [Cinema: Visual Anthropology]. М.

Ivanenko A. I., 2020. Shuravi i dushman v prostranstve otechestvennoj kinorefleksii [Shuravi and Dushman in the Space of Domestic Film Reflection]. *Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federal'nogo universiteta. Serija: Gumanitarnye i social'nye nauki*. № 3. А. 48–59.

Kovalevska O., 2016. Vizualni studii v systemi suchasnogo sotsiohumanitarnoho znannia [Visual Studies in the System of Modern Socio-humanitarian Knowledge]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini: Zb. nauk. prats*. Vyp. 26. Kyiv. 208–237. (In Ukrainian).

Kovalkov O. L., 2020. Vysvitlennia voiennykh dii SRSR u Demokratychnii respubliki Afhanistan u radianskii naukovi, naukovo-populiarnii literaturi ta publitsystytsi [Coverage of the Military Actions of the USSR in the Democratic Republic of Afghanistan in Soviet Scientific, Popular Scientific Literature and Journalism]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky*. №2. Cherkasy. 92–112. (In Ukrainian).

Kostyrja A. A. 2009. *Istoriografija, istochnikovedenie, bibliografija specoperacii SSSR v Afganistane (1979–1989 gg.)* [Historiography, Source Study, Bibliography of the Special Operation of the USSR in Afghanistan (1979–1989)]. Doneck.

Kokhan T. H., 2017. *Kinematohraf u konteksti kulturnoho prostoru XX stolittia* [Cinematography in the Context of the Cultural Space of the 20th century]. Kyiv. (In Ukrainian).

Ljahovskij A. A., 1995. *Tragedija i doblest' Afgana* [The Tragedy and Valor of Afghan]. М.

Ljahovskij A. A., 1991. *Zabrodin V. M. Tajny afganskoj vojny* [Secrets of the Afghan War]. М.

Rabenchuk O., 2012. Do pytannia pro vizualne yak dzherelo istorychnykh doslidzhen [To the Question of the Visual as a Source of Historical Research]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*. № 17. Kyiv. 29–39. (In Ukrainian).

Tanis K. A., 2019. Kino i zritel' v jepohu perestrojki: izmenenie gorizonta zritel'skih ozhidaniij v 1980–1990-e gody [Cinema and the Spectator in the Era of Perestroika: Changing the Horizon of Spectator Expectations in the 1980s–1990s.]. *Vestnik Permskogo universiteta. Serija: Istorija*. Vyp. 3 (46). P. 26–33.

Ferro M., 1993. Kino i istorija [Cinema and History]. *Voprosy istorii*. № 2. М. 47–57.

Shcherbakova E. I., 2011. Vizual'naja istorija: osvoenie novogo prostranstva [Visual History: Exploring New Space]. In: Bordjugov G. A. (ed.) *Istoricheskie issledovanija v Rossii – III. Pjatnadcat' let spustja*. М.: AIRO HHI. 473–488.

Potzch M., 2018, Of Monsters and Men: Forms of Evil in War Films. In: Löschnigg M. and Sokolowska-Paryż M. *The Enemy in Contemporary Film (Culture & Conflict. Vol. 12)*. Berlin; Boston 53–73. [Online]: Available from: https://library.oapen.org/viewer/web/viewer.html?file=/bitstream/handle/20.500.12657/51197/external_content.pdf?sequence=1&isAllowed=y [Accessed: 18. 01. 2023]. (In English).

Rosenstone R. A., 1995. The Historical Film as Real History. *Filmhistoria Online* Vol. 5. № 1. Barcelona. 5–23. [Online]: Available from: filmhistoria/issue/view/1127 [Accessed: 18. 01. 2023]. (In English).

Salmi H., 1995. Film as Historical Narrative. *Filmhistoria Online*. Vol. 5. №1. Barcelona. 45–54. [Online]: Available from: <https://revistes.ub.edu/index.php/filmhistoria/issue/view/1127> [Accessed: 18. 01. 2023]. (In English).

УДК 94 (477.65):37(091)“185/...19”](045)
DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-2-5>

Марченко Олег,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
o_marchenko2008@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5720-0976

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДВОРЯН ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЇ)

Досліджуючи життя дітей російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., необхідно враховувати не тільки статеві відмінності, але й особливості соціокультурної стратифікації тодішнього суспільства, що знаходилося в процесі модернізації. Це вимагає від дослідника розрізняти повсякденність дівчаток і хлопчиків із різних соціальних груп. У статті зроблено спробу дослідити особливості навчання і виховання дітей дворян пореформеного періоду, з'ясувати ролі батька, матері, соціального середовища у вихованні молодого покоління в підлітковому віці.

У статті наголошено на відмінностях освітнього процесу до середини ХІХ ст. (тоді для дворянських дівчат 7–11-ти років існували виключно закриті інститути та пансіони, після закінчення яких вони знову опинялися під опікою гувернантки аж до заміжжя, а хлопці здобували освіту з 10–11-ти років у закритих закладах освіти, школах відкритого типу, дома, під керівництвом гувернера чи вчителів, і після освітнього процесу батьки намагалися дівчат видати заміж, а юнаків прилаштувати на службу) і в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть, коли батьки насамперед прагнули дати належну освіту своїм чадам, попри сімейні фінансові проблеми.

У статті наголошено на чинниках, що спонукали батьків зробити вибір освітнього закладу для дитини: матеріальні статки сім'ї, можливість отримати безплатне місце або стипендію на навчання, отримання допомоги в освіті від станових, благодійних організацій, опікунської ради, деяких меценатів.

Під час вивчення зазначеної теми було використано інформацію про Єлисаветградську громадську жіночу гімназію. З відкриттям там восьмого класу (80-ті роки ХІХ ст.) випускниці гімназії отримали можливість мати фах домашніх наставниць і вчительок і працювати в багатьох освітніх закладах регіону. Відкриття нового приміщення гімназії (зараз це ЦДУ імені В. Винниченка) сприяло покращенню освітнього процесу, створенню належних умов життя, побуту гімназисток, організації їхнього дозвілля, показало турботу керівництва міста про виховання майбутніх учительок.

Ключові слова: Єлисаветград, повсякденне життя дворян, дворянська освіта, жіноча гімназія, етнографія.

На сучасному етапі серед історичних досліджень зростає інтерес до історії сім'ї, виховного процесу в історичній ретроспективі. У цьому контексті цікавим є дослідження особливостей навчання і виховання дітей дворян пореформеного періоду ХІХ – початку ХХ ст. на теренах Південної України, з'ясування ролі батька, матері, соціального середовища у вихованні молодого покоління в підлітковому віці, у гімназійні роки з використанням інформації про Єлисаветградську громадську жіночу гімназію, а саме – про зміст навчально-виховного процесу, особливості взаємин гімназії з освітянськими і владними органами тощо. Зазначена проблематика висвітлення взаємовідносин у дворянській родині щодо освіти дітей є актуальною і пізнавальною як з історичної точки зору, так і з педагогічної.

Проблема вивчення шкільництва дворянських родин у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. є предметом дослідження істориків (використано роботи В.А. Веремєнко (Веремєнко В. А., 2012; Веремєнко В. А., 2015), краєзнавців (заслужують уваги доробки М.В. Долгіх

(Долгіх М. В., 2004), В.В. Постолатія (Постолатій В. В., 2006), В.В. Затоки (Затока В. В., 1998), С.І. Шевченка (Шевченко С. І., 2007), етнографів (про дослідження дитинства й сімейних відносин цікава праця О.Р. Кісь (Кісь О. Р., 2008)).

Величезне значення для характеристики повсякденного життя дворянських дітей мають матеріали щоденників, мемуарів, листування, що надають нам можливість подивитися зсередини на життя дворянської сім'ї, причому як з позиції батьків і вихователів, так і з боку самих дітей. Яскраву картину організації життя дітей у школі та вдома малюють нам спогади, зокрема, І.А. Тютчева (В училище правоведения, 1885), Е.М. Водовозової (Водовозова Е. Н., 2001), Л.Л. Драке (Драке Л. Л., 1911), Т.Г. Морозової (Морозова Т. Г., 2001), А.М. Енгельгардт (Энгельгардт А. Н., 2001) та інші.

Метою статті є з'ясування особливостей соціалізації дітей дворян у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на прикладі Єлисаветградської громадської жіночої гімназії.

На середину ХІХ ст. можливості вибору середніх освітніх закладів були обмеженими. Наприклад, для дворянських дівчат 7–11-ти років існували виключно закриті (елітні) інститути та пансіони, після закінчення яких (вчилися 6–8 років) вони знову опинялися під опікою гувернантки аж до заміжжя. Більшість навчальних закладів тоді давали дівчаткам порівняно слабку освіту. Вони могли трохи малювати, музикувати, говорити французькою та німецькою мовами, вміли в'язати, вишивати, шити, мали загальні уявлення про закон божий, історію, географію та математику. Дівчата, які не йшли в закриту школу, а залишалися вдома, мали засвоїти схожий набір знань, що й у пансіоні, але під керівництвом гувернантки.

До середини ХІХ ст. батьки-дворяни загалом були задоволені рівнем освіти дочок, оскільки їхнє призначення було вміти тримати себе в товаристві та вдало вийти заміж. Про якусь роботу для доньки батьки навіть і не думали.

Успіх у житті юнака-дворянина, навпаки, прямо залежав від наявності в нього достатніх умінь і навичок у вибраній (зазвичай не ним самим, а його батьками) сфері (престижною вважалася військова діяльність, хоча з другої половини ХІХ ст. популярною ставала юридична освіта й робота в органах державної влади). Підготовкою хлопця починали займатися з 10–11-ти років, вона здійснювалася кількома шляхами: вирядженням юнака в закритий освітній заклад, вступ до школи відкритого типу, навчання дома, під керівництвом гувернера або цілого штату вчителів. Головними вимогами, що пред'являлися батьками до освітнього процесу, було гарне засвоєння дитиною матеріалу й жорстка дисципліна.

Після закінчення освітнього процесу батьки намагалися визначити долю своїх чад залежно від статі: дівчат – видати заміж, юнаків – прилаштувати на службу. Думку молодих, як правило, не враховували.

Окрему групу дітей у дворянських сім'ях становили вихованці. Це були: далекі та близькі родичі, зазвичай сироти або напівсироти, зовсім «чужі» діти, іноді навіть підкидьки й найди, незаконні діти батька або обох батьків, якщо вони вступили в шлюб тільки після народження в них дитини. Ставлення до цих дітей у сім'ях дворян було різне. З одного боку, якщо в сім'ї не було власних дітей, то для таких вихованців створювалися умови для отримання належної освіти, а в майбутньому – і престижної кар'єри чи вдалого заміжжя. З іншого боку, за наявності власних дітей вихованців використовували як компаньйонів для них. Передбачалося, що в результаті спільних занять, конкурентного середовища діти вчитимуться краще. Під час визначення кар'єри перевага надавалася власним дітям.

Окрему категорію вихованців становили діти, що виконували в сім'ї різного роду «послуги». Зазвичай їх брали з виховних будинків і використовували як безплатну робочу силу.

Пореформене десятиліття істотно змінило повсякденне життя дворянської сім'ї. Змінювався соціокультурний погляд батьків, що привносив певні новації в розв'язання питання про вибір освітньої стратегії та навчального закладу для дитини. Домашня підготовка вже не задовольняла потреби дітей, батьків, і тому гостро стояло питання: куди піти вчитися?

Для таких далекоглядних батьків надання дітям домашньої середньої освіти виявлялося вже недостатнім, оскільки вимагало багато коштів. Залишався один вихід – відправляти дитину в школу. Вибір освітнього закладу залежав від таких чинників: можливості отримати безплатне місце в тому чи іншому закладі або стипендію на навчання; від реальних матеріальних можливостей, на які могли розраховувати батьки; від кількості дітей у сім'ї; від наявності в дітей особливих здібностей. Кожна із цих обставин могла виступати як основною, так і могла діяти в комплексі з іншими чинниками (Веремченко В. А., 2015, с. 124).

Практично кожна чиновницька чи офіцерська сім'я мала можливість скористатися для одного зі своїх законних дітей державною вакансією або допомогою на навчання. Найбільші пільги мали морські офіцери, які служили на морі в офіцерських чинах не менше чотирьох кампаній. У 1860–1870-і рр. існувала практика звернення до імператора з проханням оголосити певну дитину «пенсіонером його Імператорської Величності», зі зверненням плати за навчання за державний кошт (Веремченко В. А., 2015, с. 126).

За правління Олександра III більшість таких звернень не задовольнялися через брак коштів. Винятки робилися через прохання впливових осіб (міністра або члена царської сім'ї), або виплати здійснювалися в останній рік навчання.

Матеріальну допомогу в освіті дворянських дітей могли надавати станові організації, що виражалася у відкритті спеціалізованих закладів для бідних дворян, у виплатах стипендій чи разових грошових виплатах. Певну участь у долі дітей брали різні благодійні організації та приватні особи, які організовували безплатне навчання дітей (до уваги бралися, як правило, багатодітність родини чи сирітство дитини) (Веремченко В. А., 2015, с. 127).

Як зазначав С.І. Шевченко, бідним ученицям Єлисаветградської жіночої громадської гімназії допомагало коштами спеціально створене благодійне товариство, яке вносило одноразову грошову допомогу сиротам і бідним іногороднім ученицям для сплати за квартиру, на ліки хворим, на літературу та ін. Крім того, за рішенням опікунської ради гімназії окремі гімназистки за певних обставин могли звільнятися від плати за навчання (Шевченко С. І., 2007, с. 21–22).

У середньому дворянська сім'я, що мала чотирьох і більше дітей, зазвичай могла відправити одного чи двох дітей до навчального закладу за державний кошт. Для бідних дворян це було значною підмогою.

Якщо родина мала середній статок, то дітям підбирали школи, нерідко приватні, що забезпечували гарну підготовку до вступу в спеціалізований навчальний заклад. Річні витрати на освіту однією дитиною становили 300–400 рублів на рік, тому для багатодітної родини витрати на освіту на всіх дітей не могли бути однаковими. Перевага за якістю освіти віддавалася тим, на кого батьки покладали найбільші надії, і це не обов'язково були сини. Якщо помітними здібностями виділялася дочка, особливо старша серед дітей, то її освіта вбачалася батькам як вдале вкладення грошей, що дасть у майбутньому можливість через її заробіток дати «дорогу в життя» іншим дітям. Зазначені обставини кінця XIX – початку XX ст. показують наявність в одній дворянській сім'ї дітей, що мали різну освітню підготовку.

Нові вимоги до освітнього процесу, що пред'являлися батьками та дітьми, потребували кардинальних змін системи шкільної освіти, зокрема й жіночої. Одним із перших про це написав у статті «Питання життя» в журналі «Московський збірник» за липень 1856 р. опікун Одеського навчального округу М.І. Пирогов. Того року міністр народної освіти А.С. Норов указував на фактичну відсутність жіночих середніх шкіл і на закритий становий характер чинних закладів, дійшовши висновку про необхідність відкриття шкіл для дівчат у губернських і повітових містах (Шевченко С. І., 2007, с. 11). Як зазначав С.І. Шевченко, 1859 року в Києві відкрилося Фундуклівське жіноче училище, яке згодом отримало статус гімназії, ставши найстарішою жіночою гімназією Російської імперії (Шевченко С. І., 2007, с. 10).

У Єлисаветграді на середину XIX ст. діяло кілька платних дівочих пансіонів (найстаріший із них – пані Титаренкової – працював ще з 1820-х) й однокласних шкіл. 10 жовтня 1860 року

відбулося урочисте відкриття дівочого училища в будинку Плескачевської, який розташовувався на правому березі Інгулу в районі вулиці Верхня Биковська. Воно було розраховане саме на дівчаток із незаможних родин. Училище було двокласним, а гроші на його утримання щорічно виділяли місцеві купці. У рік відкриття в училищі було три наставники та 12 дівчаток (Шевченко С. І., 2007, с. 20).

У 1869 році училище стало шестикласним. А наступного року вийшов циркуляр, відповідно до якого шестикласні училища перетворювалися на семикласні гімназії. Випускниці отримували атестат на звання учительок початкових шкіл. Одночасно гімназія перебралася з будинку Плескачевської в будинок генерала Екельна на розі Великої Перспективної та Нижньодонської. До речі, залишки цього двоповерхового будинку із закругленим фасадом на розі, збереглися й досі. Тут розташовується Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського.

На початку 1880-х років тут відкрили восьмий педагогічний клас, випускниці якого могли працювати домашніми вчительками, а медалістки – домашніми наставницями. Вони могли без іспитів вступати на вищі жіночі курси. Згідно зі ст. 2 навчального плану цього класу, затвердженого 1874 р., до нього приймалися без іспитів дівчата з атестатом про закінчення загального курсу гімназії з оцінками з усіх предметів не нижче «3». На той час у гімназії було вже 600 учениць. Гімназистки вивчали закон Божий, російську, латинську, грецьку мови (французьку, німецьку мови за додаткову плату в 5 рублів), математику, географію, історію, фізику, рукоділля, малювання, педагогіку (Шевченко С. І., 2007, с. 26).

Треба зазначити, що більшість учениць у подібних освітніх закладах становили представниці міського стану (до 70%), тоді як доньки дворян і чиновників – до 20%. Більшість коштів на утримання жіночої гімназії йшло за рахунок плати за навчання (становило в середньому 75% надходжень), від 4500 до 6500 крб виділялося міською думою, 2000 крб щорічно перераховували Єлисаветградські повітові земські збори, від здачі лавок в оренду – 700–800 крб. (Шевченко С. І., 2007, с. 19, 57). Майже 70% коштів йшло на утримання складу працівників гімназії, 20% – на ремонти, утримання приміщення, придбання меблів (Шевченко С. І., 2007, с. 57).

Наприкінці XIX ст. опікунська рада вирішила, що для гімназії потрібне нове приміщення, яке відповідало б усім санітарним вимогам. Нову гімназію, яка була розрахована на 1000 учениць, урочисто відкрили у квітні 1904 року (зараз це двоповерховий корпус Центральноукраїнського державного університету ім. В. Винниченка). Плата за навчання суттєво зросла: в 1910 році вона становила від 35 крб у підготовчому класі до 80 крб у сьомому (це було менше, ніж у приватних закладах, наприклад, у 1914 р. в місцевій гімназії Єфимовської плата становила від 51 до 126 крб) (Шевченко С. І., 2007, с. 109).

Серед відомих учителів жіночої гімназії, які зробили вагомий внесок в освітянську справу країни, можна назвати М.Р. Завадовського, який з 1872 до 1877 рр. викладав російську мову, літературу, історію в Єлисаветградському земському реальному училищі й паралельно в гімназії і виступав за навчання в початковій школі рідною мовою, за що був переведений на Кавказ, а також В.М. Ястребова, який викладав історію і географію в земському реальному училищі, а з 1876 до 1877 рр. викладав історію в жіночій гімназії. Він відомий історик, етнограф, археолог, засновник музейної справи в краї, з 1993 року в області призначається премія його імені за кращі науково-дослідні роботи з питань історії, культури та природи регіону.

60–70-ті роки XIX ст. ознаменувалися серйозною кризою у взаєминах поколінь серед дворян. «Про яку дворянську родину не запитаєш у той час, – писала С.В. Ковалевська, – про всяку почувеш одне й те ж: батьки посварилися з дітьми. І не через матеріальні причини виникали сварки, а єдино через питання суто теоретичні... «Не зійшлися переконаннями!»... цього було цілком достатньо, щоб змусити дітей покидати батьків, а батьків відректися від дітей. Дітьми, особливо дівчатами, опанувала в той час немов епідемія якась – тікати з рідного дому» (Ковалевская С. В., 1974, с. 57).

Однак були дворянські сім'ї, в яких батьки підтримували «передові» погляди своїх дітей. Зазвичай такі батьки активно брали участь у вихованні своєї дитини, прагнули підібрати такий навчальний заклад, як правило, приватний, дорожчий за державний, де вступні випробування були значно суворіше, що найкращим чином задовольняв би потреби чада в освіті та вихованні (у таких школах реалізувалися нові методики викладання, проводилася не тільки класна, але й активна позакласна робота, формалізм і зубріння поступалися місцем завданням формування різнобічної особистості), і йшли на будь-які незручності та на досить значні витрати.

До початку ХХ ст., як показують матеріали I Всеросійського з'їзду із сімейного виховання (кінець 1912 – початок 1913 рр.), спільною точкою дотику в міркуваннях батьків і педагогів стала негативна оцінка чинних процедур вступних іспитів. Одні вважали, що ці іспити під час вступу до середньої школи «повинні мати характер неквапливої і більш тривалої перевірки знань, на зразок звичайних класних занять, які перериваються перервами з іграми, сніданками та ін.». Інші стверджували, що вступні іспити «мають бути скасовані, особливо закон Божий...», а сам процес підготовки дітей до вступних іспитів у школу характеризувався як «найбільше насильство над дитячою душею» (Веремєнко В. А., 2015, с. 132).

Умови життя і побуту школяра у дворянській родині в пореформений період залежали від низки факторів, серед яких – збереження зв'язку дитини на час навчання із сім'єю, матеріальне становище батьків, характер педагогічних і гігієнічних уявлень вихователів.

Багато дворянських дітей на час навчання покидали сім'ї. Частина з них відправлялася в закриті освітні заклади, решта, хоча і вчилися в установах відкритого типу, але оскільки заклад освіти розташовувався в іншому місті, змушені були селитися в пансіонах при школах, родинах родичів і навіть просто на знімних квартирах.

Як вказував С.І. Шевченко, абсолютна більшість гімназисток Єлисаветградської жіночої гімназії мешкала в батьків, родичів чи опікунів, незначна кількість – у пансіонах і невелика частина – на приватних учнівських квартирах. Останні перебували під постійним контролем осіб виховного процесу, які відвідували їх для розв'язання проблем побутового характеру та нагляду за поведінкою учениць за межами навчального закладу (Шевченко С. І., 2007, с. 100).

У закритих елітних школах (окремих для хлопчиків і для дівчаток) уже з першої половини ХІХ ст. діяла «англійська» система організації життя дітей, що набула поширення в дворянських сім'ях тільки до кінця сторіччя. Така система передбачала суворий розпорядок життя. Як згадувала у своїх спогадах гімназистка Т.Г. Морозова, вихованці вставали о 6 годині (на початку ХХ ст. – о 6.30–7 год), умивалися та одягалися, після чого йшли до їдальні пити чай (чай із молоком, житню каву чи кип'ячене молоко). Потім до 8 годин вони гуляли й робили уроки. Далі змінювали один одного класні заняття, прогулянки, підготовка уроків до наступного дня, додаткові заняття – танці, музика, спів, гімнастика. Між уроками і прогулянками – сніданок, обід, чай і/або вечеря (ще один вечірній чай). У 20–21 год діти умивалися і лягали спати (Морозова Т. Г., 2001, с. 400–401).

Питанням гігієни приділялася велика увага. Як зазначала гімназистка А.М. Енгельгардт, щодня, а то й по кілька разів на день – вранці та ввечері, діти повинні були умивати руки, обличчя, шию прохолодною водою, полоскати рот і чистити зуби. Періодично вони мали стригти нігті. Обов'язково контролювалася акуратність зачіски, одягу, взуття. Один або два рази на тиждень дітей мили в лазні, міняли натільну й постільну білизну (Енгельгардт А. Н., 2001, с. 148).

Гімназисти носили практично однаковий одяг. За спогадами гімназистки Е.М. Водовозової, для хлопчиків залежно від типу установи (військова чи цивільна) він міг варіюватися від «фасонистих мундирчиків» до блузи із жилетом і штанами. Під них одягали сорочки (взимку – фуфайки) і панчохи (шкарпетки). Для дівчаток: камлотове (вовняне з додаванням шовкових ниток) плаття (колір його відрізнявся не тільки від інституту до інституту, але й у межах однієї установи – залежно від віку вихованок) з короткими рукавами. Під нього надягали полотняну білизну й накрохмалені нижні спідниці. На голі руки одягали білі рукавички, підв'язані

шнурками під рукавами сукні; на голу шию накидали пелеринку; білий фартух із ліфом, який застібався ззаду шпильками, довершував костюм. Пелеринка, рукавички, фартух були з грубого білого полотна й у свята замінялися коленкором. Комплект одягу видавався на один рік (Водовозова Е. Н., 2001, с. 229).

Як писав С.І. Шевченко, в Єлисаветградській жіночій гімназії взимку гімназистки носили темно-зелений вовняний одяг. Спідниця була довгою, без оздоблень, фартух – чорного кольору, кашеміровий, некрохмальний комірець – білого, рукава були англійського крою. Для теплої пори шився одяг із легкої матерії. Блузка була англійського фасону, пелерина, фартух ставали білими. У парадній формі дозволялися складки на фартуху та мереживо на пелерині. Головні убори передбачалися для трьох сезонів: літній (з 1 травня до 1 вересня) – круглий жовтий солом'яний капелюх з помірними полями із зеленим однотипним оздобленням і значком гімназії; осінньо-весняний – фетровий капелюх того ж фасону; зимові теплі шапочки зі значком. Верхній одяг (кофта, пальто, шуба) чорного кольору вводився поступово, після зношення наявних теплих речей. З педагогічних міркувань не рекомендовано було одягати на уроки гімнастики ажурні панчохи (Шевченко С. І., 2007, с. 99).

Годували школярів одноманітною, але цілком поживною їжею. Як згадувала гімназистка А.М. Енгельгард, вранці вихованцям подавався чай, білий хліб або булка. На сніданок вони отримували м'ясне блюдо, чай або молоко. На обід могли бути: суп із манною крупою, м'ясний із вермішелью або борщ. Вечеря складалася зі смаженої картоплі або макаронів, кулеб'яки або листкового пирога з капустою і яйцем, додатково ввечері вихованцям подавався білий хліб або кулеб'яка. Щоправда, більшість мемуаристів усе одно скаржилися на те, що їжа не відрізнялася смаком, а порції були недостатні (Енгельгардт А. Н., 2001, с. 150).

У закритих навчальних закладах суворо дотримувалися всіх постів. Сніданок у пост складався з вареної картоплі зі шматком оселедця або манної каші на воді. Обіднє пісне меню включало суп із крупою або щі, на друге подавався шматок вареної риби, журавлинний кисіль, пиріг або млинець із варенням і шматок чорного хліба з квасом. Крім постів, обов'язковим було обмеження їжі в середу та в п'ятницю (В училище правоведения, с. 5).

Значна увага приділялася фізичним вправам: щоденні прогулянки, танці, гімнастика, взимку – катання зі спеціально побудованих гірок і на санях. У чоловічих навчальних закладах, крім названого, вводилися елементи спорту: верхова їзда, фехтування, теніс, ігри з м'ячем (на початку ХХ ст. – футбол), бокс, взимку – ковзани й лижі (Драке Л. Л., 1911, с. 25).

Особливу роль у сфері організації шкільного побуту відігравала підтримка дисципліни, виховання в юнаків та дівчат звички до дотримання розпорядку дня, охайності та інше. У чоловічих закритих навчальних закладах для підлітків допускалися навіть тілесні покарання.

Тоді як смертність від різного роду хвороб була постійним супутником дитячого віку, в закритих школах показники її були мінімальні. Сучасники пояснювали це наявністю суворого медичного нагляду за школярами, швидкої та кваліфікованої медичної допомоги в разі необхідності, а також правильною організацією життя підлітків у стінах навчально-виховного закладу. При цьому кожен випадок хвороби зі смертельними наслідками ретельно розслідувався, ставав приводом для приїзду спеціальної комісії або навіть зміщення керівництва (Веремченко В. А., 2012, с. 19–21).

У другій половині ХІХ ст., спочатку в чоловічих цивільних, а до 70-х років і у всіх інших закритих освітніх закладах, вихованцям дозволялося залишати заклад на канікули, свята, а ті, хто жили поблизу від місця навчання – й на вихідні (з вечора суботи до вечора неділі). Адміністрація ставилася до цього нововведення з певним побоюванням, і перші кілька років ті, хто від'їжджав, отримували чітку інструкцію з поведінки на час відсутності, відповідальність за її виконання покладалася на батьків і родичів.

Паралельно із цим відбувалася інша знакова зміна – до початку ХХ ст. практично у всіх закритих елітних школах з'явилися напівпансіонери і приходящі учні. Зазвичай це були діти персо-

налу установи, «хворобливі», для збереження здоров'я яких був потрібний «особливий домашній догляд», нарешті, це був спосіб збільшити кількість учнів в освітньому закладі без його кардинального розширення. Як результат, режим життя підлітків поділявся на дві сфери – шкільну (з ранніми підйомами, дією, дисципліною і порядком) і домашню (з можливістю довше спати, смачно поїсти та вільно відпочити, не звертаючи увагу ні на які настанови та нотації).

Під пансіонами малися на увазі установи двох видів. Це закриті приватні навчальні заклади, що були поширені до 70-х рр. XIX ст., потім у зв'язку з розвитком мережі відкритих навчальних закладів багато з пансіонів, особливо жіночих, перепрофілювалися в освітні заклади з підготовки дітей до навчання у власне середній школі, які давали освіту на рівні підготовчого й 1–2 класів. Інші – свого роду гуртожиток (як приватний, так і державний), куди можна було помістити дитину, батьки якої проживали поза місцем навчання.

Умови життя в пансіонах були не настільки регламентовані, як у закритих елітних школах, обстановка не настільки сувора, практикувалося навіть спільне навчання хлопчиків і дівчаток, правила гігієни та санітарії – не настільки обов'язковими. Недарма мемуаристи, яким довелося побувати і в приватних пансіонах, і в державних закритих навчальних закладах, в один голос зазначали відсутність «казенщини», домашній характер відносин між дітьми й персоналом у пансіоні, де було «не життя, а масляна» (Енгельгардт А. Н., 2001, с. 130–131).

Досить значна частина школярів (часом до третини учнів класу) жили в родичів, знайомих або на квартирах. Проживання в родичів не розглядалося як благодіяння. Здавня в традиціях дворянства був обмін «люб'язностями»: провінційна сім'я відправляла дитину в місто на навчання, потім запрошувала влітку у свій маєток усю сім'ю городян. Також батьки дитини, яка навчалася в місті, давали родичам певні кошти на проживання та харчування її чада. Міській сім'ї було вигідне проживання однолітків із власними дітьми в сім'ї, особливо якщо діти навчалися в одному закладі.

Коли дитині батьки винаймали кімнату в місті для проживання, то господарі квартир (часто ними були колишні або нинішні викладачі навчальних закладів) здебільшого обмежувалися наданням гімназисту місця для сну, ранкового чаю, інколи обіду й вечері, і мало цікавилися дотриманням школярем режиму дня, гігієнічних процедур, виконанням уроків, проведенням вільного часу. Зазвичай представники школи могли періодично відвідувати такі квартири для з'ясування умов, у яких жили діти. І якщо були встановлені несприятливі умови побуту, то шкільні наставники могли повідомити батьків про зміну місця проживання їхньої дитини.

Як зазначав С.І. Шевченко, наприкінці 1908/1909 навчального року в Єлисаветградській жіночій гімназії отримали з канцелярії округу правила позашкільного нагляду за вихованками всіх класів жіночих закладів. Згідно з ними учениці мали дорожити честю свого освітнього закладу, а тому зобов'язані були утримуватися самі й утримувати своїх подруг від вчинків, несумісних із честю добре вихованих дітей. Прогулянки ввечері, відвідини опер, спектаклів, концертів, цирків, виставок, дитячих вечорів ученицям дозволялися лише в супроводі батьків. Заборонялося взагалі відвідувати «оперетки, фарс, маскаради, клуби танців, ресторани, кафе», а також суд, міську думу, дворянське й земське зібрання. Дівчата не могли бути виконавцями або розпорядниками в спектаклях і концертах, влаштованих за межами своїх закладів. Виходити з дому вони завжди мали у форменому одязі «без зайвих прикрас» (Шевченко С. І., 2007, с. 100).

Матеріальний статок сім'ї впливав на повсякденне життя дитини-школяра у власній родині: її харчування, умови занять (наявність, наприклад, власної кімнати чи письмового столу для підготовки уроків, норми освітлення і вентиляції робочого місця тощо), режим праці та відпочинку (час пробудження, прогулянки, ігри, додаткові заняття, виконання обов'язків по дому, можливості школяра для самостійного заробітку).

Суспільно-педагогічна думка початку XX ст. так представляла оптимальний розпорядок дня школяра в другій половині дня, після занять: «Після повернення зі школи діти користуються

дома відпочинком аж до обіду, який повинен складатися з простих, але поживних і легкотравних страв. Після обіду знову невеличкий перепочинок; потім приготування уроків, який мав би тривати 2–3 годин <...>, прогулянка або гімнастичні вправи, легка вечерея, – і через годину, яку можна присвятити читанню або кімнатним іграм, – діти відправляються спати. Цей спосіб життя можна урізноманітнити різними розвагами: замські прогулянки, дитячі свята, спектаклі та ін.» (Давыдова Е. С., 1902, с. 108).

Отже, вибір освітнього закладу був важливою подією в житті батьків-дворян та їхніх дітей. Цей вибір визначався уявленнями батьків про сферу майбутньої діяльності їхнього чада. До середини XIX ст. професійна підготовка призначалася виключно для хлопчиків, а з дівчинки цілеспрямовано готували майбутню дружину й матір. У пореформений час навіть цілком забезпечені батьки прагнули дати не тільки синам, але й дочкам професійні знання, якими в разі необхідності вони могли би скористатися. Як результат, на початку XX ст. фактично перестали існувати гендерні відмінності у визначенні характеру навчання та типу школи. Недарма серед елітних шкіл у той час широко була поширена система спільної освіти. Водночас на виборі навчального закладу початку XX ст. все більше позначалися суто матеріальні обставини життя батьків. Нестача коштів змушувала їх прилаштувати свою дитину на безплатне навчання, використовувати допомогу станових, благодійних установ, меценатів. Інтереси і схильності самої дитини в цьому випадку до уваги не бралися.

Повсякденні справи й турботи учнів визначалися насамперед типом освітнього закладу, в якому вони перебували. Найбільш суворі умови й вимоги щодо розпорядку дня і дотримання вимог гігієни й санітарії існували в закритих державних освітніх закладах для хлопчиків і дівчаток. У пансіонах рівень вимог і контролю над вихованцями був значно нижче. У деяких елітних навчальних закладах формувалася «сімейна обстановка».

Із плином часу все більше дворянських дітей стали здобувати освіту в середніх школах відкритого типу, в яких наголос робився на розв'язанні освітніх завдань. Юні дворяни та дворянки проводили в родині часу значно більше їх однолітків, які перебували в навчальних закладах інших типів. Разом із тим закриті навчальні заклади все частіше стали відпускати своїх вихованців до батьків або інших родичів на вихідні на канікули. У цьому виявлялося певне стирання кордонів між специфікою життєвого укладу учнів закритих і відкритих закладів освіти.

Історія Єлисаветградської громадської жіночої гімназії дає нам приклад організації жіночої гімназійної освіти в провінційному місті, яка показала свою конкурентоздатність і ефективність. Попри ринкові умови функціонування (дві третини надходжень становила плата за навчання), у гімназії знаходили можливість безплатного навчання учениць, залучення благодійних внесків. З відкриттям восьмого класу випускниці гімназії отримали можливість мати фах домашніх наставниць та вчительок і працювати в багатьох освітніх закладах регіону. Відкриття нового приміщення гімназії сприяло покращенню освітнього процесу, показало турботу керівництва міста про виховання майбутніх учительок, і багато випускниць дістали путівку в життя.

Список використаних джерел та літератури

- В училище правоведения. Воспоминания И. А. Тютчева. 1847–1852.*, 1885. Санкт-Петербург.
- Веремченко В. А., 2012. Уход за детьми раннего возраста в дворянских семьях России во второй половине XIX – начале XX вв. *Вестн. Ленингр. гос. ун-та им. А.С. Пушкина*. Т. 4. История. № 3. 18–31.
- Веремченко В. А., 2015. *Дети в дворянских семьях России (вторая половина XIX – начало XX в.)*. Санкт-Петербург
- Водовозова Е. Н., 2001. На заре жизни. *Институтки: Воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц* / сост. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой. Москва. 225–231.
- Давыдова Е. С., 1902. *Уход за ребенком*. По соч. проф. С. Бидерта, Гоксингера и др. Санкт-Петербург.
- Долгих М. В., 2004. Сторінки музичної освіти Єлисаветграда. *Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «Культурно-освітні процеси краю у XIX столітті»*. Кіровоград. 134–142.

- Драке Л. Л., 1911. *Кадетский быт 50-х годов (отрывочные воспоминания)*. Санкт-Петербург.
- Затока В.В., 1998. *Златопільська гімназія. Сторінки історії*. Кіровоград.
- Кісь О. Р., 2008. *Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Львів.
- Ковалевская С. В., 1974. *Воспоминания. Повести*. Москва.
- Морозова Т. Г., 2001. В институте благородных девиц. *Институтки: Воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц* / сост. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой. Москва. 395–412.
- Постолатій В. В., 2006. *Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865–1965 рр.)*. Кіровоград.
- Шевченко С. І., 2007. *Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія, 1860–1920 рр.* Кіровоград.
- Энгельгардт А. Н., 2001. Очерки институтской жизни былого времени. *Институтки: Воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц* / сост. В.М. Боковой и Л.Г. Сахаровой. Москва. 130–156.

Oleh Marchenko

PECULIARITIES OF EDUCATION AND UPBRINGING OF SCHOOL-AGE CHILDREN OF NOBLES IN THE SECOND HALF OF THE XIXTH – AT THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY (ON THE EXAMPLE YELYSAVETHRAD PUBLIC GIRLS' GYMNASIUM)

When studying the lives of children of the Russian Empire in the second half of the XIXth and early XXth centuries, it is necessary to take into account not only gender differences, but also the features of the socio-cultural stratification of the society at that time, which was in the process of modernization. This requires the researcher to distinguish between the everyday life of girls and boys from different social groups. The article attempts to investigate the peculiarities of the education and upbringing of the children of nobles of the post-reform period, to clarify the role of the father, mother, and social environment in the upbringing of the younger generation in adolescence.

The article emphasizes the differences in the educational process until the middle of the XIXth century (at that time, there were exclusively closed institutes and boarding schools for noble girls aged 7–11, after which they were once again under the guardianship of the governess until marriage, while boys were educated from the age of 10–11 in closed educational institutions, open-type schools, at home, under the guidance of the governor or teachers and after the educational process, parents tried to marry off girls and enlist young men in the service) and in the second half of the XIXth and early XXth centuries, when parents primarily sought to give their children a proper education, despite family financial problems.

The article emphasizes the factors that prompted parents to choose an educational institution for their child: the material wealth of the family, the opportunity to receive a free place or scholarship for education, receiving assistance in education from estates, charitable organizations, the board of trustees, individual patrons.

When studying the mentioned topic, we used information about the Yelysavethrad Public Girls' Gymnasium, with the opening of the eighth grade there (80s of the XIXth century), graduates of the gymnasium got the opportunity to become home tutors and teachers and work in many educational institutions of the region. The opening of the new premises of the gymnasium (now it is the V. Vynnychenko Central State University) contributed to the improvement of the educational process, the creation of proper living conditions, the lifestyle of the gymnasium girls, and the organization of their leisure time, and showed the concern of the city leadership for the education of future teachers.

Key words: *Yelysavethrad, everyday life of nobles, noble education, female gymnasium, ethnography.*

References

- V uchilishche pravovedeniya. Vospominaniya I. A. Tyutcheva. 1847–1852., 1885.* [At the School of Law. Memoirs of I.A. Tyutchev. 1847–1852]. S-P.
- Veremenko V. A., 2012. Uhod za detmi rannego vozrasta v dvoryanskih semyah Rossii vo vtoroi polovine XIX – nachale XX vv. [Care of young children in the noble families of Russia in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Vestn. Leningr. gos. un-ta im. A.S. Pushkina*. T. 4. Istorija. № 3. 18–31.
- Veremenko V. A., 2015. *Deti v dvoryanskih semyah Rossii (vtoraya polovina XIX – nachalo XX v.)*. [Children in noble families of Russia (second half of the 19th – early 20th centuries)]. S-P.
- Vodovozova Ye. N., 2001. Na zare zhizni. [At the dawn of life]. *Institutki: Vospominaniya vospitannits institutov blagorodnikh devits* / sost. V. M. Bokovoi i L. G. Sakharovoi. M. 225–231.

- Davidova Ye. S., 1902. *Uhod za rebenkom*. [Baby care]. Po soch. prof. S. Biderta, Goksingera i dr. S-P.
- Dolhikh M. V., 2004. *Storinky muzychnoi osvity Yelysavethrada*. [Yelysavethrad music education pages]. *Materialy oblasnoi naukovo-praktychnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii «Kulturno-osvitni protsesy kraiu u XIX stolitti»*. Kirovohrad. 134–142. (In Ukrainian).
- Drake L. L., 1911. *Kadetskii byt 50-h godov (otrivochnie vospominaniya)*. [Cadet life in the 50s (fragmentary memories)]. S-P.
- Zatoka V. V., 1998. *Zlatopilska himnaziia. Storinky istorii*. [Zlatopil Gymnasium. Pages of history]. Kirovohrad. (In Ukrainian).
- Kis O. R., 2008. *Zhinka v tradytsiinii ukrainskii kulturi (druha polovyna XIX – pochatok XX st.* [A woman in traditional Ukrainian culture (the second half of the XIX – the beginning of the XX century)]. Lviv. (In Ukrainian).
- Kovalevskaya S. V., 1974. *Vospominaniya. Povesti*. [Memories. Tale]. M.
- Morozova T. G., 2001. *V institute blagorodnikh devits*. [At the Institute of Noble Maidens]. *Institutki: Vospominaniya vospitannits institutov blagorodnikh devits / sost. V.M. Bokovoi i L.G. Sakharovoi*. M. 395–412.
- Postolatii V. V., 2006. *Pedahohichna osvita na Kirovohradshchyni (1865–1965 rr.)*. [Pedagogical education in Kirovohrad region (1865–1965)]. Kirovohrad. (In Ukrainian).
- Shevchenko S. I., 2007. *Stari stiny: Yelysavethradska hromadska zhinocha himnaziia, 1860–1920 rr.* [Old walls: Yelysavethrad Public Girls' Gymnasium, 1860–1920.]. Kirovohrad. (In Ukrainian).
- Engelgardt A. N., 2001. *Ocherki institutskoi zhizni bilogo vremeni*. [Essays on institutional life of the past]. *Institutki: Vospominaniya vospitannits institutov blagorodnikh devits / sost. V.M. Bokovoi i L.G. Sakharovoi*. M. 130–156.

UDC 902 [351.83 + 903.3/903.4]

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-2-6>**Mohylov Oleksandr,**

*Candidate of Sciences (History), Senior Researcher,
Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
mogilovod@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2400-2380*

Panchenko Kyrylo,

*Lecturer of the Department of History of Ukraine and World History,
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
panchkyrylo@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3988-5294*

Tarasov Andriy,

*Candidate of Sciences (History), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of History,
oKryvyi Rih State Pedagogical University
tarasof81@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0029-2923*

Lyashko Yuriy,

*Head of the Historical Museum,
the Kamyanka State Historical and Cultural Reserve
pitim1968@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9413-3036*

ARCHAEOLOGICAL FIELD SCHOOL: IMPLEMENTATION ANALYSIS IN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION

The article is devoted to the analysis of the experience of organising and holding archaeological summer schools, their role in the formation of special competencies of future historians, archaeologists, teachers, employees of scientific institutions, museums and cultural heritage protection authorities. The training of future specialists in the field of history, and especially of future archaeologists, requires the mastery of specific professional skills, including practical skills in working with archaeological sources and independently organising and carrying out excavations. Some of these skills are acquired through internships during university studies. Recently, another form of organising the educational and scientific process has gained popularity – the summer archaeological field school. Scientific archaeological expeditions are often the basis for the organisation of summer schools. The school makes it possible to combine practical work at archaeological sites, lectures on archaeology and history, as well as excursions and educational activities.

In 2015–2021 summer schools were organized on the basis of archaeological expeditions of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, involving students from the universities of Kyiv, Kharkiv, Dnipro, Kropyvnytskyi, Kryvyi Rih, Sumy and Kamianets-Podilskyi. Oleksandr Mohylov, a Senior Researcher at the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, became the head of the project. The research was carried out on the territory of well-known archaeological sites: Bilsk and Motronyn hillforts of the Scythian period, individual settlements and mounds, and the site from the second half of the 17th century on the castle hill in Chyhyryn. Thus, the students worked on different types of archaeological sites.

Key words: *archaeology, archaeological expedition, field archaeological school, Bilsk hillfort, Motronyn hillfort, Scythian period.*

In the modern period of the development of Ukrainian education, it is important to form competencies that allow the individual to realise themselves in society in general and in professional activity in particular. Among the special competences of future historians, the key role is given to the ability to find sources and work with them; carry out and organise archaeological activities; use professional knowledge and skills to identify, protect and promote the historical and cultural heritage; select and preserve artefacts and documents in accordance with the standards; conduct an expert analysis in the subject area; develop and implement scientific projects, including archaeological ones (Standart...2020; Standart...2021). It is impossible to train a specialist who possesses the listed skills without involving him in practical activities during the educational process.

Studying the role of archaeological summer schools in the context of training future specialists is a relatively new direction. Some aspects of this problem were studied by D. Hrechko and I. Korost (Hrechko, Korost 2015; Hrechko, Korost 2020), O. D. Mohylov and S. A. Skory, K. I. Panchenko, A. V. Tarasov, S. V. Rudenko, Yu. Yu. Lyashko (Mohylov 2016; Mohylov 2016 a; Mohylov et al 2019 a; Mohylov et al 2022), O. V. Doroshenko (Doroshenko 2023). It should be noted that all these studies were done by scientists – professional archaeologists with experience in working with students in higher education institutions of Ukraine.

In Europe, field school practices include integrated scientific courses, participation in excavations with accommodation on campus. Students are taught in such schools to use of map and GPS, identifying artifacts, identifying features and sites, documenting archaeological sites, to write archaeological report, carry out conservation of artifacts et all (Boulanger 2002; Futa 2013; Ireland's Oldest...).

Knowledge about ancient objects and artefacts is gained during excavations, which require the mastery of variable and multifaceted methods and techniques. Students traditionally acquire such skills during internships in archaeological expeditions of higher education, scientific, museum, monument protection institutions and organisations. Recently, another form of acquiring such skills, called archaeology field school, has become popular (Hrechko, Korost 2015; Mohylov 2016; Mohylov 2016 a). It is mainly based on an archaeological expedition as well, but the difference is that it provides an even more fundamental theoretical part and in-depth knowledge of fieldwork methods.

The authors of this article also joined the organisation of such an archaeological school. The field school operated during 2015–2021. It was based on archaeological expeditions: Bilsk in 2015 and Scythian Right Bank in 2017–2021. They were organised by the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine in cooperation with National Historical and Cultural Reserve “Chyhyryn” and Historical and Cultural Reserve “Bilsk”. There are a total of 16 institutions from many cities which were involved in the expedition and represented four countries: Ukraine, Poland, Moldova and Japan. The significant role was played by representatives of higher education institutions. In particular, the part in the school events was taken by students and postgraduates of a number of universities: Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kyiv National University of Culture and Arts, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Cherkasy National University, V. N. Karazin Kharkiv National University, Oles Honchar Dnipro National University, Kamyanets-Podilsky Ivan Ohienko National University, Sumy State A. S. Makarenko Pedagogical University and also Jagiellonian University (Krakow, Poland). Museum institutions were strongly involved in the work of the school, giving the opportunity to practice with materials and objects of reserves. In addition to the co-organising reserves, it is worth mentioning the Tokyo National Museum (Japan), Kamyan State Reserve and Ninel Bokii Archaeological Museum of the Central Ukrainian State University. The important role was played by colleagues from scientific institutions of neighbouring states, in particular the Institute of Cultural Heritage of the Academy of Sciences of Moldova.

The field work of the archaeological school was designed to provide students with practical mastery of the methods of excavation of various types of archaeological sites. In this regard, both settlement and burial antiquities were studied. Due to the purpose of the expedition, most of them belonged to

the Early Iron Age. However, there were also objects from other cultural and chronological periods.

Settlement antiquities were studied at two remarkable hillforts of the Scythian period: Bilsk in the basin of the Vorskla River in Poltava Oblast and Motronyn on the Right Bank in Cherkasy Oblast. Bilsk hillfort and burial ground is one of the largest archaeological complexes of the Early Iron Age in Europe (Shramko 1987). During the works, a settlement in the “Pershe Pole” tract with materials of the VI–V centuries BC was discovered and explored (Mohylov, Skoryi, Korost 2016; Mohylov, Skoryi, Panchenko 2016; Mohylov 2016 b). At the same time, the villages within the Great Fortification of this complex were explored (Mohylov, Panchenko 2016; Mohylov, Panchenko 2016 a). Eventually they were included in the “Collection” of settlement antiquities of this grand hillfort (Scoryi, Bessonova 1995).



Fig. 1. Participants of the archeology school at the Motronyn hillfort in 2019

The defensive system of the Motronyn hillfort stands out for its scale. This archaeological site has drawn the attention of researchers for a long time (Khvoyko 1905; Scoryi, Bessonova 1995; Bessonova, Scoryi 2001). The expeditions here were focused on the study of residential and household facilities, the defence system. The settlement structure in the vicinity of the hillfort was also explored. New settlements of the Final Bronze – Early Iron Ages were discovered near Melnyky, Fliarkivka, Hrushkivka villages (Balashov, Mohylov 2018; Mohylov, Rudenko, Panchenko, Liashko 2019). Significant works were carried out on the burial complexes of the mentioned sites. It is important to mention that all their types, typical for the Eastern European Forest-Steppe at that time, were studied, including: barrows, ground burials, burials in residential and household facilities, and finds of individual bones. The latter, according to some assumptions, may be traces of funeral rites of display (Grechko 2012). For example, one of the barrows of the Pereshchepyn burial ground was studied at the Bilsk necropolis (Mohylov, Skoryi, Korost 2016; Mohylov, Skoryi, Panchenko 2016). Individual human bones were discovered in “Pershe Pole” village (Mohylov, Skoryi, Panchenko 2016, p. 86; Mohylov et al 2016, p. 140; Kozak 2016).

A number of barrows outside of the ramparts of the citadel of the Motronyn hillfort were studied (Mohylov et al 2019). The exploration of the distant group of barrows to the southwest of the fortification was also important. Burial and memorial complexes of the pre-Scythian period were discovered here, some of which contained burials of the Scythian period (Mohylov, Panchenko,

Rudenko 2021). New interesting materials were found during excavations of a group of barrows near Mykhailivka village. Burials had been made in a pit or pillar tomb, and the latter also contained a horse burial. Excellent bridles of the Middle Scythian period stood out from the finds (Mohylov 2021). In addition, there were found a ground burial directly on the territory of the Motronyn hillfort in the foot of the rampart and burial of the skull in one of the household pits.

School members got the opportunity to work at the collective burial on Castle Hill in Chyhyryn. Being one of the unique anthropological sites in Europe, it belongs to the Cossack period. The scale, complexity and uniqueness of the site made it necessary to get the support of a team of anthropologists led by Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine O. D. Kozak. It was also necessary to develop a special method for studying and preserving materials (Kozak, Mohylov, Poltavets 2019, p. 307–310; Poltavets et al 2020, p. 243–244).

The theoretical part of the archaeological field school primarily included comprehensive lectures. Well-known archaeologists – leading experts in the field of the Early Iron Age lectured students on topical scientific issues of that period. Thanks to that, they could significantly deepen their highly specialised archaeological knowledge and get new information that they had not received during traditional university lectures. Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of Archaeology of the Early Iron Age of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Professor S. A. Skoryi delivered reports on the study of the elite barrows of the Scythian period in the Dnieper Right Bank Forest-Steppe and the ethno-cultural situation in this region during the Scythian period (Fig. 2).



Fig. 2. Lecture by Professor Serhiy Skoryi. Bilsk 2015

Head of the archaeological school, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher of the aforementioned Department of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine O. D. Mohylov talked about the role of horse riding in the world at that time, the development of the horse's equipment system, studying of the sites of the West Podilsky group. He also gave lectures devoted to the study of the site, the excavations of which initiated archeology in Ukraine – the mound of Lyta Mohyla.

Doctor habilitatus, Head of the Department of Archaeology of the Institute of Cultural Heritage of the Academy of Sciences of Moldova O. G. Levitsky reported on the problems of the origins of culture in the Carpathian basin in the II-I millennium BC. Professor of the Tokyo National Museum (Japan) Takahama Shu spoke about the development of horse equipment and weapons systems in Eurasia during the Late Bronze – Early Iron Age (Fig. 3). The lectures of Candidate of Historical Sciences I. B. Shramko (Kharkiv National University) were about Bilsk hillfort, and her colleague S. A. Zadnikova analysed the ancient ceramic imports to this key site for the entire Northern Black Sea region. S. V. Rudenko introduced the students to the results of archaeological work in Central Pridnirovya in recent years.



**Fig. 3. Lecture at the archaeological school. Melnyky, 2019.
Lecturers: Takahama Shu, O. Mohylov, S. Rudenko**

K. I. Panchenko taught the methodology of archaeological excavations, processing and preserving of newly discovered materials. In particular, school participants studied the peculiarities of working with ancient ceramics, primary cleaning of iron and bronze was carried out.

An excursion program for students to various historical and archaeological sites also was important. It included visiting regional museums, where they could learn more about working with collections and expositions. In 2015, students visited the bulwark of the Western Fortification of the Bilsk hillfort (Fig. 4). These are the remains of an ancient fortification over 2.5 thousand years old.

During 2017-2021, the main sightseeing objects were the sites of Kholodny Yar. Among them is the Illina church in the village of Subotov in the middle of the 17th century. It is believed that the crypt of Bohdan Khmelnytskyi is located in its underground part. A separate program included visits to historical places associated with the Haydamaks, the Ukrainian Revolution of 1917 and the anti-Soviet movement of the 1920 s and 1930 s.



**Fig. 4. Excursion to the Motronyn hillfort in 2021.
The head of the archaeological school O. Mohylov tells the story**

In 2018, students also participated in the study of museum matters. In particular, tours were held for them in the Archaeological Museum and the Museum-Residence of Bohdan Khmelnytskyi of the National Historical and Cultural Reserve “Chyhyryn”. In addition to the exhibitions, the participants of the field archeology school introduced to the work of the funds (Fig. 5).



**Fig. 5. Excursion to the natural monument “Maksym Zalizniak Oak Tree”.
Tract of Kholodnyi Yar 2018**

Thus, the theoretical component during the summer field archeology school covered practically numerous problems of modern archaeology. Getting acquainted with material from different times became an important stage in the study of the history of the development of the material culture of ancient peoples.

The proposed study summarizes my own experience in organizing and conducting summer archaeological field schools involving students of higher education institutions majoring in history.

As a result, the participants of the archaeological school could get a wide range of knowledge, including field exploration and excavation, discovery of sites and artefacts, their management, preservation and storage. They also learned more about scientific processing and publication of these materials, and using them to expand the system of scientific knowledge. And finally they learned how to write fundamental works that would summarise the results of these discoveries.

The implementation of the principle of unity of science and education during such activities is also important. Thus, scientific, educational and museum specialists train students, and they later themselves become highly qualified personnel for the same museums, universities and scientific institutions. It provides opportunity to simultaneously study, preserve, analyse, store, exhibit finds, and train personnel for various stages of this process. That's why archaeological field schools appear to be very promising from scientific and educational perspectives.

Studying the experience of summer archeology schools in Europe and other regions of the world broadens the prospects for the integration of Ukrainian education. In the future, summer archaeological field schools can be centers of exchange of experience between different scientific schools and institutions.

The article is devoted to summarizing the experience of conducting summer archaeological field schools in Ukraine. During 2015–2021, the authors of this publication acted as organizers of archaeological schools. The successful result of such work was the involvement of historians in the excavations of monuments in Ukraine – Bilsk and Motronyn hillforts of the Scythian period, settlements and barrows, as well as monuments of the early modern era on the castle hill in Chyhyryn. In this way, school participants worked on different types of archaeological sites. The founder of this project was the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Oleksandr Mohylov, a Senior Researcher at the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, became the head of the project. Specialists in archeology from Ukraine, Moldova, Poland and Japan were involved in the work of the archaeological school.

Scientific archaeological expeditions are often the basis for summer school organizations. The school allows you to combine practical work at archaeological sites, lecture courses on archeology and history, as well as excursion and educational activities. As a result, participation in the archeology school provides an opportunity not only to consolidate the acquired knowledge, but also to gain practical work skills. Such events are also useful from the point of view of professional development, they serve as a platform for the exchange of experience between specialists and allow the implementation of an approach in which the acquisition of new skills occurs throughout life.

References

- Balashov I. O., Mohylov O. D. 2018. Mushli moliuskiv z Motronynskoho horodyshcha [Shells of molluscs from the Motronyn hillfort]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Vyp. 2. Kyiv. p. 256–258. (In Ukrainian).
- Bessonova C. C., Skoryy C. A. 2001. *Motronynskoye gorodishche skifskoy epokhi* [Motronyn hillfort of the Scythian era] Kyiv; Krakov: IA NAN Ukrainy.
- Boulanger Matthew T. 2002. *Czech-American Archaeological Field School Field Manual and Contextual Data*.
- Doroshenko O. V. 2023. Litnia polova arkheolohichna shkola. Pidsumky 7-ho sezonu [Summer field archaeological school. Results of the 7th season]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2021–2022*. Kyiv–Kotelva. p. 326–333. (In Ukrainian).
- Futa P. 2013. Wielbark Archaeological Field School. *Widomosci Uniwersyteckie*. p. 63.

Grechko D. S. 2012. Ob odnom iz sposobov pogrebeniya u zemledel'tsev Vostochnoyevropeyskoy Lesostepi skifskogo vremeni [About one of the funeral rite among the farmers of the Eastern European Forest-Steppe of the Scythian time]. *Vostochnoyevropeyskiye drevnosti*. Voronezh: Nauchnaya kniga. p. 118–124.

Hrechko D. S., Korost I. I. 2015. Mizhnarodnyi proekt "Litnia polova arkheolohichna shkola". Pidsumky drugoho sezonu [International project "Summer Archaeological Field School". Results of the second season]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2015 r.* Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK. p. 361–371. (In Ukrainian).

Hrechko D. S., Korost I. I. 2020. Mizhnarodnyi proekt "Litnia polova arkheolohichna shkola". Pidsumky 5-ho sezonu [International project "Summer Archaeological Field School". Results of the 5th season.]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha – 2019*. Kyiv; Kotelva. 316–321. (In Ukrainian).

Ireland's Oldest Archaeological Field School [Online]: Available from: <https://achill-fieldschool.com/>

Khvoyko V. V. 1905. Gorodishcha Srednego Podneprov'ya, ikh znacheniye, drevnost' i narodnost' [Hillforts of the Middle Dnieper, their importance, antiquity and ethnic]. *Trudy XII arkheologicheskogo s'yezda v Khar'kove 1902 g.* Vyp. 1. M.: G. Lisner i D. Sopko.

Kozak O. D. 2016. Poperednii antropolohichniy analiz liudskykh reshtok, znaidenykh na Bilskom horodyshchi u 2015 r. [Preliminary anthropological analysis of human remains found at the Bilsk hillfort in 2015.]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2015 r.* Kyiv; Kotelva; Kharkiv: Maidan. 97–100. (In Ukrainian).

Kozak O., Mohylov O., Poltavets V. 2018. Dosvid arkheoloho-antropolohichnoho doslidzhennia masovoho zakhoronennia: yama z cherepamy na Zamkovii hori v Chyhyryni [Experience of an archaeological and anthropological investigation of a mass burial: a pit with skulls on Zamkova Gora in Chhyryn]. *I Vseukrainskyi arkheolohichniy z'ezd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei*. Kyiv: Instytut arkheolohii NANU. 160. (In Ukrainian).

Mohylov O. D., Panchenko K. I., Tarasov A. V., Rudenko S. V., Lyashko Yu. Yu. 2022. Pol'ova arkheolohichna shkola – element suchasnoyi osvityno-naukovoyi systemy [Archaeological field school – element of a modern education and science system]. *Naukovi zapysky. Seriya: Pedahohichni nauky*. Vyp. 205. Kropyvnyts'kyy. p. 133–140. (In Ukrainian).

Mohylov O. D. 2016 a. Z dosvidu peredachi arkheolohichnykh znan [From the experience of impart archaeological knowledge]. *Problemy dydaktyky istorii*. Vyp. 7. Kyiv. p. 119–124. (In Ukrainian).

Mohylov O. D. 2016 b. Keramichniy kompleks skifskoho chasu z urochyscha "Pershe pole" na Bilskom horodyshchi [Ceramic complex of the Scythian period from the settlement "Pershe Pole" in the Bilsk hillfort]. *Fenomen Bilskoho horodyshcha*. Kyiv; Poltava: TsP NANU i UTOPIK. p. 117–126. (In Ukrainian).

Mohylov O. D. 2016. Litnia arkheolohichna shkola v Bilsku [Summer archaeological school in Bilsk.]. *Arkheolohiia*. № 1. Kyiv. 137–138. (In Ukrainian).

Mohylov O. D. 2019. Novi znakhidky rannoskifskoho chasu na Motronynskom horodyshchi [New finds of the early Scythian period at the Motronyn hillfort]. *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipro*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK. p. 86–88. (In Ukrainian).

Mohylov O. D. 2021. Druhyi Mykhailivskyi kurhan – pam'iatka V st. do n. e. v Potiasmyzni [The Second Mikhailivsky Mound – a monument of the 5th BC in Potyasmynna]. *Arkheolohiia*. № 2. Kyiv. p. 92–114. (In Ukrainian).

Mohylov O. D., Panchenko K. I. 2016 a. Rozvidky na poseleenniakh Bilskoho horodyshcha [Explorations in the villages of the Bilsk hillfort]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.* Kyiv. p. 137–139. (In Ukrainian).

Mohylov O. D., Panchenko K. I. 2016. Rozvidky na selyshchakh Bilskoho horodyshcha v 2016 [Explorations in the settlements of the Bilsk hillfort in 2016]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2015 r.* Kyiv; Kotelva; Kharkiv: Maidan. p. 171–205. (In Ukrainian).

Mohylov O. D., Panchenko K. I., Rudenko S. V. 2021. Kurhan rannoho zaliznoho viku bilia Motronynskoho horodyshcha [The mound of the Early Iron Age near the Motronyn hillfort]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Vyp. 2 (41). Kyiv. p. 75–91. (In Ukrainian).

Mohylov O. D., Rudenko S. V., Panchenko K. I., Liashko Yu. Yu. 2019. *Rozkopky Motronynskoho horodyshcha* [Excavations of the Motronyn hillfort]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.* Kyiv. p. 306–307. (In Ukrainian).

Mohylov O. D., Rudenko S. V., Panchenko K. I., Liashko Yu. Yu. 2019 a. Roboty na Motronynskom horodyshchi [Research on the Motronyn hillfort]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.* Kyiv. p. 241–243. (In Ukrainian).

Mohylov O. D., Skoryi S. A., Korost I. I. 2016. Hotuiuchy molode pokolinnia (Robota Litnoi arkheolohichnoi shkoly v Bilsku) [Preparing the young generation (Work of the Summer Archaeological School in Bilsk)]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2015 r.* Kyiv; Kotelva; Kharkiv: Maidan. p. 257–262. (In Ukrainian).

Mohylov O. D., Skoryi S. A., Panchenko K. I. 2016. Rozkopky na Bilskomu horodyshchi v 2015 r. [Excavations at the Bilsk hillfort in 2015]. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2015 r.* Kyiv; Kotelva; Kharkiv: Maidan. p. 53–88. (In Ukrainian).

Mohylov O. D., Skoryi S. A., Panchenko K. I., Romashko O. V., Kravchenko O. M. 2016. Roboty na Bilskomu horodyshchi [Research on the Bilsk hillfort]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.* Kyiv. p. 139–140. (In Ukrainian).

Poltavets V., Mohylov O., Kozak O., Rudenko S. 2019. Rozkopky na Zamkovii Hori v Chyhyryni [Excavations on Zamkova Gora in Chyhyryn]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.* Kyiv. p. 307–310. (In Ukrainian).

Poltavets V., Mohylov O., Kozak O., Rudenko S. 2020. Kolektyvne zakhoronennia v Chyhyryni [Collective burial in Chyhyryn]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.* Kyiv. p. 243–244. (In Ukrainian).

Shramko B. A. 1987. *Bel'skoye gorodishche skifskoy epokhi (gorod Gelon)* [Bilsk hillfort of the Scythian era (Helon)]. Kiev: Naukova dumka.

Skoryi S. A., Bessonova S. S. 1995. Kurhany skifskoi epokhy bilia Motronynskoho horodyshcha (za materialamy doslidzhen 1988, 1990 rr.) [Mounds of the Scythian era near the Motronyn hillfort (based on materials of 1988, 1990)]. *Arkheolohichni doslidzhennia na Cherkashchyni.* Cherkasy: Siiach. p. 68–78.

Standart vyshchoi osvity Ukrainy. 2020. Pershyi (bakalavrskyi) riven vyshchoi osvity. Haluz znan: 03 Humanitarni nauky, spetsialnosti 032 "Istoriia ta arkeolohiia". Zatverdzheno ta vvedeno v diiu nakazom Ministerstva osvity ta nauky Ukrainy vid 29.04.2020 r. № 575. [Standard of higher education of Ukraine. First (bachelor) level of higher education. Field of knowledge: 03 Humanities, specialties 032 "History and archeology". Approved and put into effect by the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated April 29, 2020 № 575]. Kyiv. (In Ukrainian).

Standart vyshchoi osvity Ukrainy. 2021. Druhyi (mahisterskyi) riven, haluz znan 03 Humanitarni nauky, spetsialnist 032 "Istoriia ta arkeolohiia". Zatverdzheno i vvedeno v diiu nakazom Ministerstva osvity ta nauky Ukrainy vid 31.05.2021 r. roku № 603. [Standard of higher education of Ukraine: second (master's) level, field of knowledge 03 Humanities, specialty 032 "History and archeology". Approved and put into effect by order № 603 of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated May 31, 2021]. Kyiv, 2021. (In Ukrainian).

**Олександр Могилів, Кирило Панченко,
Андрій Тарасов, Юрій Ляшко**

АРХЕОЛОГІЧНА ПОЛЬОВА ШКОЛА: ДОСВІД ПРОВАДЖЕННЯ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Статтю присвячено аналізу досвіду організації та проведення археологічних літніх шкіл, їх ролі у формуванні професійних навичок майбутніх істориків, археологів, музейників та співробітників органів охорони культурної спадщини. Підготовка фахівців з історичної галузі вимагає вміння працювати з археологічними джерелами та самостійно організовувати і проводити дослідження. Частиною таких навичок здобувачі вищої освіти отримують під час проходження практик. Останнім часом популярності набуває ще одна форма організації освітнього та наукового процесу – літня польова археологічна школа. Базою для літніх шкіл найчастіше слугують наукові археологічні експедиції. Така форма роботи дозволяє поєднувати практичні роботи на археологічних об'єктах, лекційні курси з археології та історії, а також екскурсійно-просвітницьку діяльність.

Протягом 2015–2021 рр. на базі експедицій Інституту археології Національної академії наук України були організовані літні школи, до участі в яких залучено здобувачів освіти з університетів Києва, Харкова, Дніпра, Кропивницького, Кривого Рогу, Сум та Кам'яця-Подільського. Проект був реалізований під керівництвом старшого наукового співробітника відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України Олександра Могилова. Дослідження проводилися на території відомих археологічних пам'яток: Більського та Мотронинського городища скіфського часу, окремих поселеннях та курганах, а також пам'ятці другої половини XVII ст. на замковій горі в Чигирині. Таким чином, учасники школи працювали на різних типах археологічних пам'яток.

Ключові слова: археологія, археологічна експедиція, археологічна польова археологічна школа, Більське городище, Мотронинське городище, скіфи, скіфські часи.

УДК 940:376

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-2-7>*Пахолівецький Віталій,**учитель історії,**КЗ «Лицей природничих наук» Кропивницької міської ради»**VPaholivetski@gmail.com**ORCID ID: 0009-0005-7570-1519*

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ТАЛМУД-ТОРИ 1858–1917 РОКІВ

Стаття присвячена вивченню маловідомих сторінок освітнього життя єврейського населення на території міста Єлисаветграда Херсонської губернії (сучасне м. Кропивницький Кіровоградської області). Серед закладів, які легально забезпечували освітні потреби єврейської національної меншини, була Єлисаветградська громадська Талмуд-Тора.

Єврейська громада докладала чимало зусиль для розвитку освіти. Вона змогла сформувати цілу мережу навчальних закладів. Прагнула створити для своїх дітей сприятливе освітнє середовище, вільне від дискримінації з боку осіб неєврейської національності, де надавали би не лише знання, а й допомагали найбільшій їжею та одягом.

Загалом, серед єврейства був поширений «культ освіти». І не дивно, адже наявність освіти була питанням виживання і можливістю набуття належного статусу у суспільстві та достойного рівня життя. Лише за умови закінчення гімназії євреї мали шанс вступити до вищих навчальних закладів, а це вже був шлях до того, аби, наприклад, не служити у війську чи з 1861 року покинути смугу осілої. З 1865 року змогу виїжджати за її межі вже отримали євреї-ремісники. Таким чином, активний розвиток єврейських навчальних закладів припадає саме на другу половину XIX століття.

Талмуд-Тора була також покликана зберегти культуру, мову, знання традицій та слідування юдаїзму серед наймолодших представників єврейського суспільства, вберегти їх від асиміляції чи зросійщення. Мала на меті надання і ремісничої освіти.

У роботі використано значний обсяг архівного матеріалу. Завдяки комплексному аналізу було реконструйовано діяльність Талмуд-Тори від моменту заснування. Вивчено особливості економічної та освітньої діяльності закладу, прояви бюрократичної веремії, питання реорганізації та оновлення споруд, приведення приміщень у відповідність до санітарно-гігієнічних норм. Не оминули увагою способи забезпечення фінансування установи. Таким чином, проведено краєзнавче дослідження в галузі історії педагогіки, що стосується надання знань учням єврейської національності.

Ключові слова: *благодійність, єврейська громада, Єврейське колоніальне товариство, коробочний збір, матеріальна допомога, предмети, ремісниче училище, статут, суботня школа, Талмуд-Тора.*

Етнічна історія національних меншин завжди відігравала вагомий роль в історії України, підтвердженням чого є й теперішні українські реалії: єврейська громада посідає серед них особливе місце. Численна та упосліджена, вона є унікальним прикладом виживання в нелояльному середовищі. Освіта стала для євреїв і зброєю, і захистом від викликів світу навколо. Розглянути становлення в Єлисаветграді Талмуд-Тори у другій половині XIX століття для найбільш бідніших представників європейської громади було б надзвичайно цікаво із соціальної та гуманітарної точок зору.

Мета статті – дослідити та детально висвітлити історію існування Єлисаветградської громадської Талмуд-Тори від моменту її заснування до 1917 р. Завдання дослідження – здійснити архівну розвідку та знайти матеріали, що стосуються діяльності Єлисаветградської громадської Талмуд-Тори; дослідити ці документи, проаналізувавши й узагальнивши відомості, наявні у них; системно викласти віднайдений історичний матеріал і за його допомогою розширити відомості, наявні у вже існуючих працях.

Вважаємо, що стаття стане в нагоді як учителям загальноосвітніх закладів, так і вченим-краєзнавцям під час вивчення історії рідного краю. Дослідження має практичну користь як

історичний приклад збереження власної культури, релігії, загальнонаціональних цінностей на тлі асиміляції і зросійщення.

Джерельну базу дослідження становили матеріали Державного архіву Кіровоградської області, зокрема фонд 78 «Єлисаветградська міська управа», опис 4, справи 404: «Про перетворення Єлисаветградської громадської Талмуд-Тори в початкове однокласне училище», 415: «Про пожертвування Єлисаветградським купцем І гільдії Я. Коганом на утримання Талмуд-Тори, богадільні та опікунству за бідними євреями», 448: «Переписка з Опікунською радою Талмуд-Тори про побудову приміщення цього училища», 514: «Переписка з питань виборів членів опікунської ради громадської Талмуд-Тори; статuti Єлисаветградської та Талмуд-Тор інших міст; звіти місцевої Талмуд-Тори за 1900–1904 рр. і касові книги», 1059: «Про громадську Талмуд-Тору і ремісниче училище при ній: касовий звіт за 1913 рік», 1186: «Про зібрання міщан і купців євреїв для обговорення питань, пов'язаних із витратами сум коробочного збору на утримання єврейських училищ», 1196: «Громадські вироки з'їзду купців і міщан м. Єлисаветграда з питань витрат решт сум коробочного збору». Нами проаналізовано Статут навчального закладу, завдяки чому реконструйовано специфіку його функціонування та здійснення управління, досліджено особливості розподілу навантаження годин за дисциплінами, екзаменування здобувачів освіти. Було розглянуто цілий масив бухгалтерських документів, що стосуються надходжень і витрат. За їх допомогою надається підтвердження реального виконання висвітлених у Статуті положень. Вивчено матеріали переписки Талмуд-Тори з Єлисаветградською управою. Внаслідок цього визначено ставлення міської влади до єврейського навчального закладу, висвітлено особливості його функціонування щодо забезпечення гідних умов навчання вихованців. Завдяки аналізу звітної документації, яку надавала Талмуд-Тора, вдалося відтворити процес реорганізації та здійснення навчання. Неодноразово доводилося звертатися і до «Історичного нарису» О. Пашутіна, що вийшов друком у 1897 р. та містить основні відомості про економічну, освітню, громадську та культурну діяльність у місті Єлисаветграді закладу від часу його заснування. Тут описано вигляд приміщення, місце розташування, коротко зазначено про особливості діяльності. Зазначеної проблеми торкається у своїй праці «Пам'ять степів» П. Кизименко. Однак його відомості вкрай незначні, він вдається до цитування «Нарису» О. Пашутіна, не подаючи проте жодного покликання на нього.

Першорядна Талмуд-Тора була відкрита у вересні 1858 р. За своїм типом вона належала до початкових навчальних закладів. Згідно з «Історичним нарисом» вона мала два класи, в яких «викладалися ті ж предмети, що і в державному єврейському училищі», а в ньому вивчали: російську, німецьку, єврейську мови й арифметику. Діяв також підготовчий клас для дітей віком від 4 до 6 років. У 1880 р. на вшанування пам'яті 25-річчя царювання імператора Олександра II при Талмуд-Торі відкрилися ремісничі відділення (Пашутін О., 1992, 2012, с. 95).

Ось як описані приміщення для занять у «Нарисі» станом на 1897 рік: «Дерев'яний одноповерховий під металевим дахом будинок із таким самим флігелем... Знаходиться у 1-й частині Нижньо-Донської вулиці, при ньому ремісляне відділення. Куплений у 1858 р. у пані Карлюгіної за 5200 карбованців». Оскільки 1880 року створено ремісниче відділення, що передбачало майстерні, то місце для них виділили в приміщенні колишньої єврейської богадільні. Знаходилося воно в 2-й частині Успенської вулиці. Побудована споруда була 1840 р. (Пашутін О., 1992, 2012, с. 175).

У 1895 р. херсонським губернським правлінням порушувалося питання про перетворення Єлисаветградської Талмуд-Тори в єврейське початкове училище згідно з положенням 1873 р. Проте це перетворення так і не було здійснене через низку причин. По-перше, тому що приміщення навчального закладу знаходиться у синагогальному дворі, а це, на думку влади, погано впливало б на навчально-виховний процес. Адже, як нам добре відомо, російська імперська політика була спрямована на асиміляцію євреїв, їхню відмову від юдаїзму, прищеплення зросійщеного способу життя, чому, очевидно, заважала б існуюча поряд синагога. По-друге, приміщення Талмуд-Тори на той момент було занадто старим, грошей же на будівництво нового

чи перебудову вже функціонуючого у громади не було. По-третє, як зазначається у доповідній записці опікунської ради Талмуд-Тори (в оригіналі фігурує як «Попечительный Совѣтъ»), направленої до Єлисаветградської міської управи, «Талмуд-Тора існує винятково для найбільш бідніших прошарків єврейського населення і має характер благодійного навчального закладу... через відсутність вільних місць, перевага надається найбільш бідним дітям, круглим сиротам, за якими немає жодного домашнього догляду та яких освітній заклад не лише навчає, а й взуває, одягає та годує, що буде неможливо при перетворенні Талмуд-Тори в початкове училище зразка 1873 року». Тут же стверджують, що училища переповнені дітьми багатих, тому велика кількість тих, хто не потрапив до них, «ринуться» до Талмуд-Тори, якщо її зроблять державним початковим училищем. Таким чином, при вступі перевага буде надана заможнішим дітям, які краще підготовлені та більш доглянуті. Також зазначається, що станом на 1896 рік навчалось 200 дітей, яких немає куди діти. Вони, як сказано у доповідній записці, «потраплять у руки все тих же неосвічених меламедів (меламед – людина, яка традиційно навчала давньоєврейської мови й основ юдейської релігії, часто не мали дозволу на викладання і були неофіційними наставниками (Мельник І., 2015, с. 125)), із рук котрих кращі єврейські люди намагаються їх вилучити»¹. Існування Талмуд-Тори мотивується також тим, що діти із незаможних єврейських родин залишаються без освіти та виховання, розпочнуть крадіжки та коїтимуть злочини на вулицях. Опікунська рада займається щоразу пошуками фінансів для утримання дітей, чого, зрозуміло, не будуть робити в училищі. Обґрунтовувала потребу залишити заклад і наявністю в ньому вчителів, які у разі перетворення залишаться «за бортом»². Тож, бачимо, що єврейська освіта тісно і невід'ємно перепліталась з меценатством.

Із кінця XIX століття у Талмуд-Торі відбуваються значні управлінські та господарські зміни, сталися певні перетворення. Так, у 1899 році опікунська рада навчального закладу все ж наважилася на перебудову Талмуд-Тори, адже приміщенню було понад 40 років. Тим паче, що за цей час змінилися як вимоги до санітарно-гігієнічних норм, так і правила відповідності навчальним цілям. Протягом довгих років стіни явно похилилися, було примітивне опалення та вентиляція, відсутні приміщення для навчальних посібників, об'єм класів також не задовольняв, бо не міг прийняти всіх охочих вступити на навчання. До того ж класних кімнат в одній будові не вистачало, тому дві з них було розміщено у старому холодному флігелі, а педагогам і дітям часто доводилося сидіти у пальто. Стелі були низькі, тонкі стіни доводилося підпирати примітивними контрфорсами. У персоналу і в учителів часто виникала потреба бігати із одного корпусу до іншого, які розділені досить значною відстанню. Це викликало труднощі для завідування, контролю і для самих вихованців навчального закладу. Опікунська рада також неодноразово звертала увагу міської влади на ту проблему, що приміщення у синагогальному дворі знаходиться на місці, де немає можливості слідкувати за поведінкою дітей, відсутній загальний нагляд за їхніми іграми, бесідами, немає умов для влаштування гімнастичних вправ і де відчувається зовнішній вплив і втручання у справу виховання дітей.

Отже, опікунська рада вважала необхідним зведення нових будівель. Місце для цього було на вулиці Успенській, біля майстерень. Але, розробивши плани, рада дійшла висновку, що будівництво класів тут виявиться незручним, бо перешкоджатиме завезенню матеріалів до майстерні, дітям не буде достатньо місця для ігор і відпочинку на вулиці, також не вистачатиме світла у приміщенні, бо воно знаходитиметься на межі двору, а вікна, згідно із тогочасним законом, не можуть виходити на чужий двір. Також зросла і чисельність населення міста, тому охочих вступити до закладу стало більше. Як стверджує опікунська рада, нормальне будівництво можливе, лише якщо було б реальним «зламати зовсім приміщення майстерень і одночасно по всій лінії Успенської вулиці та по межах двору збудувати класи разом із майстернями».

¹ Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКіро). Фонд 78 Єлисаветградська міська управа. Опис 4. Справа № 404. Арк. 29-зв.

² ДАКіро. Фонд 78 Єлисаветградська міська управа. Опис 4. Справа № 404. Арк. 28–32.

Проте для зносу старих будівель і спорудження нових потрібні великі кошти та досить багато часу. Оскільки такими фінансами Талмуд-Тора не володіла та й не могла надовго переривати навчальний процес, то запропонували міській управі, щоби вона передала їм дворове місце на розі Успенської та Іванівської вулиць, яке належить єврейській спільноті й залишається порожнім. Саме тут вони прагнули спорудити класи разом із приміщеннями під училище³.

Однак Комісія з питання про місце для нового приміщення Талмуд-Тори (далі – Комісія) у своїй доповіді зазначила, що не вважає правильним передати таку ділянку. Це аргументувалося тим, що формально, згідно із Кріпосним актом, територія, яку просять видати, є власністю єврейської громади, проте вона також має і приватного власника, і тільки він може нею розпоряджатись. По-друге, вона знаходилася в «кращій частині міста», тому має значну цінність. На моє переконання, ця причина стала найвагомим фактором для того, аби не надавати місце, бо Комісія зазначила, що ділянка «має бути збережена для більш вагомих ... потреб». Ще одним критерієм, чому відмовили у наданні, є те, що більшість вихованців закладу проживає у Балківському, Кущівському та Пермському передмістях, а тому і приміщення має бути ближчим до них. На думку Комісії, найбільш зручне місце знаходилося на Одеському провулку. Вона також додає, що будівництво класів на Успенській вулиці біля майстерень усе ж є можливим і навіть буде певна економія коштів. Самі ж майстерні «цілком відповідають своїм цілям, і на них ще кілька років тому було витрачено близько 3000 карбованців».

Швидше за все добачаємо у документальній версії прояви антисемітизму, якому мусила протистояти єврейська громада.

У цей же час Комісія виявила, що Кріпосний акт, виданий на територію під ремісничими класами, був утрачений, тому єврейська громада має відкрити клопотання для того, щоб закріпити за собою місце за давністю володіння⁴.

Як витікає зі звіту Єлисаветградської громадської Талмуд-Тори за 1903–1904 рр., попри всі труднощі, завдяки підтримці єврейської спільноти, вдалося побудувати гарне і велике приміщення, у якому більшу частину першого поверху було відведено під майстерні. Тут могли навчатися ремесел до 80 хлопців. Однак коштів у Талмуд-Тори бракувало, до того ж залишився значний борг (до 8000 карб.), не вистачало ресурсів на щорічні витрати. Це змусило опікунську раду звернутися із клопотанням до Єврейського колонізаційного товариства – благодійної організації, заснованої у вересні 1891 р. у Лондоні бароном Морісом де Гіршем для підтримки колонізації Аргентини євреями-емігрантами з Росії та інших східноєвропейських країн (Електронна єврейська енциклопедія). У Російській імперії Товариство також підтримувало ремісничу професійну освіту серед євреїв. Тому погодилося відпустити для ремісничих відділень значну одноразову субсидію розміром у 17200 карб. Також обіцяло щорічно платити по 2500 карб. протягом трьох років. Проте за щедрим внеском стояла вимога – реорганізувати ремісничі відділення, перетворивши їх на училище, де буде чотирирічний курс вивчення ремесел, а також прикладних і загальноосвітніх предметів. Мала бути створена посада окремого завідувача для ремісничого училища. Субсидію видавали з метою витратити її на облаштування майстерень (5200 карб.) і для побудови класів для ремісничого училища (12000 карб.). Ідеї майбутніх кардинальних змін опікунська рада висунула на розгляд усієї єврейської громади. Вона схвально віднеслася до пропозиції реорганізації, до того ж обіцяла збільшити асигнування із сум коробочного збору, надавати щорічні внески та одноразові пожертви, мали сюди ж надходити і збори зі спектаклів та вечорів⁵.

Варто зазначити, що був розроблений план зведення приміщення у дворі Талмуд-Тори, де міститимуться класи для ремісничого училища, також проєкт перебудови самої Т-Тори, розширення деяких класів і рекреаційного залу, будівництва квартири завідуючого. Загалом же, на

³ ДАКіро. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 448. Арк. 29-зв.

⁴ Там само. Арк. 30–33

⁵ ДАКіро. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 514. Арк. 79-зв. – 80.

асигновані кошти розпочали облаштування майстерень: куплено нові токарні верстати, інструменти для токарної та слюсарної справи, придбано колекції стінних картин, атласів, креслень та інших посібників.

Слід зазначити, що при Талмуд-Торі діяла Суботня школа. Вивчали в ній російську мову та арифметику. Для учнів влаштовувалися літературні читання для всіх груп із «чарівним ліхтарем», як його тоді називали, – це був пристрій для проєкції зображень. У звіті за 1904 р. зазначається, що число учнів школи становило 150 осіб. Вони були поділені на чотири групи, починаючи від неосвічених⁶.

Цікавою є еволюція статутів організації. Задля оптимізації функціонування Талмуд-Тори було створено спеціальну внутрішню документацію. Адже з метою реалізації умов домовленостей із Єврейським колоніальним товариством опікунська рада мала розробити новий статут Талмуд-Тори і ремісничого при ній училища. Його було затверджено 13 жовтня 1905 р. опікуном Одеського навчального округу. Цей статут в окремих аспектах якісно відрізнявся від статуту 19 лютого 1891 р., що був доповнений 6 липня 1893 р.⁷ Ці доповнення стосувалися зміни назви, організаційної та управлінської сфер, вимог до віку учнів.

Статут 1905 р. дійшов до нашого часу і дозволяє нам реконструювати діяльність навчального закладу станом на початок ХХ століття⁸.

Варто зазначити, що згідно із ним Талмуд-Тора і ремісниче училище становили свого роду «єдине ціле». Можна стверджувати, що училище було підпорядковане Талмуд-Торі. Про це свідчить 4 параграф статуту училища: майно переходить до Талмуд-Тори у випадку його закриття. Згідно з параграфом 5: «ремісниче училище у господарському віданні перебуває в опікунської ради Талмуд-Тори».

Керування цього «організму» здійснювалося за допомогою спільного органу під назвою опікунська рада. Вона складалася із 10 членів, яких вибирала Єлисаветградська єврейська спільнота і затверджував Опікун округу. Рада збиралася не менше одного разу на місяць і приймала рішення більшістю голосів. Питання, що належали до її компетенції, стосувалися матеріальних, господарських і фінансових справ ремісничого училища й Талмуд-Тори, не стосувались освітніх. У фінансових питаннях складали річні звіти, які подавали в міську управу.

Повноваження щодо здійснення освітніх функцій було делеговано педагогічним радам як Талмуд-Тори, так і ремісничого при ній училища. Педагогічні ради складаються з усіх викладачів. Ці вчителі вибиралися опікунською радою та затверджувалися директором народних училищ. Педагогічна рада мала збиратися не менше одного разу на місяць. На кожній із них мав бути присутнім один представник від опікунської ради. У ремісничому училищі опікунською радою також додатково назначалися відповідні майстри.

Розглянемо детальніше Талмуд-Тору. У статуті мета існування цього закладу освіти визначена в «безоплатному наданні найбільш бідним дітям чоловічої статі єврейського населення релігійних і елементарних загальноосвітніх даних».

Безпосереднє керівництво нею покладалося на опікунську, педагогічну ради та на завідувача Талмуд-Торою. Загалом же вона перебувала у віданні «опікуна навчального округу і ближньому завідуванні дирекції та інспекції народних училищ Херсонської губернії».

Компаративний аналіз ролі педагогічної ради в Талмуд-Торі та у системі освіти нині був би цікавим і мусить стати предметом окремого дослідження.

Рішенням педагогічної ради підлягали такі питання, як: 1) прийняття незаможних учнів, переведення із класу до класу, відрахування; 2) видача атестатів про завершення повного курсу навчання і ремесел; 3) обговорення порядку викладання, їх методів та дисципліни; 4) обговорення успіхів і поведінки учнів; 5) обговорення заходів для стимулювання батьків щодо

⁶ ДАКіро. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 514. Арк. 78-зв.

⁷ Там само. Арк. 8 – 11-зв.

⁸ Там само.

постійного відвідування учнями закладу; 6) складання списків учнів, що потребують посібників; 7) вибір навчальних книг і матеріалів; 8) покращення навчання у Талмуд-Торі.

Талмуд-Тора складалася із одного підготовчого класу в одному відділенні і двох основних. Кожен із основних класів складається із двох відділень: молодшого та старшого. Курс навчання в кожному із відділень тривав 1 рік. Учні в одному відділенні мало бути не більше п'ятдесяти. Проте якщо траплялося перевищення кількості, то згідно зі Статутом «на кожні тридцять осіб відкривалася паралель».

До вступу в підготовчий клас зараховувалися діти віком не молодші 7 і не старші 9 років. Для вступу в підготовчий клас не потрібно було складати яких-небудь екзаменів. Однак якщо учень ішов у старші, то мав у обов'язковому порядку скласти відповідні іспити за пройденою вже програмою.

Навчальний рік тривав із 15 серпня до 15 червня. Викладалися тут такі предмети, як російська мова (читання, письмо, елементарна граматики), арифметика, малювання і «єврейські предмети» (давньоєврейська мова та закон єврейської віри, біблійна історія, пояснення найголовніших молитов). Варто звернути увагу на кількість уроків за тими чи іншими предметами на тиждень. Так, на російську мову у підготовчому класі виділялося 7 уроків, у першому і другому класі (на всіх відділеннях) кількість уроків збільшувалася до 9. Арифметика від підготовчого класу до завершення навчання незмінно становила 5 уроків, а ось чистописання з'являлося лише у молодшому відділенні першого класу і виділялося по 2 години для всіх чотирьох років навчання. Єврейські предмети становили 6 уроків у підготовчому класі та 8 у першому і другому класах протягом навчання у всіх відділеннях. Із цього видно, що найбільший акцент робився на російську мову. У той час «єврейські предмети» могли проводитися у другу половину дня, коли, як відомо, діти вже втомлені, а увага – знижена.

Наприкінці навчального року відбувалися зрізи знань із метою перевірки рівня засвоєння учнями навчального матеріалу.

Тепер же охарактеризуємо ремісниче училище, яке своєю організацією у багатьох аспектах подібне до Талмуд-Тори, але має низку принципових відмінностей⁹.

Так, педагогічна рада, на відміну від Талмуд-Тори, мала додатково такі повноваження: 1) нагороджувала учнів за сумлінне навчання, зразкову поведінку, успіхи в ремеслах (у 1908 р. стипендій було виплачено на суму 570 карб., у 1909 р. – 579 карб., у 1910 р. – 778 карб., у 1911 р. – 717 карб.)¹⁰; 2) розподіляла між учнями суми, отримані від продажу виробів майстерень (до речі, від цього продажу надходили досить непогані гроші, наприклад, у 1913 р. дохід становив 3051 карб. 97 коп.)¹¹; 3) складала розклад занять; 4) розглядала річні звіти учителів і майстрів із викладання.

До закладу приймалися діти віком від 12 років. Тривало навчання чотири роки. Випускники Талмуд-Тори вступали без екзаменів, лише на підставі атестата. Набір учнів проходив у серпні. Однак якщо хтось хотів долучитися у середині року, то це було можливо, проте необхідно було скласти екзамени з пройденого матеріалу. Загалом зрізи проводилися регулярно. Після завершення навчання складали іспити не лише із знань предметів, а й із ремесла.

Загалом, програма училища робила вагомий акцент на опанування ремесла. Варто зазначити, що вивчали два блоки предметів: спеціальні та загальноосвітні. До спеціальних належало креслення, яке становило по три уроки на тиждень у 1–3 класах і 4 уроки – у 4 класі; малювання становило по 3 години у 1–2 класах і по 2 – у 3–4 класах; фізика і механіка починали опановуватися учнями із 2-го класу, де було 1 заняття на тиждень, як і в 4-му класі, у 3-му було 2 години. Технологію вивчали протягом третього (по 1–2 години на тиждень) і четвертого (по 1 годині) класів.

⁹ ДАКіро. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 514. Арк. 8 – 11-зв.

¹⁰ ДАКіро. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 1059.

¹¹ Там само.

Така програма, вочевидь, свідчить про профорієнтацію єврейської меншини. В умовах, коли низка професій була для євреїв закритою, ремесла відігравали кардинальну роль.

Було в учнів училища два предмети геометрії. Перша – спеціальна, що опановувалася протягом 1–2 класів по 2 години і в 3 класі – 1 година. Друга геометрія – загальноосвітня, її вчили лише протягом першого і другого класів по одному заняттю на тиждень. Серед інших загальноосвітніх предметів були: російська мова (кількість уроків на тиждень зменшувалася кожного року із трьох годин у 1 класі до однієї у 3–4 класах), арифметика – 2 уроки на тиждень на 1 і 2 роках навчання і по 1 уроку протягом 3–4 років. Історія була лише у першому і другому класах по одному заняттю. «Єврейські предмети» були протягом усіх чотирьох років незмінно по 1 годині на тиждень.

Цікаво, що здобувачі освіти носили кашкети з відповідним значком, що свідчив про їх належність до закладу освіти.

Учням після завершення курсу опікунська рада допомагала влаштуватися на заводи й у майстерні для подальшого вдосконалення у ремеслах.

Варто зазначити, що при Талмуд-Торі діяла бібліотека для вчителів і для учнів, куди входили книги та посібники, затвержені Міністерством. Також була бібліотека при училищі, відповідна колекція моделей, креслень, фізичних приладів.

Не оминали увагою і здоров'я вихованців. При цих закладах освіти обов'язково був лікар.

З метою сприяння гармонійному розвитку особистості адміністрація Талмуд-Тори влаштувала свята для її учнів¹².

Що ж до утримання штатів, то Статутом визначалися кошти: так, учителям за 132 уроки платять по 25 карб. за урок, разом – 3000 карб. Завідувач отримував за виконання управлінських обов'язків і за ведення уроків 1000 карб. та 400 карб. квартирних. На утримання приміщення і винаймання прислуги – 600 карб.

Постає питання: звідки брали гроші на існування Талмуд-Тори і ремісничого училища при ній? До того ж слід ураховувати той факт, що початкова освіта була безкоштовною, а Талмуд-Тора зобов'язувалася давати знання найбіднішим. Фінанси мали кілька джерел походження. Першим, як зазначалося вище, було надання сум із коробочного збору, що відпускалися місцевою єврейською громадою. Друге джерело – пожертви від приватних осіб: не лише грошові, а тканини, взуття, готовий одяг і багато чого іншого, що було таким необхідним для вихованців. Благодійниками ставали, як правило, багаті особи. Серед них – Шполянські, Когани, брати Заславські тощо¹³. Найбільш цікавим, на нашу думку, є одержання відсотків від коштів, що належать Талмуд-Торі з капіталів, що їй заповідали приватні особи. Так, із відсотків у 1908 р. Талмуд-Тора одержала 737 карбованців, у 1913 р. – 339 карб. 99 коп. Дохід із майна Барського у 1908 р. становив 300 карб., у 1909 р. – 420 карб., у 1910 р. – 270 карб., у 1911 р. – 570 карб., у 1913 р. – 420 карб.¹⁴. Ще до реорганізації Яків Коган у 1896 р. зробив внесок у банк на суму 1800 карб., частина із відсотків йшла, зокрема на Талмуд-Тору¹⁵. Що ж стосується ремісничого училища, то воно теж отримувало гроші з перерахованих вище джерел доходу (крім відсотків із капіталів), однак додаються також кошти, які одержували від оплати навчання більш заможними учнями (по 30 карб. на рік із особи). Проте найбідніші могли звільнятися від плати. Надходила виручка від замовлень і від продажу виробів майстерень. Також училищу надавало субсидії Єврейське колонізаційне товариство. Вони перераховували вагомі суми. Так, у 1908 р. вони видали 4250 карб., у 1909–1911 рр. – по 5000 карбованців щороку, у 1913 р. перерахували 4000 карб.¹⁶. Варто зазначити, що кошти училища були його власністю, і вони окремо обліковувалися.

Однак для отримання коштів навчальному закладу доводилося брати позики у Міському громадському банку. Один із таких боргів виник у 1905 р. внаслідок розширення Талмуд-Тори

¹² ДАКіро. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 1059.

¹³ ДАКіро. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 514.

¹⁴ ДАКіро. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 1059.

¹⁵ ДАКіро. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 415.

¹⁶ ДАКіро. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 1059.

та прибудови приміщень для відкритого при ній ремісничого училища. Тоді було взято позику на суму 10 000 карбованців. Як витікає із пояснювальної записки опікунської ради до Єлисаветградської міської управи, цю суму вона розраховувала виплатити за чотириріччя потягом 1907–1910 рр. із різного роду пожертв і надходжень. Однак за ці чотири роки з коштів коробочного збору на Талмуд-Тору і ремісниче училище разом отримано на 10 тис. карб. менше ніж мало бути відпущено відповідно до розрахунків. Таким чином, усі надходження не могли бути перерахованими на погашення заборгованостей. Отже, борг міському банку на 1 січня 1910 р. становив 11 517 карб. із відсотками. Ці кошти вдалося виплатити банкові протягом 1911 р.¹⁷.

Суму для погашення боргу перед банком виділили як безвідсоткове «займоутворення» із залишків коробочного збору. Його щоразу виплачували по 1000 карбованців¹⁸. Однак становище погіршилося із початком Першої світової війни 1914 р. Усе було пов'язано з тим, що Російська імперія вийшла зі становища економічної рівноваги, як наслідок, піднімалися ціни. Таким чином, уже в 1915 р. Управа просила Губернське правління про звільнення Талмуд-Тори від сплати капітального боргу на час війни. Навчальний заклад було звільнено від сплати за боргом сумою в 1000 карб. у 1915 р. та продовжено виплату з 1921 до 1922 року¹⁹. Проте Талмуд-Тора і далі просила про відтермінування. Одночасно із цим навчальний заклад брав кошти у займ для відкриття курсів токарів по металу²⁰. Загалом, у ХХ столітті Талмуд-Тора активно брала позики, які продовжила просити особливо під час війни²¹.

Таким чином, у статті було викладено історію функціонування Єлисаветградської громадської Талмуд-Тори. Висвітлено її господарсько-економічну діяльність. Досліджено історію трансформацій та реорганізаційних перетворень. Оцінено значення освітнього закладу як такого, який надавав дітям незаможних євреїв не лише початкову й професійну освіту, що було надзвичайно важливо в часи Російської імперії, яка здійснювала дискримінаційну політику щодо єврейства, а й забезпечував своїх вихованців одягом, їжею, лікуванням і урізноманітнював їхнє дозвілля.

Дослідження дозволило ширше і по-новому розглянути не лише освітнє життя єврейської громади Єлисаветграда, але й краще побачити непросту і розмаїту етнічну історію нашого краю.

Досліджена проблема має перспективи подальшої розробки. Так, у майбутньому потрібно детальніше вивчити початки існування Талмуд-Тори. Варто зупинитися на відомих випускниках. Необхідно описати завершення існування навчального закладу після Жовтневого перевороту та долю його майна.

Список використаних джерел та літератури

Електронна єврейська енциклопедія. Єврейське колонізаційне товариство. URL: <https://eleven.co.il/diaspora/public-organizations/11525/>

Кизищенко П., 2003. *Пам'ять степів (історичні нариси із минулого Кіровоградщини)*. Кіровоград: Мавік.

Козир І. А. (ред.), 2012. *Кіровоградщина. Історія рідного краю*. Кіровоград.

Мельник І., 2014/2015. Освіта єврейського населення Умані в ХІХ – на початку ХХ ст. *Гуржіївські історичні читання*. Випуск 8/9.

Пахолівецький В., 2023. Діяльність Єлисаветградської громадської Талмуд-Тори 1858–1917 років. *Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії: збірник тез Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 175-ї річниці від дня народження П. Рябкова та 65-ї річниці від дня народження С. Шевченка, м. Кропивницький, 18–19 жовтня 2023 року*. Кропивницький: РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка. С. 47–49.

Пашутін О., 1992. *Історичний нарис м. Єлисаветграда, надруковане за оригіналом 1897 року*. Кіровоград.

Щупак І., 2015. *Євреї в Україні: Вопросы истории и религии с древнейших времен до Холокоста: Учебное пособие для учащихся старших классов среднеобразован. учеб. заведений*. Днепропетровск: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума».

¹⁷ Там само.

¹⁸ ДАКіро. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 1186.

¹⁹ ДАКіро. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 1196.

²⁰ ДАКіро. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 1186.

²¹ ДАКіро. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа. Оп. 4. Спр. 1196.

THE ACTIVITIES OF THE YELISAVETGRAD PUBLIC TALMUD-TORAH 1858–1917

The article is devoted to the study of little-known pages of the educational life of the Jewish population on the territory of the city of Yelysavetgrad, Kherson province (modern Kropyvnytskyi, Kirovohrad region). Among the institutions that legally provided the educational needs of the Jewish national minority was Yelisavetgrad Public Talmud-Torah.

The Jewish community has made a lot of efforts for developing education. It managed to form the whole network of educational institutions. It strove to create favorable educational environment for its children without discrimination on the part of non-Jewish people, in which they gave knowledge and also helped the poorest with food and clothing.

In general, the “cult of education” was widespread among Jews. It is not surprising, because the availability of education was a matter of survival and the possibility of acquiring a proper status in the society and a decent standard of living. Jews had a chance to enter higher educational institutions only if they had finished high school and it was a way to avoid serving in the army or since 1861 leaving the strip of settlement. Since 1865, Jewish artisans have been able to travel abroad. Thus, the active development of Jewish educational institutions falls on the second half of the 19th century.

Talmud-Torah had also to preserve the culture, language, knowledge of traditions and the following Judaism among the youngest representatives of Jewish society, to protect them from assimilation or fusion. It also aimed to provide craft education.

A significant amount of archival material was used in the work. Due to the analysis, the activities of Talmud-Torah from the moment of its foundation were reconstructed. The features of the institution's economic and educational activities, manifestations of bureaucratic indolence, issues of reorganization and renovation of buildings, bringing the premises into compliance with sanitary and hygienic norms were studied. The ways to ensure the funding of the institution were taken into consideration. Thus, a local research in the field of the history of pedagogy was conducted, that is related to the provision of knowledge to students of Jewish nationality.

Key words: charity, Jewish community, Jewish Colonial Society, box collection, material aid, items, craft school, charter, Sabbath school, Talmud-Torah.

References

Elektronna yevreiska entsyklopediia. Yevreiske kolonizatsiine tovarystvo. Electronic [Jewish encyclopedia. Jewish Colonization Society]. [Online]: Available from: <https://eleven.co.il/diaspora/public-organizations/11525/> [Accessed: 13. 12. 2023]. (In Ukrainian).

Kyzymenko P., 2003. *Pamiat stepiv (istorychni narysy iz mynuloho Kirovohradshchyny)* [Memory of steppes (historical essays from the past of Kirovohrad region)]. Kirovohrad. (In Ukrainian).

Kozyr I. A. (ed.), 2012. *Kirovohradshchyna. Istoriia ridnoho kraiu* [History of the native land]. Kirovohrad. (In Ukrainian).

Melnyk I., 2014/2015. *Osvita yevreiskoho naseleння Umani v 19 – na pochatku 20 st.* [Education of the Jewish population of Uman in the 19th and early 20th centuries]. *Hurzhiivski istorychni chytannia*. Vypusk 8/9. (In Ukrainian).

Pakholivetskyi V., 2023. *Dialnist Yelysavethradskoi hromadskoi Talmud-Tory 1858–1917 rokiv* [Activities of the Yelisavetgrad public Talmud-Torah 1858–1917]. *Problemy istorychnoi rehionalistyky ta mikroistorii: Zbirnyk tez Vseukrainskoi naukovoï konferentsii z nahody 175-yi richnytsi vid dnia narodzhennia P. Riabkova ta 65-yi richnytsi vid dnia narodzhennia S. Shevchenka, m. Kropyvnytskyi, 18–19 zhovtnia 2023 roku* [Problems of historical regionalism and microhistory: Collection of theses of the All-Ukrainian scientific conference on the occasion of the 175th anniversary of the birth of P. Ryabkov and the 65th anniversary of the birth of S. Shevchenko, Kropyvnytskyi, October 18–19, 2023]. Kropyvnytskyi. (In Ukrainian).

Pashutin O., 1992. *Istorychni narys m. Yelysavethrada, nadrukovane za oryhinalom 1897 roku* [Historical sketch of Yelisavetgrad, printed according to the original of 1897]. Kirovohrad. (In Ukrainian).

Shhupak I., 2015. *Evrei v Ukraine: Voprosy istorii i religii s drevnejshih vremen do Holokosta* [Jews in Ukraine: Questions of history and religion from the earliest times to the Holocaust]. Dnipropetrovsk.

УДК 94(37)«319-272»

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-2-8>**Поліщук Михайло,**

директор,

Вільшанський українсько-болгарський історичний музей ім. І. Гуржоса

Michal26600@meta.ua

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА ПІРРА АЕТА

Мета статті – з опорою на збережену античну джерельну базу комплексно проаналізувати літературну діяльність гегемона Епірського союзу, царя молоссів і Македонії Пірра Аета (319–272 рр. до Хр.). Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, а також на використанні загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення. Новизна дослідження полягає у першій спробі в рамках історичної науки проведення комплексного дослідження та аналізу втраченої літературної спадщини Пірра Аета; ґрунтовно проаналізовано використання античними авторами терміна «ὄπιονήματα», визначено його відповідники в українській мові, проаналізовано форму та зміст творів під відповідним титулом. Особлива увага приділена контексту згадки Пірра в трактаті Афінея Механіка.

Висновки. У процесі аналізу джерельної бази ідентифіковано значний літературний спадок Пірра Аета, до якого належать трактати «Тактика», «Облога», а також книга мемуарів, що в еллінській традиції іменувалась «ὄπιονήματα». Визначено, що зафіксовану в джерелах під титулом «ὄπιονήματα» працю слід позиціонувати як повноцінну у формі книги. Встановлено, що така книга носила форму сувою, що вказує на її об'єм, який повинен бути еквівалентним об'єму середньостатистичного сувою того часу. Стосовно вмісту така книга найбільш близька до «commentarii» римського військового та політичного діяча Гая Юлія Цезаря і виконує те ж саме ідеологічне завдання. Виявлено, що характерними особливостями літературного стилю Пірра Аета є стислість та предметність, а також концентрація на вузькій тематиці військового мистецтва. Висловлено припущення, що саме не притаманна античним авторам та не властива античному читачеві предметна вибірковість літературної спадщини та стилю письма Пірра Аета стала причиною її втрати.

Ключові слова: Пірр Епірський, *ὄπιονήματα*, *commentarii*, Пам'ятка, мемуари, спогади, книга.

*«Будь-яке джерело не відображає історичної дійсності,
а показує її через призму сприйняття автора».*

Сергій Іванович Шевченко,

історик, викладач Кіровоградського державного
педагогічного університету ім. В. Винниченка

(з курсу лекцій Допоміжних історичних дисциплін)

Серйозне історичне дослідження спирається винятково на джерельну базу, серед якої особливу роль займають першоджерела. Серед першоджерел найважливіші первинні першоджерела, тобто написані учасниками, свідками та/чи сучасниками подій. Від повноти та достовірності останніх, а також правильності їх критики, аналізу та синтезу залежить успіх дослідження. Одну з таких проблем, пов'язану з втратою первинного джерела, покликане розкрити таке дослідження.

Говорячи про первинні джерела найпершим питанням, яке варто вирішити досліднику такої тематики, є питання мемуарів Пірра, які також відомі під титулом «царських списків». Таку назву в російській історіографії їм надав С. Казаров (Казаров С., 2001, с. 74–75). С. Казаров бере назву у лапки, адже це досить умовний переклад відповідного слова. Цю працю прийнято іменувати **βασιλικά ὄπιονήματα**, що є певною грою слів: походячи від слова «пам'ять, спогад, згадка», такий термін багатозначний і може означати, зокрема, «пам'ятник» у тому числі і могильний, тому слово **ὄπιονήματα** могло вказувати на твір, який зазвичай іменують «Мему-

ари» чи «Спогади», на що резонно вказує Г. Самохіна (Самохіна Г., 2005, с. 118). Дослідниця вважає більш коректним перекладом «записане для пам'яті» чи «пам'ятні записки», що еквівалентне латинському **commentarii**, наводячи паралель стосовно використання такого слова Діодором стосовно «архіву» Александра Великого, в якому містились, окрім офіційних документів, його «примітки чи записи на пам'ять» (Самохіна Г., 2005, с. 118). В більш пізній публікації С. Казаров додає до терміна «царські списки» аналоговий «спогади царя» (Казаров С., 2009, с. 25).

Запропонований Г. Самохіною термін «пам'ятні записи», як і термін С. Казарова «спогади царя», залишають деякі питання та лиш частково відповідають античному розумінні подібного твору. Тотожність грецького **ὑπομνήματα** до латинського **commentarii** є частковою, що буде розкрито далі. Як більш коректного та повного перекладу **ὑπομνήματα** найбільш відповідним є українське слово «пам'ятка». Таке слово також багатозначне і більш повно відповідає у всіх контекстах античному терміну. Це принципове питання варто розглянути детальніше.

Оскільки термін багатозначний, тому потрібно звернутись до античних першоджерел. Говорячи про **ὑπομνήματα**, варто відзначити значну частоту використання цього слова античними авторами¹. Це частковий перелік, складений автором виключно з доступних творів у прозі, уникаючи форми ямбу та гексаметру, і тільки з використанням конкретної форми – **ὑπομνήματα**. Додаючи інші форми (відмінки) з тим же значенням, наприклад **ὑπομνήμασι**, перелік значно розшириться. У всіх випадках таке слово можна перекласти саме як «пам'ятка», проте ця пам'ятка носить різне значення, і перекладати будь-якою сучасною мовою потрібно виключно відповідно до контексту. Декілька подібних прикладів варто розглянути.

Для початку приклад, наведений Г. Самохіною. У відповідному повідомленні Діодора з використанням слова **ὑπομνήματα** (а точніше, форми **ὑπομνήμασι**, за виданням Диндорфа) йдеться, судячи з контексту, про «майбутні царські проекти», яких було багато, і вони вимагали безпрецедентних витрат². Серед них будівництво 1 000 військових кораблів з усією необхідною логістичною базою, дороги вздовж узбережжя Лівії, 6 помпезних храмів, вартістю в 1 500 талантів кожен, усипальні Філіппу II, відповідної за розміром до найбільшої з єгипетських пірамід, та масова політика переселення і асиміляції для створення сімейних зв'язків між жителями Європи та Азії³. Тож, у цьому випадку йдеться саме про умовні майбутні «проекти», себто «нагадування про те, що потрібно (планується, наказано) зробити». В такому випадку варіант Г. Самохіної «примітки чи записи на пам'ять» є доречним.

Фуکیدід подає це слово в іншому значенні, адже в контексті знаменитої надгробної промови Перікла⁴ це слово означає «згадувати»⁵. Це відмінно від матеріального носія, про який йдеться в попередньому повідомленні Діодора, адже Перікл говорить про людський спогад.

Демосфен у своїй судовій промові «Проти Тимофія відносно боргу» також використовує слово **ὑπομνήματα**, де воно відповідає сучасному «меморандуму» (письмовій фіксації вза-

¹ Есхін. *Промови*, I.25, III.186; Демосфен. *Промови*, IX.41, XII.4, XXI.130, XXIII.210, XXVIII.6, XLIX.5, LIX.94, LX.17; Діодор. *Історична бібліотека*, I.31.9, I.66.5, IV.21.2, V.15.2, V.57.3, XIII.24.6; Ісократ. *Промови*, II.36, IV.31, IV.73, IV.156, IX.57; Флавій. *Юдейські стародавності*, XI.94, XI.208, XI.248 [§ за Niese]; Флавій. *Автобіографія*, 358 [§ за Niese]; Лікурґ. *Промови*, I.127; Павсаній. *Еллада*, I.12.2, VI.12.1, VI.13.8, VIII.35.5, VIII.41.5, X.35.2 [§ за Becker]; Платон. t. I. 143a, t. II. 295c, II. 980d, t. III. 276d; Полібій. *Історія*, X.44.1, XII.13.1, XII.25e.5, XII.28a.3, XXIII.2.5; Діоген Лаертський. *Життєписи*, I.Pr., IV.1, IV.5, IV.7, V.2, VI.1, VIII.3, VIII.8; Плутарх. *Антоній*, 15; Плутарх. *Помпей*, 37; Плутарх. *Сулла*, 14; Плутарх. *Піпп*, 32.5; Плутарх. *Бенкет*, 1 [146c]; Арріан. *Похід Александра*, V.2.1; Арріан. *Індія*, 5.10; Аристид. *Промови*, р. 89, 167, 361, 514, 515 [за виданням Dindorf'a]; Еней Тактик. *Облога*, 31.35; Харитон. *Герей і Калліроя*, II.10; Діон Хрисостом. *Промови*, XXIII.8; Юліан. 124b; Юліан. *Листи*, 4 [за виданням Cave]; Еліан. *Строкати оповідання*, VI.1, XII.23, XIII.37; Страбон. *Географія*, I.1.23 [13]; Кассій. *Історія*, XLIV.11.3, XLV.23.6, XLVIII.44.4, LVII.12.2, LVII.21.5, LVII.23.2, LXI.33.1, LXVII.11.3, LXXII.28.4, LXXIX.16.4, LXXIX.22.2, LXXX.2.3; Лукіан, *Паразит*, 56; Лукіан, *Захист*, 12; Лукіан, *Гермотим*, 2; Афіней. *Бенкет*, III.25 [83a]; Аристотель. *Риторика*, III.10 [1411b]; Ксенофонт. *Похід*, I.6.3.

² Діодор. *Історична бібліотека*, XVIII.4.2.

³ Там само. XVIII.4.4-5.

⁴ Фуکیدід. *Історія*, II.35-46.

⁵ Там само. II.44.2.

емних обов'язків сторін), тож у цьому випадку це пам'ятки щодо видачі грошей і призначення позики⁶. Існують й інші використання, зокрема у Клавдія Еліана: в першому випадку під **ὑπομνήματα** мається на увазі договір оренди землі⁷, а в другому випадку читання також повністю відповідає слову «пам'ятка» в розумінні «спогад, нагадування», для чого служить цілком матеріальна річ – трофей на полі бою⁸. В цих випадках ідеться про матеріальну річ, проте дуже різну; як папір з текстом, так і трофей, який виконує ідейну функцію та спонукає згадку/спогад у людській пам'яті.

Але це слово мало ще більш широке значення та застосування. В одній з праць відомого античного лікаря Галена фігурують «пам'ятки» до твору Гіппократа «Фізіологія»⁹, тому здебільшого ці пам'ятки були коментарями в писемній формі до твору іншого автора. Як аналог можна згадати «Коментарії до «Енеїди» Вергілія» авторства Мавра Сервія Гонората. Окрім коментаря до наявної праці, під **commentarii** може фігурувати самостійна праця, чому прикладом слугує літературна спадщина Гая Юлія Цезаря. Позицію Г. Самохіної щодо тотожності **ὑπομνήματα** до **commentarii** в цьому конкретному випадку можна підтвердити цитатою з автобіографії Йосипа Флавія, який прямо називає **commentarii** Цезаря словом **ὑπομνήματα**¹⁰. Проте буде помилковим вважати ці два терміни завжди еквівалентними, адже **ὑπομνήματα історикῶν**, як одну зі своїх попередніх праць, втрачених на сьогодні, згадує Страбон¹¹. Навряд чи Страбон Апамейський, подібно до Цезаря, очолюючи військо, описував ведену ним війну проти умовних галатів... Так само й **commentarii** Сервія стосуються конкретного твору свого попередника і позбавлені будь-якого відношення до історичних подій військового характеру.

Можна розібрати окремо кожен з уже запропонованих 88 прикладів, проте на основі вже наведених 8 чітко зрозуміло – значення цього слова потрібно розуміти залежно від контексту його використання.

Взагалі-то, враховуючи особливості викладу античними авторами, дещо дискусійним є навіть саме питання назви твору, тому, уникаючи занурення в матеріал за межами теми, йменуватимемо втрачену працю Пірра терміном «Пам'ятки», як те, що служить для запам'ятовування, для зберігання в пам'яті кого-, чого-небудь або для нагадування про когось, щось. Аналогічний підхід буде використано до подібних творів інших авторів, тобто «*Liber memorialis*» Луція Ампеція, «*Ἀπομνημονεύματα*» Ксенофонта Афінського, «*Factorum et dictorum memorabilium*» Валерія Максима та «*Collectanea rerum memorabilium*» Гая Юлія Соліна.

Тепер, розібравшись з базовою термінологією та ключовими особливостями, можна перейти до літературної спадщини Пірра. Літературні праці Пірра на сьогодні повністю втрачені, проте факт їх існування порівняно добре фіксований у збереженій античній джерельній базі¹². З цих повідомлень можна виділити 2 твори: трактат з тактики¹³ та вже згадані «Пам'ятки»¹⁴. Третім твором є трактат з облогового мистецтва (поліоркетики), згаданий Афінеем Механіком¹⁵.

Цицерон у листі Пету, який датований лютим 50 р. до Хр., вказує на «якісь» книги Пірра та Кінея, що мають пряме відношення до військової справи, щоправда, без вказівки їх назв (Цицерон. *Листи*, 245.1 [*Листи до друзів*, IX.25.1]). Еліан Тактик чітко вказує на Пірра як на автора

⁶ Демосфен. *Промови*, XLIX.5.

⁷ Еліан. *Строкаті оповідання*, VI.1.

⁸ Там само. XII.23.

⁹ Гален. *Природні функції*, II.4 [Γαληνός. Περὶ φυσικῶν δυνάμεων, II.4].

¹⁰ Флавій. *Автобіографія*, 65 [358 § за Niese].

¹¹ Страбон. *Географія*, I.1.23 [13].

¹² Цицерон. *Листи*, 245.1 [*Листи до друзів*, IX.25.1]; Діонісій. *Римські стародавності*, XX.10.2; Плутарх. *Піпп*, 8.2; Павсаній. *Еллада*, I.12.2; Еліан Тактик. *Тактика*, 1; Арріан. *Тактика*, 1.1.

¹³ Цицерон. *Листи*, 245.1 [*Листи до друзів*, IX.25.1]; Арріан. *Тактика*, 1.1; Еліан Тактик. *Тактика*, 1.

¹⁴ Діонісій. *Римські стародавності*, XX.10.2; Плутарх. *Піпп*, 8.2; Павсаній. *Еллада*, I.12.2.

¹⁵ Афіней Механік. *Машини*, р. 5–6, 31 (Schneider).

трактату з тактики¹⁶. Цю позицію повторює Арріан¹⁷. Однак початковий текст «Тактики» Арріана було втрачено: з кодексу Laur. gr., LV-4 відсутній один лист – Dain 1946: 27. А. Нефьодкік відзначає, що відповідну фразу «...<і Пірр Епірот склав «Тактику» і Александр>, син Пірра...» вставив у своєму виданні Росс із тексту Еліана Тактика (Нефедкін А., 2010, с. 65). <Ця вказівка наявна і у виданні критичної редакції Росс'а.> Вступні частини трактату Еліана та Арріана надзвичайно схожі, що навіть наводить на думку стосовно компілятивного характеру роботи Флавія Арріана, як мінімум в цьому блоці тексту. Тож така вставка є повністю логічною. Запозичення матеріалу з творів більш ранніх авторів з подальшим його літературним опрацюванням є характерною рисою Арріана, на що Арріан відверто вказує, наприклад, у вступній частині «Анабазису Александра»¹⁸. Флавій Арріан був добротним автором, який прискіпливо відносився до використаної джерельної бази, часто прямо називаючи свої джерела, зокрема в описі Ідії Арріан називає Мегасфена¹⁹, Ератосфена²⁰ та Ктесія²¹. Тотальна залежність від джерел авторства інших письменників є наслідком вибраної Арріаном теми та періоду. В результаті схожість повідомлення Арріана стосовно більш ранньої роботи Еліана, враховуючи особливості опрацювання своїх джерел Арріаном, дозволяє вважати вставку Росса цілком гармонійною.

Існування трактату «Тактика» авторства Пірра є беззаперечним. Вміст та зміст цього втраченого твору залишиться загадкою. Загальну картину можна сформулювати на основі вмісту збережених античних «Тактик»²². Звісно, Пірр жив раніше цих авторів, проте Арріан писав у період, коли класична фаланга гоплітів чи сарисофорів уже припинила своє існування, тож основою слугували більш ранні роботи. Це ж стосується Еліана Тактика, чий твір присвячений Адріану. Найстаршим може бути Асклепідот, звісно, якщо це той самий Асклепідот, який був учнем Посидонія²³; трактати Еліана та Асклепідота вкрай схожі – або обидва автори використовували одне першоджерело, або один явно занадто сильно надихався працею іншого. Цілком імовірно, що в цих трактатах міститься інформація авторства Пірра, проте, в зв'язку з відсутністю прямих посилань, відсутня будь-яка змога ідентифікації.

Стосовно датування трактату Пірра вказівки в збереженій джерельній базі відсутні. За логікою викладу в Еліана Тактика можна припустити, що трактат Пірра був написаний після епітоми трактату Енея Тактика, здійсненої Кінеєм²⁴. Однак текст Енея Тактика написаний таким чином, що підтвердження такій позиції також відсутнє, адже Кіней як соратник Пірра міг провести згадану Еліаном Тактиком епітомацію творів Енея Тактика вже в період служби при молосському дворі. Щодо трактату авторства Пірра можливі 2 варіанти: Пірр міг написати цей трактат у часи до того, як став молосським царем, тобто коли він мав більше вільного часу, наприклад в Александрії чи при дворі Антигона Монофталма чи Деметрія Поліоркета, (що важливо, враховуючи активну діяльність Пірра на престолі), або ж міг написати трактат після інтронізації та отримання необхідного досвіду в походах. В другому випадку втрачається будь-яка можливість хронологічної ідентифікації. З огляду на обмеженість інформації з цього питання в джерельній базі, встановлення конкретної дати вважаємо нонсенсом. Вказівки на емпіричний досвід Пірра, наведені Поліеном та Фронтиним²⁵, залишають ситуацію без змін, адже ці стратегіями могли бути похідними як з трактату «Тактика», так і з «Пам'яток» чи праць інших авторів, які описували ці події. Наприклад, походження стратегіями стосовно походу

¹⁶ Еліан Тактик. *Тактика*, 1.

¹⁷ Арріан. *Тактика*, 1, 1.

¹⁸ Арріан. *Похід Александра*, I.Pr.1.

¹⁹ Арріан. *Індія*, 3.7, 4.2, 4.6, 4.12, 5.2-4, 6.2, 7.1, 8.6, 8.11, 9.8, 10.6, 15.5, 15.7, 17.6.

²⁰ Там само. 3.1.

²¹ Там само. 3.6.

²² Асклепідот. *Тактика*; Арріан. *Тактика*; Еліан Тактик. *Тактика*.

²³ Сенека. *Природа*, II.26.6, II.30.1, V.15.1, VI.17.3, VI.22.2.

²⁴ Еліан Тактик. *Тактика*, 1.

²⁵ Фронтин. *Військові хитрощі*, II.2.1, II.3.21, II.4.9, II.4.13, II.6.9, III.6.3, IV.1.3, IV.1.14, IV.1.18, IV.4.2.; Поліен. *Військові хитрощі*, VI.6.1-3.

в Пелопоннес²⁶ відносити до трактату з тактики авторства Пірра буде однозначно хибним, адже під час цього походу Пірр загинув. Більш дискусійним є повідомлення про розташування фаланги в тіснині під час битви з Марком Курієм Дентатом²⁷ (битва при Беневенті), яке могло походити з трактатів Пірра, якщо Пірр описував у тому числі й негативний досвід. В той час як основа для повідомлень стосовно облаштування табору²⁸, диспозиції військ за Гомером²⁹ чи дипломатичні рекомендації перед початком військових дій³⁰ цілком вірогідно могла міститись у відповідному трактаті з тактики чи в «Пам'ятках». Проте вся подібна інформація також могла міститись у праці «Епіротика» придворного історика Пірра – Проксена, історії Єроніма Кардійського, Тимея чи іншого історика, що описував відповідні події, тому навряд чи можна встановити будь-яку кореляцію між стратегемами, озвученими Фронтином та Поліеном, та трактатами авторства Пірра, адже як Фронтин, так і Поліен уникають посилань на джерельну базу. Тож, це питання без відкриття нововиявлених джерел залишиться без чіткої відповіді. Ось тому гіпотеза Д. Ненчі та С. Казарова щодо походження деяких стратегем Фронтин від «Пам'яток» Пірра (Nenci G., 1953, p. 15; Казаров С., 2009, с. 28) цікава та логічна, проте є бездоказовим припущенням.

Автор цього дослідження схиляється до написання Пірром трактату в більш ранній період, тобто до інтронізації на молоському престолі. Але це лиш бездоказове припущення.

Щодо «Пам'яток», у збірниках *Fragmenta Historicorum Graecorum* К. Мюллера та *Die Fragmente der griechischen Historiker* Ф. Якобі ідентифіковано 3 належних до цього твору фрагменти³¹, щоправда, з однією відмінністю між збірниками, яку буде озвучено далі в тексті. Ідентифікацію здійснено, базуючись на прямих вказівках авторства. У цій ситуації логічнішим здавалося б використання більш сучасного збірника Ф. Якобі, проте, враховуючи відсутність змін стосовно тексту фрагментів праць Пірра, посилатимемось на збірник Мюллера як більш ранню ідентифікацію, а також як більш комфортний щодо посилань. Збірник К. Мюллера на сьогодні вважається застарілим, що логічно, адже перший том опубліковано в 1841 році, і з того часу було проведено значну пошукову роботу, яка доповнена новими археологічними знахідками, проте, як зазначено, текст фрагментів з праць Пірра ідентичний. Різницю між коментарем враховано.

Текст фрагментів має вагоме значення для цього дослідження, тому його наведемо повністю.

FHG II.4, Пірр, F 1 = Павсаній. *Еллада*, I.12.3 <відповідно до рубрикації за Фациусом у критичній редакції Гітцига-Блюмнера = I.12.2 відповідно до рубрикації за Беккером у критичній редакції, виданої Диндорфом; тут і далі використано індексацію за Фациусом як більш комфортну для роботи (там більш об'ємний коментарій, особливо в питанні кон'юнктури), адже автор використовував редакцію Гітцига-Блюмнера. (На сьогодні найкращими вважаються критичні редакції Шубара та Гітцига-Блюмнера; якщо в першому на полях вказано рубрикацію за виданням Фациуса, а в тексті загальноприйнята для наукових цитувань рубрикація за виданням Диндорфа під редакцією Беккера, то у виданні під редакцією Гітцига-Блюмнера вказана в тексті виключно рубрикація за Фациусом)>. «Є книги письменників, не надто відомих в літературі, що мають назву «Пам'ятки». Коли я їх читав, мене найбільше охоплював подив перед тією сміливістю Пірра, яку він сам виявляв під час битв, і перед його передбачливістю по відношенню до майбутніх битв. І цього разу, переправляючись на кораблях до Італії, він залишився непоміченим римлянами і, прибувши туди, не відразу виявив їм свою присутність, але, коли відбулось в римлян зіткнення з тарентійцями, він вперше з'явився перед ними з військом і, напавши на них неспо-

²⁶ Поліен. *Військові хитрощі*, VI.6.2.

²⁷ Фронтин. *Військові хитрощі*, II.2.1.

²⁸ Там само. IV.1.14.

²⁹ Там само. II.3.21.

³⁰ Поліен. *Військові хитрощі*, VI.6.3.

³¹ FHG II.4, Пірр, F 1 [p.461] = FGrH №159 T 1; FHG II.4, Пірр, F 2 [p.461] = FGrH №229 F 2; FHG II.4, Пірр, F 3 [p.461] = FGrH №229 F 1.

дівано, звісно, привів їх в розгубленість. Знаючи дуже добре, що у бойовому відношенні він не може рівнятися з римлянами, він приготувався випустити проти них слонів».

FHG II.4, Пірр, F 2 = Плутарх. Пірр, 21.8 «Єронім говорить, що загинуло 6 000 римлян, а воїнів Пірра, як сказано в царських пам'ятках, було вбито 3 505 чоловік».

FHG II. Пірр, F 3 = Діонісій. Римські стародавності, XX.10.1-2 «(1) Із-за цього Пірр був переможений римлянами в остаточній битві. Адже не якийсь слабке та невідготовлене війсьсько він мав в своєму розпорядженні, а найпотужніше із тих <армій>, що були тоді у еллінів і пройшли горнило багато чисельних воєн, і кількість воїнів, що були тоді в нього, не була малою, а навіть втричі більшою, ніж у противника, і командував ними не випадковий вискочень, а той, кого всі визнавали величним полководцем свого часу. (2) І навіть нерівність в занятих позиціях і несподіване прибуття підкріплення до іншої сторони, і ніяка інша невдача чи несподіванка не зруйнували зусилля Пірра, і лише <зруйнував його плани> гнів ображеної богині, про який і сам Пірр не був в незнанні, як розповідає історик Проксен і сам Пірр пише у власних пам'ятках. Vales».

Ф. Якобі висловлює сумніви щодо існування «Пам'яток» авторства Пірра як повноцінного літературного твору (Die Fragmente der griechischen Historiker Teil 2, 1962, s. 653, sq19). Саме тому перший фрагмент зі збірника К. Мюллера ідентифікований Ф. Якобі як свідоцтво про існування якоїсь праці історика, ім'я якого втрачено, що писав про війну Пірра з римлянами³². Ця позиція залишилась без підтримки інших дослідників. Г. Бенгтсон апелює цій позиції, аргументуючи існування «Пам'яток» як окремого літературного твору (Bengtson H., 1969, p. 367). С. Казаров присвятив цьому питанню окреме дослідження (Казаров С., 2001), висновки якого загалом розділяємо. Тож, «Пам'ятки» Пірра існували, причому у писемному вигляді, проте постає питання їх змісту та форми і назви. С. Казаров вказує на безпосередній зв'язок між «Пам'ятками» Пірра й працями Проксена та Єроніма Кардійського; останні два автори в історіографії стосовно Пірра грають першочергову роль (Казаров С., 2009, с. 26).

Й. Дройзен першим ідентифікував згадані Павсанієм «ἐργῶν ὑπομνήματα» як «спогади Пірра» (Дройзен И., 2011, с. 364). Р. Шуберт вважає їх збірником різного роду розповідей та анекдотів, подібно до книги «Пам'яток» («Factorum et dictorum memorabilium») авторства Валерія Максима (Schubert R., 1894, p. 3). П. Левек вважає таке повідомлення Павсанія залишками більш пізньої проримської традиції, де таким чином виправдовується бездіяльність римлян, тому версію Й. Дройзена заперечує (Lévêque P., 1957, p. 20). П. Левек взагалі вважає, що «Пам'ятки» Пірра склались виключно з різного роду документів (Lévêque P., 1957, p. 21). Д. Ненчі вважає, що вміст «Пам'яток» носив військово-політичний характер (Nenci G., 1953, с. 13). Втрата джерела та скудність згадок про нього значно ускладнює визначення змісту та форми.

С. Казаров схиляється до версії Шуберта, вказуючи на ймовірність у вмісті подібного твору, окрім історій, безпосередньо пов'язаних з Пірром, епізодів з життя інших полководців та фрагменти праць інших авторів (Казаров С., 2009, с. 27). Г. Самохіна порушує з цього приводу одне важливе питання: скільки праць було в Пірра – дві чи одна, характер якої ми не зовсім точно розуміємо? (Самохіна Г., 2005, с. 117).

З огляду на обмеженість джерельної бази однозначна відповідь відсутня. Цілком допустимо вважати форму «Пам'яток» як загальне зібрання, де містились всі напрацювання Пірра, в т. ч. трактат з тактики був складовою частиною цієї праці. Можна навести для прикладу вже згаданого Павсанія, періегезис Еллади якого складається з 10 книг, і I книга, відведена опису Аттики, цілком може сприйматись читачем як окремий твір, особливо якщо його так представить видавець (переписник). Проте, враховуючи вказівки на існування в Пірра трактату з тактики як окремого твору, такий трактат також варто вважати окремим твором: якщо Цице-

³² FHG II.4, Пірр, F 1 [p.461] = FGrH №159 T 1.

рон говорить про «книги Пірра та Кінея»³³, що можна сприймати в досить широкому сенсі, то пряма вказівка Еліана Тактика чітко вказує на окремий трактат³⁴, тоді як у наведених фрагментах античні автори посилаються на «*υπομνήματα*», що виключає трактат «Тактика». Притому варто допускати можливість більш пізньої публікації декількох праць як складової частини кодексу в декількох книгах (*libri*). Гіпотетично видавці (переписники) могли зводити всі твори Пірра в один умовний корпус.

Відсутність вказівок на вміст у «Пам'ятках» будь-якої інформації, окрім озвученої в збірнику К. Мюллера, натякає на обмежений характер цього твору. Обмеженість сфери інтересів Пірра згадує Плутарх, особливо акцентуючи увагу на цьому факті³⁵.

Оскільки Пірр постійно підкреслював свої родові зв'язки з Александром і активно культивував свій образ, відсилаючись до «героя еллінізму», буде об'єктивною паралель між записами Александра, згаданими Діодором³⁶, і аналогічними записами самого Пірра. Притому ці дві згадки буде хибним вважати тотожними, адже в подальшому «архіви» Александра були втрачені, а самі проекти Пердікка, як регент, вирішив проігнорувати через величезну їх вартість та слабку актуальність³⁷. У джерелах відсутні згадки щодо публікації «архівів» Александра як окремого літературного твору, тоді як праця Пірра була опублікована у вигляді окремого літературного твору, що джерелами підтверджується. Водночас виглядає фантастичним, щоб Діонісій, Павсаній та Плутарх мали доступ та працювали з оригінальними документами часів Пірра, з яких складався цей «архів». З огляду на події в Епірі, особливо його розграбування римлянами, малоімовірно, щоб подібний «архів» взагалі вцілів. С. Казаров вважає, що «архів» Пірра було доведено до його переправи на Балкани, адже передчасна загибель в Аргосі (272 році до Хр.) завадила надати йому завершеного вигляду (Казаров С., 2009, с. 28–29). Цю позицію розділяємо – Пірр вів документування протягом усього свого правління. С. Казаров також допускає можливість продовження роботи після смерті Пірра кимось з його соратників, у тому числі за наказом сина Пірра (Казаров С., 2009, с. 29).

Тим паче, базуючись на озвученій інформації, варто розділяти згадані в першоджерелах «Пам'ятки» та сам «архів», що існував при армії – це були різні речі, хоч і напряду взаємопов'язані. Пліній Молодший перераховує 7 творів у 102 книгах³⁸ авторства свого дядька – Плінія Старшого, а також згадує його ж авторства ще 160 книг *commentarios*³⁹. У цьому випадку це звичайні нотатки. Подібна практика була притаманна для античності, зокрема нотатки Гомера згадує псевдо-Геродот⁴⁰. Саме ці записи слугували місцем збереження інформації як для політичної, економічної чи релігійної діяльності, так і для написання майбутнього літературного твору для публікації. Тому вбачаємо явну схожість «архіву» саме з такими нотатками. Матеріалом «архіву» після смерті Пірра міг користуватись умовний Проксен, проте можливість редагування «Пам'яток» кимось ще після смерті Пірра виключаємо.

Перетворення сухого фактажу з умовного «архіву» на повноцінну літературну працю було здійснене самим Пірром. Ця праця вийшла у світ під титулом «Пам'яток». З огляду на повідомлення Павсанія про «*письменників, не надто відомих в літературі*»⁴¹ важко однозначно стверджувати, хто саме був автором таких записів, в яких описані діяння Пірра. З тексту витікає, що і сам Пірр, з точки зору Павсанія, міг бути цим «маловідомим автором», так і якийсь інший чоловік, наприклад, умовний Проксен, згадки якого відсутні в праці Павсанія. Однак Діонісій

³³ Цицерон. *Листи*, 245.1 [*Листи до друзів*, IX.25.1].

³⁴ Еліан Тактик. *Тактика*, 1.

³⁵ Плутарх. *Пірр*, 8.3; Плутарх. *Вислови царів та полководців*, 36.2 [184с].

³⁶ Діодор. *Історична бібліотека*, XVIII.4.2-6.

³⁷ Там само. XVIII.4.6.

³⁸ Пліній Молодший. *Листи*, III.5.3-6.

³⁹ Там само. III.5.17.

⁴⁰ [Геродот]. *Гомер*, 6.

⁴¹ FHG II.4, Пірр, F 1 [р.461].

вже більш чітко вказує: «*Піпп тише в своїх пам'ятках*»⁴². Однак це слабкий доказ, адже ці спогади цілком могли мати свого редактора, що міг вміщуватись в оригінальний матеріал дуже сильно, як з точки зору його літературного, так і фактологічного опрацювання. Повідомлення Діонісія є хронологічно найновішим стосовно тих подій, тобто якщо в «Пам'ятках» були події після повернення Піппа на Балкани, то їх фіксація у збереженій джерельній базі відсутня. Єдність Проксена та самого Піппа щодо аргументації причин невдач в Італії для нас показова⁴³. Виходячи з цього, доходимо висновку, що Піпп сам відредагував свої мемуари, які й побачили світ як «Пам'ятки». В нього було бл. 6 місяців часу простою в Таренті, і в цей період виглядає цілком актуальним підготувати відповідну публікацію, де описати свої досягнення та пояснити кінцеву невдачу. Тож, на Балкани Піпп повернувся маючи на руках уже готові «Пам'ятки», які були опубліковані в період підготовки до нових походів з конкретною метою – прославити свої подвиги та пояснити причину невдачі. Придворний історик Проксен продовжував роботу над своєю працею, яка, можливо, мала вийти в тираж пізніше, або ж, що відповідає типовій античній практиці, виходила у міру написання. Тому публікація Піппом «Пам'яток», можливо в приблизно один період з публікацією відповідної книги Проксена, логічно прив'язується саме до повернення з Італії. Описуючи похід Піппа в Пелопоннес, в античних авторів відсутні згадки про «Пам'ятки», хоч до подій в Італії вони згадані тричі. Озвучена концепція пояснює цей факт – у самих «Пам'ятках» ця інформація була відсутня, адже книга завершувалась більш ранніми подіями. З певною долею ймовірності можна припустити, що цей твір взагалі був тематичним і присвячувався лиш подіям у Великій Греції, однак це припущення має контраргумент, адже в повідомленні Павсанія під час опису подій в Італії автор пише *«і цього разу він ... він залишився непоміченим римлянами»*⁴⁴, що вказує на виконання відповідної дії декілька разів, тобто опис більш ранніх подій був наявний. Притому йдеться саме про війну з римлянами, що частково виключає опис більш ранніх подій до прибуття в Тарент.

Помилково буде вважати припинення ведення умовного «архіву» після публікації «Пам'яток», проте гіпотезу щодо публікації «Пам'яток» у декількох книгах у міру написання відкидаємо. З огляду на обмеженість джерельної бази слабким показником є відсутність вказівок на події після повернення на Балкани, проте певне пояснення можна виокремити у Павсанія, який наводить 2 версії смерті Піппа: хибну, на його думку, тобто від руки аргоської жінки, та, на його думку, правдиву – Піппа вбила особисто богиня Деметра, що прийняла образ смертної жінки⁴⁵. Щодо першої версії Павсаній має сумніви стосовно достовірності, а ще, можливо, вказує на популярність в історіографії саме цієї версії, після чого вступає в полеміку з Єронімом, як з людиною, що *«живучи при царі поневоли вимушена писати все в угоду йому»*⁴⁶. Гіпотетично, ймовірне походження даних про смерть Піппа від Проксена, Тимея чи Філарха. Ім'я Тимея у Павсанія відсутнє, як і ім'я Філарха, а Проксен згаданий один раз, проте це аркадянин часів Епамінода, тобто інший чоловік на ім'я Проксен⁴⁷. Ім'я Дурис також згадане один раз – статуя Дуриса із Самосу, переможця в кулачному бою⁴⁸. Щоправда, ймовірні сліди «Історії Пелопоннесу» Філарха можна знайти у досить серйозній поінформованості Павсанія стосовно військових поразок лакедемонян⁴⁹, проте це міг бути і будь-який інший автор. Щодо другої версії, так «говорять» аргосці і місцевий екзегет Лікей, то праці Лікея, поета, що тлумачив сни, втрачені, проте Павсаній згадує його ще раз⁵⁰. Тому мало ймовірно, щоб Павсаній був знайомий

⁴² FHG II.4, Піпп, F 3 [р.461].

⁴³ Там само. F 3 [р.461].

⁴⁴ Там само. F 1 [р.461].

⁴⁵ Павсаній. *Еллада*, I.13.7-8.

⁴⁶ Там само. I.13.7-8.

⁴⁷ Там само. VIII.27.2.

⁴⁸ Там само. VI.13.3.

⁴⁹ Там само. I.13.4-5.

⁵⁰ Там само. II.19.5.

ще з якимись первинними джерелами, окрім «Пам'яток» самого Пірра, які він згадує, та праці Єроніма Кардійського, з яким він частенько полемізує. Більше того, Павсаній культивує цікаву версію: троє з Еакідів загинули від рук богів⁵¹. Подібна версія смерті Пірра значно краще вписується в ідеологію епірського монаршого двору, ніж відверто позбавлена героїзму смерть від черепиці кинutoю жінкою. Плутарх описує смерть епірського гегемона більш детально, адже за повідомленням мораліста, черепиця важко поранила Пірра, а добив його якийсь Зопір, ймовірно іллірійський найманець («витяг іллірійський меч»), після чого голову Пірра доставили Антигону Гонату⁵². Джерелом подібної інформації, зі значною долею імовірності, слугував Єронім Кардійський. Проте Павсаній посилається стосовно генези другої версії саме на Лікея, що, враховуючи «злісні вигадки» Єроніма Кардійського, з точки зору Павсанія⁵³, вказує на відсутність будь-якої версії у «Пам'ятках» Пірра. Оскільки інформація з «Пам'яток» Пірра була досить високо оцінена самим Павсанієм, то за умови наявності в них версії смерті Пірра було б значно більш резонно посилатись саме на них, замість Лікея, в достовірності якого сумнівається сам Павсаній. Все це вказує на особисте редагування Пірром, а зі значною долею ймовірності особисте написання без будь-яких додаткових редакторів своїх мемуарів.

Щодо кількості книг, базуючись на відсутності вказівок існування їх більш як однієї, а також прагматичного стилю самого Пірра, на що вказує Афіней Механік⁵⁴, і що детальніше буде розглянуто нижче, вважаємо публікацію «Пам'яток» в одній книзі, яку було написано після повернення з Італії, тому події останнього походу Пірра на Пелопоннес там відсутні. В подальшому окремі записи, як напрацювання для майбутнього продовження, ймовірно, існували, але після смерті самого Пірра вони залишились у тому вигляді, в якому й були, і могли становити частину «архіву», що, безсумнівно, був при армії Пірра. Після смерті Пірра в Аргосі «архів», ймовірно, потрапив до рук Антигона Гоната, тому його придворний історик Єронім Кардійський міг мати доступ до цих документів, однак більш пізні автори Діонісій та Павсаній – навряд чи.

Більше того, Єронім якщо і використовував ці документи, то дуже обмежено, адже Плутарх, згадуючи втрати Пірра в битві при Аускулумі, повідомляє: «Єронім говорить, що загинуло 6 000 римлян, а воїнів Пірра, як сказано в царських пам'ятках, було вбито 3 505 чоловік»⁵⁵. За такої конструкції речення важко сказати, на кого саме посилається Плутарх у питанні еллінських втрат – на «Пам'ятки» Пірра чи на Єроніма, який сам використав «Пам'ятки» Пірра. К. Мюллер ідентифікує 2-ий фрагмент Пірра як складову частину 8-го фрагменту Єроніма⁵⁶. Цю думку повторює Ф. Якобі⁵⁷. В таких умовах, спираючись на авторитет К. Мюллера та Ф. Якобі, варто вважати «Пам'ятки» Пірра одним з джерел для «Історії» Єроніма. Висока оцінка Єроніма, як історика на рідкість достовірного⁵⁸, свідчить про прагматичність та достовірність «Пам'яток» Пірра також, адже прагматичний історик використовує достовірну та підтверджену джерельну базу. Подібна інформація щодо втрат еллінів у битві при Аускулі навряд чи могла міститись у похідному «архіві» при армії в зовсім іншому поході, здійсненому майже через десятиріччя. Таку можливість допускаємо, проте в історичній дійсності ймовірність подібної ситуації наближена до нуля: античні автори як джерельну базу використовували свій чуттєвий досвід, розповіді очевидців або ж літературні праці інших авторів, тоді як згадки документів є значною рідкістю і часто носять спекулятивний характер. Як приклад можна навести згадані Полібієм «доставлені списки», з яких він, судячи з тексту, черпає інформацію

⁵¹ Павсаній. *Еллада*, I.13.8.

⁵² Плутарх. *Піпп*, 34.4.

⁵³ Павсаній. *Еллада*, I.9.9.

⁵⁴ Афіней Механік. *Машина*, р. 5.

⁵⁵ Плутарх. *Піпп*, 21.8.

⁵⁶ FHG II.4, Піпп, F 1 [р.461] = FHG II.4, Єронім Кардійський, F 8ff [р. 454].

⁵⁷ FGrH №229, F 2 = FGrH №154, F 12ff.

⁵⁸ FHG II.4, Єронім Кардійський, Pг. [р. 452].

про кількість задіяних римських сил у військовій кампанії римлян проти кельтів⁵⁹, проте що це за списки, звідки вони взялися, їх форма та зміст залишаються загадкою. Тому в цьому випадку Єронім використовував книгу Пірра; саме з цією літературно обрамленою працею під титулом «Пам'ятки» працювали також Діонісій та Павсаній.

Щодо жанру пам'ятних творів – він процвітав в Елладі, цілком імовірно, що й завдяки Пірру. Втім, скоріш за все, епірський гегемон слідував загальним тенденціям. Можна згадати «Пам'ятні книги» (**Ἀπομνημονεύματα**) Діоскорида⁶⁰ та Емпода⁶¹. Вміст таких творів міг бути надзвичайно різноманітним. У випадку Емпода єдина збережена історія, як Зенон Кітіонський клявся каперсом⁶². У випадку Діоскорида – сентенція Солона⁶³, сентенція Платона⁶⁴ та інформація про подарунок Аполлоном ліри Амфіону⁶⁵. Окремо варто звернути увагу на спогади про Сократа авторства Ксенофонта, адже вони іменуються «**Ἀπομνημονεύματων**», а в латинській версії – «**Memorabilia**», тобто це також «Пам'ятки», як і вже згадані твори Ампелія, Максима та Соліна, вміст яких відрізняється фундаментально. Окрім уже озвучених авторів «Пам'яток» (**ὑπομνήματα**), можна назвати ще Істра Кіренського, Іона Хіосського, Аристоксена Тарентського, Арата Сикіонського, Філостефана Кіренського, Евфориона Халкідського, Птолемея Евергета II, Памфіла Епідаврійського, Абанта, Агафокла Кізікського, Афінодора Еритрейського, Каристія Пергамського, Гегесандра Дельфійського, Феодора Родоського⁶⁶.

Наостанок варто розглянути ще одне принципове питання: використання «Пам'яток» Пірра під час написання біографії Пірра Плутархом. Це надзвичайно складне, запутане та проблематичне питання привертало увагу дослідників. У своїй працях так чи інакше з різним ступенем прийняття науковою спільнотою до теми звертались Й. Дройзен, Б. Нібур, П. Мюллермейстер, К. Ветцель, Г. Петер, М. Гауг, Р. фон Скала, Р. Шуберт, П. Левек, Д. Ненчі, Ж. Каркопіно та навіть український антикознавець І. Вейцківський. Якщо висновки П. Мюллермейстера стосовно джерельної бази Плутарха були дивними (німецький дослідник звів розділи 1–12 та 21–25 до Тимея, 13–21 до Діонісія, а 26–34 до Філарха) (Muellemeister P., 1874, с. 21) і викликали низку заперечень у науковій спільноті, особливо К. Ветцелем (Wetzel K., 1876, с. 4–42), низка інших висновків залишаються і по сьогодні дискусійними з різним ступенем актуальності. Наприклад, Б. Нібур звів основне джерело Пултарха до Діонісія (Niebuhr B., 1853, с. 563), тоді як йому на противагу Г. Петер та М. Гауг зводять його до Єроніма (Peter H., 1865, с. 69–74; Haug M., 1854, с. 72). Найкращими видаються висновок П. Левека: Плутарх використовував різноманітні та суперечливі джерела, що роблять біографію Пірра «синтетичною» (Lévêque P., 1957, с. 62), та зауваження С. Казарова – повідомлення Єроніма та Проксена переплітаються настільки тісно, що робить їх ідентифікацію безуспішною (Казаров С., 2009, с. 64). Втім щодо питання використання «Пам'яток» розбір проведений одним єдиним дослідником – О. Жераром. Базуючись на порівняльному аналізі біографій Пірра та Деметрія, О. Жерар вважає їх основою джерела чи джерело віднайдені/віднайдене Плутархом пізніше, і називає таким джерелом «Пам'ятки» Пірра (Girard H., 1945, с. 62–65). За С. Казаровим, Плутарх навряд чи надавав інформацію за новим для себе джерелом, а відсутність певної інформації в конкретній біографії пояснюється особливістю викладу Плутарха, який розкривав головного героя (Казаров С., 2009, с. 62–63). Позицію С. Казарова приймаємо, додаючи: Плутарх, як історик, вторинний і напряму залежний від джерельної бази, з якою добротню працював. В одному зі своїх

⁵⁹ Полібій. *Історія*, II.24.10.

⁶⁰ FHG II.3, Діоскорид, F 6-8 [р. 196] = FGrH №594

⁶¹ FHG IV.10, Емпод, F 1 [р. 403].

⁶² Там само. F 1 [р.403] = Афіней. *Бенкет*, IX.9 [370b-c].

⁶³ FHG II.3, Діоскорид, F 6 [р.196] = Діоген Лаертський. *Життєписи*, I.63.

⁶⁴ Там само. F 7 [р. 196] = Афіней. *Бенкет*, XI.116 [507d].

⁶⁵ Там само, F 8 [р. 196] = «Schol. Apoll. Rhod. I, 741» <посилання скопійовано з збірника Мюллера; йдеться про схолий до епічної поеми Аполлонія Родоського «Аргонавтика»>

⁶⁶ FHG I, p. 525; FHG II, p. 46, 290; FHG III, p. 22, 33, 72, 186, 520; FHG IV, p. 278, 290, 345, 356, 412, 512.

риторичних творів – панегеричній промові на честь Александра Македонського, називаючи чисельність македонської армії на початок походу, Плутарх приймає версію Аристобула, проте для порівняння надає дані Птолемея та Анаксимена, а в питанні фінансів порівнює інформацію Аристобула інформації Дуриса⁶⁷. Для панегірика достатньо будь-якої, в тому числі максимально упередженої цифри, проте грецький автор, окрім демонстрації своєї поінформованості, співставляючи цифри, чітко дає зрозуміти об'єктивність та предметність свого дослідження, спираючись на аналіз та синтез джерельної бази; притому згадуючи саме первинні джерела. Під час написання біографії Пірра Плутарх також мав порівняно добротну джерельну базу, називаючи прямо Єроніма⁶⁸, Діонісія⁶⁹ та Філарха⁷⁰, а також, імовірно, напряду чи через інших авторів користувався інформацією Проксена, Тимея, Дуриса, це з первинної групи, та з мінімальною долею імовірності Зенона⁷¹ та Критолая⁷², <якщо цей дискусійний автор взагалі існував>, які писали про Пірра та Епір, а також багатьох інших авторів, у яких могла міститись подібна інформація, починаючи від праць популярних еллінських істориків, як-то умовний Кратер Македонський чи Сосибій Лаконський, і закінчуючи десятками римських анналістів від Піктора та Гая Геллія (на відміну від граматика Авла Геллія) до Глабріона, Квадригарія, Антіата та Лівія. Вже в часи Діонісія та Павсанія «Пам'ятки» Пірра були бібліографічною рідкістю, і обидва автори чітко дають зрозуміти про своє знайомство з цим твором, озвучуючи унікальні подробиці, на відміну від Плутарха, який згадує «Пам'ятки» в контексті посилання на Єроніма. Більше того, вся інформація, озвучена Плутархом, могла міститись у будь-якому іншому джерелі, особливо в наближеного до Пірра Проксена, тому в нас відсутні будь-які маркери ідентифікації літературного спадку Пірра в працях Плутарха. В результаті цікаву гіпотезу О. Жерара варто визнати позбавленою чіткої доказової бази.

Надзвичайна схожість двох фрагментів життєпису Пірра та Деметрія⁷³ вказує на використання одного джерела, але його ідентифікація надзвичайно проблематична. Плутарх досить часто використовував Дуриса Самоського як джерело⁷⁴, і саме Дурис виглядає як найбільш імовірний автор цих фрагментів.

Третім трактатом авторства Пірра Аета є праця з облогового мистецтва. Ф. Якобі відзначає цю працю відповідним посиланням: «*Athen. π. μηχ. prooem. p. 5, 11 Wescher*» <посилання скопійовано зі збірника Якобі> (Die Fragmente der griechischen Historiker Teil 2. 1962. S. 653, sq18). Оскільки у загальноприйнятій системі латинізованої форми скорочень «Athen.» – це Афіней, тож повинно йтись про «Бенкет», але залишається загадкою названа Якобі пагінація тексту, адже у відповідному творі Афіней Пірра Аета згадано двічі – «... під час правління Александра, сина Пірра ...»⁷⁵ та «... у Пірра, царя епірського, третього нащадка того Пірра, що воював в Італії ...»⁷⁶. На 5 та 11 сторінці за кодексом Казобона, за яким раніше цитували Афіней (зараз частіше використовується більш традиційна для античних джерел рубрикація),

⁶⁷ Плутарх. *Удача або доблесть Александра*, I.3 [327d-e].

⁶⁸ Плутарх. *Піпп*, 17.4.

⁶⁹ Там само. 17.4, 21.9.

⁷⁰ Там само. 27.4.

⁷¹ Діоген Лаертський. *Життєписи*, VII.35.

⁷² [Плутарх]. *Паралельні оповідання*, 6b [307b].

⁷³ Плутарх. *Піпп*, 8.1 пор. Плутарх. *Деметрій*, 41.3; Плутарх. *Піпп*, 11.6 пор. Плутарх. *Деметрій*, 44.6.

⁷⁴ К. Мюллер ідентифікує 12 фрагментів: FHG II.4, Дурис Самоський, F 6, 7, 9 [р. 471], 10 [р. 472], 18, 22 [р. 474] <F 22 використано у *Фокіон*, 4 та *Вислови царів та полководців*, 49.1 [185e]>, 23 [р. 475], 60 [р. 483], 63, 64, 65 [р. 484] <F 63 використано у *Лісандр*, 18 та *Спокій душі*, 467a>, 80 [р.487].

⁷⁵ <Імовірно ще 8, адже історія з Афіней. *Бенкет*, I.30 [17f], де автором вказано Дуриса, дуже схожа на історію з Плутарх. *Александр*, 62; те ж між Афіней. *Бенкет*, IV.63 [167c] і Плутарх. *Александр*, 32; Афіней. *Бенкет*, XII.50 [535e] і Плутарх. *Деметрій*, 41; Афіней. *Бенкет*, XIII.85 [606d] і Плутарх. *Розумні тварини*, 36; а також серед ідентифікованих фрагментів – F 21 [р. 474] і Плутарх. *Демосфен*, 27; F 33 [р. 478] і Плутарх. *Розумні тварини*, 970a; F 35 [р. 478] і Плутарх. *Цікавість*, 515f; F 58 [р. 482] і Плутарх. *Перікл*, 25.>

⁷⁵ Афіней. *Бенкет*, III.3 [73b].

⁷⁶ Там само XIII.56 [589f].

така інформація також відсутня. Подібна ситуація склалась через порівняно складну ситуацію індексації маловідомих античних текстів, адже Якобі має на увазі працю «Машини» Афіней Механіка; вказана Якобі індексація, а точніше – пагінація, є посиланням на видання Wescher'a, де дійсно наявна строчка «*Все це можна ґрунтовно дізнатися з ... опису облогових знарядь, зробленого Пірром Македонським для визначення їх відмінностей.*»⁷⁷ <Фраза «Піпп Македонський» на двох сторінках: ім'я «Піпп» є останнім словом тексту першоджерела на 5-ій сторінці видання, а «Македонський» є першим словом на 6-ій...> та «*Що ж до влаштування підкопів і критих ходів і способів цього, – все це описав Піпп у своїй поліоркеттиці*»⁷⁸. Такі блоки тексту відповідають сторінкам 5–6 та 31 більш сучасного та досконалого видання Schneider'a⁷⁹, яке автор використовував під час роботи з текстом (посилання вказані за виданням Schneider'a, окрім випадків спеціально відзначених).

Праця про облогове мистецтво, згадана Афіней Механіком, імовірно, носила назву «Поліоркетика», або якимось наближено до цього значення. Єдина згадка цієї праці дещо сумнівна, адже Афіней Механік повідомляє про «Піппа Македонського»⁸⁰, ототожнення якого з Пірром Аетом може бути сумнівним. Проте серед македонян було досить мало людей на ім'я Піпп, і один з царів Македонії – Піпп I – власне, був Піпп Ает, який короткий період посідав македонський престол. Якщо Афіней керувався саме таким судженням, це може бути імовірною вказівкою на дату написання трактату – 288–284 і 273–272 до Хр., тобто період царювання Піппа. Проте подібна гіпотеза слабко аргументована, адже Афіней Механік міг вважати період царювання в Македонії найвищою точкою слави Піппа, рахуючи македонський трон більш значимим за епірський, що резонно. Також, враховуючи малу активність Епіру на міжнародній арені, подібна приставка до імені Піппа більш пізнім автором, як Афіней Механік, виглядає логічною.

У трактаті «Облога» (використаємо таку українізовану та скорочену форму еллінського терміна «Поліоркетика») Піппа містилась інформація про опис облогових машин з метою визначення їх відмінностей⁸¹, а також опис методів та прийомів облаштування підкопів та критих ходів при облозі міста⁸². Останній опис Афіней Механік називає «*прекрасним*» та приймає його, як це зробили багато інших авторів⁸³.

Ще одним важливим питанням є питання літературного стилю Піппа. Вже згаданий Афіней Механік протипоставляє твори Статона, Гестієя, Архіта та Арістотеля як авторів багатослівних, чий твори можуть бути корисними для отримання простих знань, проте позбавлених технічної теорії та практики, авторам прагматичним та малослівним, серед яких називає Деїмаха, Діада, Харія та Піппа⁸⁴. Далі Афіней Механік виправдовується за відсутність витонченого стилю своєї праці перед людьми, які «*з усією прискіпливістю будуть займатись виправленням стилю*», аргументуючи ключовим фактом опис поставленого предмета⁸⁵. Зрозуміло, Афіней Механік був автором прагматичним, і використовував таку ж джерельну базу, що вказує на стислість та практичність трактату Піппа, який, імовірно, як і Афіней Механік, ігнорував стиль. Це додатково підтверджує раніше озвучені слова Плутарха про обмеженість Піппа питаннями виключно військовими. Як і характерно для всіх військових, Піпп писав коротко та малопривабливо для античного читача, що звик до красивої форми. <Афіней Механік такий підхід критикує, зокрема підтримує над Іократом, який писав свої поради щодо війни з Афінами так довго,

⁷⁷ Афіней Механік. *Машини*, р. 5–6 (Wescher).

⁷⁸ Там само, р. 11 (Wescher).

⁷⁹ Там само, р. 5–6, 31.

⁸⁰ Там само, р. 5.

⁸¹ Там само, р. 5–6.

⁸² Афіней Механік. *Машини*, р. 31.

⁸³ Там само, р. 31.

⁸⁴ Там само, р. 5.

⁸⁵ Там само, р. 6.

що війна вже закінчилась⁸⁶.> Висновки щодо стилю написання Пірром трактату «Облога» проєктуємо на решту його творів.

Притому для еллінського читача основним критерієм якості твору слугував стиль. У випадку історичної праці достовірність слугувала лиш приємним бонусом. Значний матеріал стосовно тогочасного стану подій дає інша праця Діонісія Галіканаського, присвячена Квінту Елію Туберону, відведена характеру стилю Фуکیدіда. Перед критичним аналізом стилю Фуکیدіда, щоб краще прояснити відмінні риси та розкрити талант головного героя твору, Діонісій згадує інших істориків – фуکیدідових попередників та сучасників. Це Евгеон, Деїох, Евдем, Демокл, Гекатей, Акусилай, Харон, Мелесагор, Геланік, Дамаст, Ксеномед та Ксанф; «...в творах цих авторів зустрічаються приємні місця, а іноді – де більш, де менше – і краса, завдяки чому їх письмена і дійшли до нашого часу.»⁸⁷. «Батько історії» – саме такий, загальноприйнятий і на сьогодні, статус надав Геродоту Галікарнаському відомий античний політик та ритор Марк Туллій Цицерон⁸⁸ – «мав задум більш широкий та величний» якісно відрізнявся від більш ранніх авторів «мові своїй надавши переваг, яких позбавлені твори його попередників»⁸⁹. Саме цей фрагмент містить прекрасну та найбільш повну ілюстрацію відношення еллінів, а потім римлян до історії загалом. Античні історики писали свої твори з метою зберегти інформацію про події для нащадків, що прямим текстом говорять Геродот та Фуکیدід⁹⁰. Але для публіки цінність цих книг, їх популярність, від якої напряду залежали шанси на збереження, обмежувалась лиш стилістичними перевагами; зміст практично повністю ігнорувався. Це для сучасників Геродот є «батьком історії», а Фуکیدід першим «прагматичним істориком», тоді як для еллінів їхні праці є ідеальними зразками іонійського та аттичного діалектів.

У результаті стислий та прагматичний стиль викладу Пірра, позбавлений літературних прикрас, та вузькість тематики слугували головною причиною втрати його літературної спадщини, адже античний читач мало цікався подібними працями. Як аналог, можна згадати Єроніма Кардійського, фундаментальність та достовірність праці якого відзначають сучасні історики, проте твір втрачено через малий інтерес читачів через його стилістичні недоліки. Перефразовуючи Діонісія: «Ніхто не в силах дочитати Єроніма до кінця»⁹¹. <обігрується характеристика Діонісієм авторів, що ігнорували поєднання слів, зокрема, там названо Полібія>.

Таким чином, доступна джерельна база дозволяє ідентифікувати порівняно значний літературний спадок Пірра Аета. Це трактат «Тактика», книга «Пам'ятки» та трактат «Облога». Якщо існування трактату з тактики є беззаперечним, то до решти двох творів існують певні дискусії. Базуючись на озвучених вище фактах, їх аналізі та синтезі, робимо певні висновки. Зафіксовану в джерелах під титулом **ὑπομνήματα** працю варто вважати повноцінною публікацією у формі книги. З огляду на часові рамки життя Пірра, така книга носила форму сувою (βιβλίον, як позначення сувою зокрема, так і книги загалом = латинському *volumen* , як позначення сувою, адже класично твір як в одній, так і в декількох книгах позначали *liber* ; форма кодексу з'явилась з II ст. н. е., а масового поширення набула в період пізньої античності – раннього середньовіччя). Змістовий складник можна ідентифікувати як «мемуари», проте більш коректним буде вважати змістом книги опис війни Пірра з римлянами (ймовірно охоплюючи також експедицію на Сицилію); як мінімум, тільки така інформація фіксована у збережених фрагментах. Це підтверджується ототожненням Йосипом Флафієм терміна **ὑπομνήματα** з **commentarii** авторства Цезаря. Найбільш коректним перекладом українською мовою назви **ὑπομνήματα** слугує слово «Пам'ятки», багатозначність якого найбільш повно відповідає як

⁸⁶ Афіней Механік. *Машины*, р. 6

⁸⁷ Діонісій. *Фуکیدід*, 5.

⁸⁸ Цицерон. *Закони*, I.5.

⁸⁹ Діонісій. *Фуکیدід*, 5.

⁹⁰ Геродот. *Історія*, I.рг.; Фуکیدід. *Історія*, I.1.1.

⁹¹ Діонісій. *Поєднання слів*, 30.

вмісту, так і розумінням цього літературного твору в античність. Характерними рисами літературного дарування Пірра були стислість та предметність, а також концентрація на дуже вузькій тематиці військового мистецтва. З урахуванням відношення античного читача до літератури, оцінку її якості за стилем, а також повідомлення Плутарха про вузьку направленість інтересів це могло бути основною причиною втрати літературної спадщини Пірра. Притому вплив військової діяльності Пірра на розвиток античного військового мистецтва залишається беззаперечним, адже ряд стратегем з відповідних збірників напряму пов'язані з ім'ям видатного полководця; відповідна інформація явно черпалась авторами стратегем як з літературних творів самого Пірра, так і в описах інших авторів – свідків, учасників та/чи сучасників подій, чи ознайомих з творами авторства Пірра⁹².

Якщо в більш відомій історії, переданій Лівієм та Аппіаном, вигаданий Глабріоном⁹³, Ганнібал ставив Пірра як полководця на друге місце після Александра Македонського⁹⁴, то в менш відомій широкому загалу історії, переданій Павсанієм, карфагенянин Прокл, вважаючи Александра найвеличнішим за щастям та славою подвигів, проте як тактика та стратега ставив Пірра значно вище!⁹⁵.

Список використаних джерел та літератури

- Дройзен И. Г., 2011. *История эллинизма. История эллинов*. Москва.
- Казаров С. С., 2009. *История царя Пирра Эпирского*. Санкт-Петербург.
- Казаров С. С., 2001. Проблема «царских списков» царя Пирра. *Античность в современном измерении. Тезисы докладов Всероссийской научной конференции 14–16 ноября 2001 г. К.*
- Нефёдкин А. К., 2010. Арриан: жизнь и творчество. В: *Арриан. Тактическое искусство*. Санкт-Петербург.
- Самохина Г. С., 2005. Новая монография о царе Пирре. *Исседон – ΙΣΣΕΔΩΝ: Альманах по древней истории и культуре*. Т. 3. Е.
- Bengtson H., 1969. *Griechische Geschichte*. München.
- Girard H. O., 1945. *Essai sur la composition des Vites de Plutarque*. Paris.
- Haug M., 1854. *Die Quellen Plutarchs in Lebensreibungen der Griechen*. Tübingen.
- Lévêque P., 1957. *Pyrrhos*. Paris.
- Muellemeister P., 1874. *De fontibus Pyrrhi Plutarchei*. Gottingue.
- Nenci G., 1953. *Pirro. Aspirazioni egemoniche ed equilibrio mediterraneo*. Torino.
- Niebuhr B. C., 1853. *Römische Geschichte. Berichtige Ausgabe in einem Band*. Berlin.
- Peter H., 1865. *Die Quellen Plutarchs in Biographien der Romer*. Halle.
- Schubert R., 1894. *Geschichte des Pyrrhus*. Königsberg.
- Wetzel K., 1876. *Die Quellen Plutarch's in Leben des Pyrrhos*. Leipzig.

Mykhailo Polishchuk

THE LITERARY HERITAGE OF PYRRHUS AETUS

The purpose of the article with support on the preserved antique source base comprehensively analyze the literary activity of the hegemon of Epirus Union, the King of Molossian and Macedonia Pyrrhus Aetus (319–272 BC). Research methodology is based on the principles of his historicism of systematicity the scientific verification, author's objectivity, as well using general scientific methods for analyzing synthesis of generalization. The novelty of the study lies in the first attempt within the framework of historical science to introduce a comprehensive research study and analysis of the lost literary heritage of Pyrrhus Aetus; thoroughly analyzed usage of the term by ancient authors “ὀπομνήματα”, its correspondences in the Ukrainian language are defined, analyzed form and content of works under the appropriate title. Particular attention is paid to the context the mention of Pyrrhus in the treatise Athenaeus Mechanicus.

⁹² Поліен. *Військові хитрощі*, VI.6; Фронтин. *Військові хитрощі*, II.2.1, II.3.21, II.4.9, II.4.13, II.6.9, II.6.10, III.6.3, IV.1.3, IV.1.14, IV.1.18, IV.4.2.

⁹³ FHG III.5, Гай Ацилій Глабріон, F 6 [р. 98]

⁹⁴ Лівій. *Історія*, XXXV.14.5-12; Аппіан. *Історія*, XI.10.

⁹⁵ FHG IV.10, Прокл Карфагенський, F 2 [р.484] = Павсаній. *Еллада*, IV.35.3.

Conclusions. In the process of analyzing the course base, a significant literary heritage was identified. Pyrrhus Aetus which includes treatises “Tactics”, “Siege”, as well as book of memoirs that in the Hellenic tradition was called “ὀπομνήματα”. Determined what is recorded in the sources under the title “ὀπομνήματα”, labor should be positioned as full-fledged in the form of a book. Found that this book wore the shape of a scroll indicating its volume, which must be equivalent to the volume of the averages scroll of that time. By content this book is the closest to “commentarii” Roman military and political figure Gaius Iulius Caesarus, and performs the same ideological task. Revealed that the characteristic features of the literary style of Pyrrhus Aetus feast style is compressed and objectivity as well as concentration on the narrow subject of military art. Has been suggested that exactly is not inherent in ancient authors and is not inherent in the ancient reader objective selectivity from the literary heritage and writing style of Pyrrhus Aetus cased her loss.

Key words: Pyrrhus Aetus, Pyrrhus of Epirus, ὀπομνήματα, commentarii, Notes, memoirs, reminiscences, book.

References

- Drojzen I. G., 2011. *Istorija ellinizma. Istorija epigonov* [History of Hellenism. A history of epigones]. M.
- Kazarov S. S., 2009. *Istorija carja Pirra Epirskogo* [The History of King Pyrrhus of Epirus]. S.-P.
- Kazarov S. S., 2001. Problema «carskih spiskov» carja Pirra [The problem of King Pyrrhus’ “king lists”]. *Antichnost’ v sovremennom izmerenii. Tezisy dokladov Vserossijskoj nauchnoj konferencii 14–16 nojabrja 2001 g. K.*
- Nefjodkin A. K., 2010. Arrian: zhizn’ i tvorchestvo [Arrian: life and work]. In: *Arrian. Takticheskoe iskusstvo*. S-P.
- Samohina G. S., 2005. Novaja monografija o care Pirre [A new monograph on King Pyrrhus]. *Issedon – IΣΣΕΛΩΝ: Al’manah po drevnej istorii i kul’ture*. T. 3. E.
- Bengtson H., 1969. *Griechische Geschichte*. München. (In German).
- Girard H. O., 1945. *Essai sur la composition des Vîtes de Plutarque*. Paris. (In French).
- Haug M., 1854. *Die Quellen Plutarchs in Lebensreibungen der Griechen*. Tübingen. (In German).
- Lévêque P., 1957. *Pyrrhos*. Paris. (In French).
- Muellemeister P., 1874. *De fontibus Pyrrhi Plutarchei*. Gottingue. (In German).
- Nenci G., 1953. *Pirro. Aspirazioni egemoniche ed equilibrio mediterraneo*. Torino. (In Italian).
- Niebuhr B. C., 1853. *Römische Geschichte. Berichtige Ausgabe in einem Band*. Berlin. (In German).
- Peter H., 1865. *Die Quellen Plutarchs in Biographien der Romer*. Halle. (In German).
- Schubert R., 1894. *Geschichte des Pyrrhus*. Königsberg. (In German).
- Wetzel K., 1876. *Die Quellen Plutarch’s in Leben des Pyrrhos*. Leipzig. (In German).

УДК 94(437.4)“187”:272(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-2-9>

Пономаренко Людмила,
кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
l_ponomarenko12@ukr.net
ORCID ID: 0009-0009-1359-303X

Житков Олександр,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
girkov_oa@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-2423-6352

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЬВІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ ДОМІНІКАНЦІВ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

У статті досліджено господарську діяльність львівського монастиря домініканців в умовах реалізації Йосифинських реформ, які мали встановити контроль держави за матеріальними ресурсами духовних власників та обмежити традиційні права католицької церкви. Проаналізовано процес формування земельної власності монастиря та майнових надбань, отриманих Орденем від світських осіб за заповітами, жалуваннями та власними придбаннями. Розглянуто законодавчу діяльність Австрійської влади стосовно регламентації діяльності чернецтва на території коронного краю Галичини-Лодомерії. На основі інвентарних описів та матеріалів Йосифинської метрики вивчено основні галузі господарства львівського монастиря домініканців. Відзначено, що структура землеволодіння відповідала феодальному характеру власності, де основна частина орної землі, городів та луків передавалась у користування селянам, власникам належали ліси та найкращі за урожайністю землі. Домінії та села домініканців, які знаходились в околицях м. Львова, мали родючі ґрунти, компактне розташування, що сприяло розвитку рільництва та тваринництва. Зернове господарство у фільварках забезпечувалось у достатній кількості власним інвентарем, мало зручні умови зберігання та переробки. Наявність великих випасів, відходів переробки сировини на броварнях та горжельнях, а також данина селян слугували основою збільшення поголів'я у тваринництві, яке гарантувало власнику продукти харчування та забезпечення товарами ринку. В останній третині ХVІІІ століття господарство Ордену залучається до торгово-підприємницької діяльності на постійній основі. Домініканці торгували продукцією рільництва, тваринництва, спиртними напоями. Зауважено, що в зазначений період у львівському монастирі домініканців спостерігалась тенденція до збільшення продукції тваринництва саме на продаж. Вироблення та реалізація алкогольних напоїв мали виключно ринкове спрямування. Спиртні напої збували через систему численних шинків, які були у кожному населеному пункті. Реформи Австрійської держави, які обмежували права власників користуватись баналітетними правами та іншими феодальними прерогативами, стимулювали розвиток власного господарства монастиря та його включення до механізму ринкових відносин, що активно формувався.

Ключові слова: власність, землеволодіння, Йосифинські реформи, монастирі, орден домініканців, продукція, зернове господарство, тваринництво, торгівля.

Чернечі ордени католицької церкви, які за своїми статутами повинні були виконувати місіонерські, релігійні та освітні функції, від початку своєї діяльності не обмежувались тільки просвітницьким напрямом, а стали активно займатись також і господарською діяльністю. Серед них був і Орден домініканців, який мав привілейоване становище у структурі католицької церкви, оскільки булла папи Григорія ІХ від 1227 р. гарантувала їм вічне право на проповідь, сповідь та Євхаристію. Такі привілеї дозволяли Ордену безперешкодно організовувати свої

осередки, отримувати земельні володіння, грошові жалування та займатись господарською діяльністю. Орден домініканців був одним із перших католицьких орденів, які розпочали свою діяльність на території України. Зокрема, у Галичині домініканці з'явилися у XIII столітті за правління князя Лева, який дозволив їм заснувати монастир.

Метою авторів статті є дослідження землеволодіння Ордену на території Галичини на прикладі львівського монастиря домініканців, його господарської діяльності в останній третині XVIII століття на тлі Йосифинських реформ.

Діяльність Ордену домініканців на території України і Галичини була предметом дослідження вітчизняних науковців Н. Лоштин (Лоштин Н., 2014), В. Вечерського (Вечерський В., 2008), Н. Урсу (Урсу Н., 2007), А. Гуменяк (Гуменяк А., 2016), які зосередили свою увагу на просвітницькій та релігійній діяльності ченців. Значна частина розвідок з історії домініканців належить М. Чорному, який дослідив становлення Ордену в державах Центральної, Східної Європи та Україні, а одну зі своїх головних робіт присвятив діяльності львівських домініканців у XIII – першій половині XV століття (Чорний М., 2009).

Основними джерелами нашої статті є актовий матеріал, господарська документація маєтків, законодавчі акти Австрійської держави. Інформативним дослідницьким матеріалом для аналізу процесів формування землеволодіння домініканців є грамоти про дарування, жалування, заповіти короля та шляхти на користь Ордену в Галичині. Зазначені документи поміщені в двадцятип'ятитомному виданні «Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej»¹. Основною групою документів, які щонайповніше висвітлюють аграрні відносини у володінні домініканців, є інвентарні описи. В інвентарних описах ґрунтовно репрезентована господарська діяльність маєтків². Інформація, що знаходиться в матеріалах земельного кадастру «Йосифинська метрика» і представлена в метричальній книзі, описах меж, правилах фасіювання, сумарних таблицях дозволяє проаналізувати землеволодіння львівського монастиря домініканців станом на 1786–1788 роки³.

Історія львівських домініканців розпочинається у 1270 році, коли князь Лев передає Ордену частину міської землі, де раніше стояв княжий палац та православна церква, які були знищені пожежею. Як свідчать документи, спочатку монастирю надавалась тільки ділянка для будівництва житла та господарських приміщень. Наступні земельні володіння домініканці отримали уже в результаті своєї активної діяльності⁴. Орден завжди орієнтувався на своїх прихильників серед можновладців. На думку М. Чорного, саме під час правління в Галичині намісника угорського короля Людовика I князя Владислава Опольського (1372–1378) почала формуватися земельна власність деяких монастирів домініканського ордену. Зокрема, у 1377 році львівському домініканському монастирю Божого Тіла було подаровано три села: Кротошин, Зашків, Костіїв та чотири двори у селі Мервиця з річною сплатою намісникові двох грошів⁵. Земля у монастирі зосереджувалась також за рахунок пожалувань та заповітів на певних умовах. У 1392 році король Владислав Ягайло подарував монастиреві шинок та право збирати мито у Малій Липі, що давало ченцям право торгувати алкогольними напоями, виробленими у монастирських володіннях. Натомість монастир зобов'язувався 3 дні на тиждень відправляти службу Богу за короля і королеву⁶. Таким самим шляхом домініканці отримали у 1402 році і село Зарудці⁷. Дуже часто їм надавалися грошові пожертви для здійснення заупокійних бого-

¹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. T. 1–24. 1868–1935. (Далі – Agz). URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/44646?language=pl> [28.03.2024]. (In Poland).

² Центральний державний історичний архів України, Львів (далі – ЦДАЛ). Ф. 418. Оп. 1.

³ ЦДАЛ. Ф. 19. Оп. 12, 19.

⁴ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880–1902. T. 6. S. 515.

⁵ Agz, T. 3, D. 106, T.2, D. 58.

⁶ Agz, T. 2, D. 21.

⁷ Agz, T. 2, D 26.

служинь стосовно членів родини жертводавця. Такі дії засвідчувалися документально із переліком умов виконання останніх.

У 1397 р. Владислав Ягайло надав володінням львівського домініканського монастиря маґдебурзьке право. Згідно з його умовами львівський домініканський монастир отримав дозвіл на заснування у межах своїх володінь плебаній, незалежних від юрисдикції єпископів. До XVI ст. такі плебанії були організовані у селах: Костіїв, Борки, Гряда, Воля Гамулецька, Вулька, Зарудці, Зашків, Завадів. Надання маґдебурзького права для володіння монастиря Ордену відбулося тільки для львівських домініканців. Жоден інший домініканський монастир в українських землях такого права не отримав. У 1399 році села Зашків, Костіїв і Кротошин спеціальним рішенням галицького архієпископа Якоба Стрепи були повністю звільнені від виплати десятини на користь консисторії (Чорний М., 2014, с. 79). Не оминала своєю увагою домініканців і шляхта. Зокрема, у 1442 році шляхтич Станіслав з Давидова записав на користь монастиря три копи грошей від щорічних прибутків свого маєтку у селі Давидів. Так само у 1445 році шляхтич Дмитро Шпиклос гарантував домініканцям аж дванадцять кіп грошей від проданої риби з кожного спуску свого ставу в околицях Бережан і чотири копи від ставів в околицях Золочева. До кінця XVII століття домініканський монастир у Львові взагалі був звільнений від міських податків. Як зауважував М. Чорний, грошові та земельні пожалування шляхти і багатих міщан впродовж століть залишалися основною статтею прибутків львівського домініканського монастиря (Чорний М., 2014, с. 80).

Після приєднання Галичини до складу Австрійської монархії та реалізації Йосифинських реформ 1870–1880 років були внесені суттєві зміни як у систему землеволодіння духовних власників, так і їхній статус у державі. Одним із перших розпоряджень австрійського уряду був наказ 1774 року про домінікальний податок, який повинні були сплачувати шляхта та духовенство, що мали підданих. Кожна домінія вираховувала загальну суму доходу та розмір видатків на ведення господарства. Після всіх обрахунків потрібно було сплатити 10% домінікального доходу у скарбницю держави, але вимагали 12%, оскільки власники масово зменшували загальні цифри. Водночас, як зазначав історик В. Токаж, реальні платежі власників не перевищували 6% доходів (Tokasz W., 1909, s. 135, 139). Патентом 1775 року держава по-новому визначала і феодалне землеволодіння. Феодал залишався необмеженим власником домінікальної землі, а над рустикальною (селянською) мав право верховної власності. За наказами 1784, 1786 та 1787 років заборонялось ділити, закладати, приєднувати до фільварку або проводити обмін рустикальних земель (Rychlikowa I., 1957, s. 97). Наступним етапом стала ліквідація фінансової незалежності монастирів усіх орденів на території Королівства Галичини і Лодомерії (1774 рік), а також обмеження традиційного привілейованого статусу ченців і парафіяльного кліру. Усім клірикам, незалежно від конфесійної приналежності, заборонялося брати участь у нотаріальному переділі майна світських осіб (Чорний М., 2014, с. 162). Крім того, у 1775 році всі монастирські земельні маєтності були оподатковані постійним податком (cathedraticum), а кожен представник духовенства був оподаткований на щорічну суму 12 флоринів. Із 9 грудня 1780 року найбільша сума чи будь-який інший дарунок, що міг отримати в дар той чи інший монастир, не могли перевищувати вартості 1500 флоринів. Австрійським урядом у 1781 році було оголошено про закриття монастирів, які не займалися просвітницькою та благодійною діяльністю та мали менше 10 осіб свого складу. 1782 року цісарським указом у Львові було створено Галицький Релігійний фонд, до якого з 1788 усі монастирі Королівства Галичини і Лодомерії сплачували окремий податок, який становив $7\frac{1}{3}\%$ від 100 (Чорний М., 2014, с. 163). Вперше за всю історію існування домініканців на території Галичини їхні земельні володіння та матеріальні ресурси були поставлені під контроль держави. Незважаючи на такі нові умови функціонування, монастир продовжував свою господарську діяльність, яка мала певні відмінності порівняно із попередніми роками.

Володіння львівського монастиря домініканців, які формувались впродовж століть, мали компактне та вигідне розташування як із точки зору господарської діяльності, так і наближеності до основного центру торгівлі і політичного життя міста Львова. Серед інших володінь духовенства землі домініканців відрізнялись практично однаковими природними умовами у всіх домініях. В останній третині XVIII століття монастир домініканців мав у своєму володінні чотирнадцять сіл, які знаходились поблизу міста та входили до доміній Зарудці, Жовтанці та Львів. У селах, що належали монастирю, налічувалось 782 двори, причому їхня кількість у помістях суттєво відрізнялась. Найбільша чисельність мешканців була у Зашкові (176 дворів), Давидові (132 двори) та Зарудцях (101 двір), найменша – у селі Тарнавка (лише 10 дворів). Середня кількість помешкань у селах налічувала 30–50 одиниць⁸.

Однією із найперших та найбільших доміній була Зарудецька, куди входили села Борки, Рокитно, Черепин, Давидів, Кротошин, Зарудці, Зашків, Костіїв та Завадів із загальною площею земельних угідь 17424 морги і 662 дворами залежних селян. Інші ключі мали невеликі розміри. Львівську домінію становили села Тарнавка, Станилівка і Поріче, а Жовтанецьку – відповідно Жовтанці та Воля Жовтанецька. Всього у володінні монастиря знаходилося 24621 морг землі⁹.

Природне середовище визначило структурний поділ власності домініканців. Рівнинна територія і досить родючий ґрунт забезпечили великий відсоток орної землі – 45%, або 11195 моргів. Своєю чергою 79% (8801 морг) ріллі були рустикальними та оброблялися селянами й тільки 21% (2394 морги) використовувався власне доменом. Суттєву частину володіння займали ліси – 37%, або 9180 моргів. Городини та луки мали незначну територію: городини – 9% (2149 моргів), луки – 8% (1855 моргів). Всі ліси без винятку використовувались тільки власником, що становило 51% (12454 морги) домінікальної землі. Значний відсоток землі домена – 28% (521 морг) монастир використовував як сіножаті. Потрібно відзначити, що лівова частка городів (95%, або 2032 морги) була рустикальною землею. Загалом, землеволодіння львівського монастиря домініканців щодо його структури підтверджувало традиційні орієнтири, де основна частина орних земель, городів та луків передавалась у користування селянам, власникам належали ліси та найкращі за урожайністю землі. Як указують джерела, основними культурами, що висівались на землях монастиря домініканців, були яра та озима пшениця, жито, ячмінь, овес, гречка, у невеликій кількості – просо, горох та мак. Вирощували також льон та коноплі¹⁰. Основними зерновими, які домінували у маєтці, були ячмінь та овес. Так, у домінії Зарудці, за матеріалами Йосифинської метрики, урожай зерна ячменю за два контрольних роки становив 7860 корців (40%), а вівса – 6706 корців (34%). Жита та пшениці збирали набагато менше – 3454 корці та 1722 корці¹¹. Інформація, що знаходиться у сумаріях окремих фільварків, дозволяє визначити певні тенденції розвитку зернового господарства домінії. Так, на фільварку Зарудці протягом семи років (1772–1778 господарчі роки) у культивуванні зернових відбулись деякі структурні зміни. Загалом спостерігався загальний ріст урожаю із певними тенденціями: суттєво збільшився збір жита порівняно із іншими культурами, натомість урожай вівса – зменшився. Порівняно із 1772 роком урожай жита збільшився майже вдвічі. Якщо у 1772 році зібрали 470 кіп, то у 1778 році – уже 876 кіп. Вівса у 1772 році отримали 634 копи, а у 1778 році – тільки 43 копи. Всі інші культури суттєвих змін не зазнали, коливання відбувались у межах зазначеного періоду у більшу чи меншу сторону залежно від погодних умов. Найбільш вдалим був 1776 рік, коли практично всі культури дали великий урожай¹². У фільварку Борки спостерігалася аналогічна картина: збільшилося вирощення жита та зменшилась кількість

⁸ Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника. Архівна колекція О. Чоловського. Документ 2429/III.

⁹ ЦДІАЛ.Ф. 19. Оп. 12. Спр. 40. Арк. 149; Спр. 41. Арк. 80; Спр. 37. Арк. 170; Спр. 34. Арк. 170; Спр. 35. Арк. 81; Спр. 38. Арк. 50; Спр. 36. Арк. 162; Спр. 39. Арк. 41, 102; Оп. 19. Спр. 22. Арк. 282, 269, 283, а. 93.

¹⁰ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп.1. Спр. 50. Арк. 11.

¹¹ ЦДІАЛ. Ф. 19. Оп. 12. Спр. 40. Арк. 149; Спр. 41. Арк. 80; Спр. 37. Арк. 170; Спр. 35. Арк. 81; Спр. 38. Арк. 50; Спр. 36. Арк. 162; Спр. 39. Арк. 41, Спр.102; Арк. 22.

¹² ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр.27. Арк. 3–8.

вівса майже у тих самих пропорціях. Ймовірно, це пояснювалось використанням жита поряд із ячменем у виробництві алкогольних напоїв¹³.

Власне, хазяйнування було не єдиним постачальником зернових у монастирі домініканців. Значну кількість збіжжя домінії отримували і за рахунок осипа – натуральної данини зерном. Звітні дані про стан господарювання фільварку Жовтанці за 1795–1796 роки дають можливість отримати таку інформацію. У монастирські комори надійшло від селян 204 корці жита, 119 корців пшениці, 294 – ячменю, 136 – вівса, 116 – гречки та 18 – гороху¹⁴. Згідно з Йосифинською метрикою за два контрольних роки в домініях урожай пшениці, жита, ячменю та вівса становив 25575 корців¹⁵.

Архівні документи також дозволяють з'ясувати витрати зібраного врожаю. У фільварках монастиря певну частину збіжжя залишали для посіву на наступний рік. Так, у фільварку Борки (1778 рік) для сівби залишили 247 корців зерна, або 50%¹⁶. У фільварку Жовтанці для майбутнього урожаю використали 269 корців (30%)¹⁷. Найбільше витрачали зерна жита, вівса та гречки. Порівнюючи розміри посівного матеріалу та зібраного урожаю за декілька років, можемо вважати, що монастир розширював зернове господарство. Домінії мали родючі землі, тому не мали великої потреби збільшувати кількість висіваного зерна на певну площу.

Значну частину зібраного збіжжя споживали у маєтку. Зокрема, зерно переробляли на борошно, крупу та використовували для харчування монахів і челяді. Так, у фільварку Борки (1778 рік) піддали переробці на борошно, крупу та випікання хліба по 26 корців жита та ячменю, 31 корець гречки, 5 – пшениці і 3 – гороху¹⁸. У Жовтанецькому фільварку зберігалось 19 корців борошна та круп на суму 389 злотих¹⁹. Певна частка зібраного зерна йшла на корм худоби маєтку: коням, свиням, домашнім птахам. У Борках з цією метою використовували в основному овес (72 корці)²⁰. У фільварку Жовтанці (1785–1786 роки) використали 79 корців ячменю та вівса²¹. В окремих домініях, де займались розведенням домашніх тварин не тільки для внутрішнього споживання, але й на продажу, майже весь урожай для внутрішніх потреб використовувався для годівлі худоби та птахів. Зерно використовувалось також і як оплата робітникам фільварків: пастухам, «паробкам», ремісникам та іншим працівникам. Їхня персональна оплата за роботу була невеликою. Наприклад, кравець за свої послуги отримував 8 злотих, корець гречки та чверть жита²². Загалом же, у домініях споживали від третини до половини зібраного урожаю, решта реалізовувалась на ринку.

У володінні монастиря домініканців акумулювали значну кількість сіна та отави. Для додаткового збору, окрім луків, використовували всі ділянки, на яких неможливо було вести рільництво: пасовища, ділянки землі, які знаходились у низинах і довго були заболочені, чагарники. Документи Йосифинської метрики дозволяють отримати інформацію про збір сіна та отави у дев'яти фільварках, який, зокрема, становив 7209 і 1415 центарів²³.

Важливість землеробства для господарської діяльності монастиря домініканців прослідковується у ретельному зберіганні врожаю. Обмолочене зерно утримували у спеціальних коморах та клунях, які знаходились практично у кожному фільварку. Як правило, це були дерев'яні приміщення, побудовані переважно із дуба, які ділились на засіки, призначені для зберігання врожаю зернових культур. Такі будівлі могли мати також комплексне призначення. Зокрема,

¹³ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 2–3.

¹⁴ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 50. Ак. 1–9.

¹⁵ ЦДІАЛ. Ф. 19. Оп. 12. Спр. 40. Арк. 149; Спр. 41. Арк. 80; Спр. 37. Арк. 170; Спр. 34. Арк. 170; Спр. 35. Арк. 81; Спр. 38. Арк. 50; Спр. 36. Арк. 162; Спр. 39. Арк. 41; Спр. 102. Арк. 22. Оп. 19. Спр. 282. Арк. 269; Спр. 283. Арк. 93.

¹⁶ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 23.

¹⁷ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 1–9.

¹⁸ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1–3.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 5.

²² ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 2–3.

²³ ЦДІАЛ. Ф. 19. Оп. 12. Спр. 40. Арк. 149; Спр. 41. Арк. 80; Спр. 37. Арк. 170; Спр. 34. Арк. 170; Спр. 35. Арк. 81; Спр. 38. Арк. 50; Спр. 36. Арк. 162; Спр. 39. Арк. 41. Спр. 102. Арк. 22. Оп. 19. Спр. 282. Арк. 269; Спр. 283. Арк. 93.

зерносховище фільварку Давидів мало вісім засік, які розташовувалися на першому ярусі приміщення. Другий ярус складався із комори, де розміщалися предмети домашнього вжитку, необхідні для збереження зерна: бочки, кадки для зерна і борошна (20 штук). Третій ярус знаходився під дахом, де сушили зерно²⁴.

Для ефективного ведення господарства домінії монастиря мали власний реманент. Так, у сумарії фільварку Борки за 1778 рік перераховано інвентар, куди входили вози, сани, плуги, рала та наральники, борони, ярма, пили, ножі у кількості 28 штук²⁵. У перелік реманенту в Зарудцях входили граблі, мотики, лемехи, лопати, плуги, борони, вози, сани, запасні колеса для ремонту, городні ножиці²⁶. У цей же період була помічена тенденція до збільшення власного сільськогосподарського інвентаря. Так, якщо у фільварку Давидів у 1759 році із власного реманенту було тільки три вози, то у 1778 році на шести фільварках нараховувалось чотири дерев'яних плуги, борона, сімнадцять возів, дев'ятнадцять саней²⁷. З'явилися робочі інструменти із заліза. У фільварках знаходилися борони із залізними зубцями у кількості 10 штук, п'ять плугів, шість лемехів до плугів, рала та наральники (11 штук)²⁸. В інвентарях маєтку перераховується також зброя для робочих коней та волів: вуздечки, шлеї, хомути, дишла, ярма²⁹. Певну частину інвентаря та запасних частин за відсутності у маєтку купували на ринку. В 1778 році у фільварку Борки витратили на ці потреби 28 злотих³⁰. Інвентар не тільки використовувався у власному господарстві, але міг передаватись в оренду. Зокрема, у статті доходу Жовтанецького фільварку за 1785 рік вказано, що два злотих отримали за оренду плугів³¹. Зазначена інформація свідчить про те, що традиційна система господарювання, за якої землі власника оброблялися інвентарем селян, зазнавала змін. Весь необхідний сільськогосподарський інвентар монастир мав у своїх домініях, у результаті чого з'явилось нове спрямування – використання найманої робочої сили, про що і свідчать документи. На фільварках монастиря домініканців поряд із працею селян використовували наймитів, які обслуговували тваринництво, бджільництво, частково – рільництво. Вони наймалися із числа селян, знаходилися у фільварку цілий рік та отримували за свою роботу оплату або продуктами, або грошима. У домініях постійно працювали пастухи, городники, доярки, пасічники, «паробки» (слуги). Деякі із цих категорій (городники, «паробки») не просто обслуговували господарство, а займалися виробництвом – вирощували овочі, технічні культури та залучались до рільництва. Зокрема, у володінні монастиря вирощували на городах капусту, буряки, цибулю, часник, петрушку, хрін, мак. У фільварках вирощували хміль для горілчаного промислу. Як свідчать документи, монастирське господарство себе хмелем забезпечувало повністю, оскільки на ринку купували тільки дріжджі³². Чисельність такої групи наймитів поряд із забезпеченням фільварків реманентом та тяглою силою свідчить про їх стабільне використання як сільськогосподарських робітників. Так, на фільварку Зарудці (1777 рік) постійно знаходилося 14 осіб наймитів з оплатою праці. Найвище оцінювалась праця городника, який отримував 80 злотих т. зв. «соляріуму», дві пари бот і 16 полсетків конопляного полотна. Шість «паробків» та свинар заробляли по 10 злотих. Крім того, вони отримували чоботи, кожуха, свитку, боти, по 15 полсетків сурового полотна та по корцю пшениці³³. Замість одягу та взуття вони могли взяти гроші, про що і свідчать документи. У фільварку працювало ще й 5 найминок на чолі зі старшою, за що їй платили 30 злотих.

²⁴ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 12, Арк. 8.

²⁵ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 25, Арк. 4.

²⁶ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 27, Арк. 26–27.

²⁷ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 12, Арк. 9.

²⁸ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 25, Арк. 4; Спр. 27, Арк. 26–27.

²⁹ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 25, Арк. 4; Спр. 27, Арк. 27.

³⁰ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 25, Арк. 3.

³¹ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 50, Арк. 12.

³² ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 12, Арк. 11; Спр. 48, Арк. 3.

³³ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 27, Арк. 32.

Решті служниць нараховували по 10 злотих, виділяли взуття, одяг, по 8 полсетків конопляного і сурового полотна. Загалом, на оплату челяді у маєтку використано 400 злотих, 30 пар бот, 83 полсетка конопляного та 203 сурового полотна, 10 корців пшениці³⁴. На фільварку Борки працювало 5 наймитів, за роботу їм заплатили 122 злотих, видали 12 пар бот, 20 полсетків конопляного і 70 сурового полотна, 4 корці пшениці³⁵.

Харчування домініканців у монастирі урізноманітнювалось за рахунок продукції садівництва, чому сприяли наявні великі сади. У садах вирощували яблуні, груші, сливи, там же знаходились сушарки, на яких заготовляли запаси на зиму. Певна частина фруктів використовувалась для приготування повидла. Садівництво було забезпечене відповідними інструментами. Зокрема, у інвентарях фільварків згадуються ножі і ножиці для обрізання кущів та дерев³⁶.

Важливою галуззю господарства монастиря домініканців було тваринництво, яке забезпечувало власника не тільки продуктами харчування, але також і вовною, шкірами, органічними добривами. До того ж монастир мав якісні луки і пасовища та достатню кількість відходів горілчаного промислу, що використовувалось для корму худоби. Домашніх тварин та птахів утримували у спеціально побудованих конюшнях, корівниках, хлівах для свиней, пташниках. Чисельність худоби у фільварках монастиря нараховувалась від декількох десятків до сотень голів. Насамперед там тримали корів, які забезпечували господарство молоком та молочними продуктами. Так, у Зарудцях (1777 рік) знаходилось 19 дійних корів та 5 ялівок. У маєтку утримувались робочі бики та воли, яких використовували як тяглу силу та продавали на ринку. З роками їхня чисельність тільки збільшувалась. Якщо у 1777 році у Зарудцях знаходилось 3 робочих воли, то у 1778 році їх уже було 10. Там же утримувалося 14 волів на відгодівлі, на наступний рік їхня чисельність збільшилась до 17, тобто зросло не тільки поголів'я для роботи у власному господарстві, але і для реалізації на ринку. У домінії тримали також і коней чисельністю 23 голови. Здебільшого їх використовували для виїзду та перевезення вантажів³⁷. Якщо велика рогата худоба та коні переважно забезпечували продуктивну діяльність зернового господарства, то вівці давали можливість отримати вовну для виробництва сукна. У маєтку їхня чисельність нараховувалась десятками і з роками тільки збільшувалась. Зокрема, у фільварку Давидів (1759 рік) утримувалось 50 овець, у Зарудцях (1777 рік) нараховувалось 26, на наступний рік – уже 38. На фільварок Борки у 1777 році придбали на ринку 100 овець³⁸. Австрійський уряд стимулював вівчарство, особливо розведення чеських і моравських порід овець у країні з метою створення сировинної бази розвитку промисловості (Jaworski H., 1905, s. 35). Певні статті доходу отримував монастир і від вирощування свиней. У кожному з фільварків їхня чисельність налічувалась від 30 до 50 голів. Зокрема, у фільварку Давидів у 1759 році утримували 39 свиней, у Зарудцях (1777 рік) – 34, з яких 12 перебували на відгодівлі. У 1778 році поголів'я свиней (Зарудці) збільшилось до 49, із яких 11 також були на відгодівлі³⁹. Вигодовування свиней не тільки задовольняло потреби двору у продуктах харчування, але й було джерелом грошових доходів, особливо при броварнях та винницях, про що буде сказано дещо пізніше.

У фільварках маєтків також розводили домашніх птахів: качок, курей, гусей, індиків. Проте власних птахів у маєтку було небагато. Значну частину птиці та яєць монастир отримував у вигляді данини. Зокрема, у Зарудцях із загальної кількості птахів (1777 рік), що налічувала 435 одиниць, тільки 47 утримувалось на фільварку, решта – 388 курей, качок та гусей надійшли як данина. У наступному році на власному утриманні перебувало тільки 14 курей, а решту – 464 птахів забезпечили селяни. Аналогічну ситуацію можна спостерігати і у Жов-

³⁴ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп.1. Спр. 27, Арк. 32.

³⁵ Там само.

³⁶ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 48, Арк. 3.

³⁷ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 27, Арк. 26, 33.

³⁸ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 12, Арк. 9; Спр. 25. Арк. 4.

³⁹ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 12, Арк. 9; Спр. 27. Арк. 26, 33.

танецькому фільварку, де було 57 голів птиці, а 603 птахи та 20 кіп яєць отримали у вигляді данини. Із отриманої данини невелика частина птиці споживалась у маєтку. Так, у Жовтанцях для потреб двору використали тільки 90 голів, 563 – реалізовано на ринку⁴⁰. Як свідчать документи, тваринництво у монастирі домініканців переважно орієнтувалось на ринок. У маєтностях утримувалося до 20–30 голів молодяку великої й дрібної рогатої худоби, що дозволяло забезпечувати продуктами харчування монахів та обслуговуючий персонал, решту – продавали на ринку. Так, із Жовтанецького фільварку (1785 рік) із 67 голів худоби продали 40 за 207 злотих. З цього ж фільварку 1786 року реалізували 7 свиней за 83 злотих⁴¹. Товаром були і молочні продукти. У тому ж фільварку (1795–1796 роки) із переробленого молока отримали 7 фасок 4 гарнца масла і 7 бочок 11 гарнців сиру. З них – одна фаска 4 гарнці масла й 11 гарнців сиру були віддані в ординаторію: для їдальні, адміністратора, челяді, а решта – реалізована на ринку за 144 злотих⁴². Попитом на ринку користувалися також шкіри великої і дрібної рогатої худоби та овець, з яких ремісники шили кожухи, шапки для основної маси населення. Із Жовтанець (1795–1796 роки) реалізовано 8 баранячих і 2 козині шкури. З цього ж фільварку вивезли на ринок усе отримане за рік сукно в кількості 41 аршина, а також 60 рун вовни. За весь товар виручили 150 злотих⁴³. У володінні монастиря домініканців займалися також бджільництвом. Частина вуликів на пасіках належала власному господарству, але велика їх частина надходила до маєтку у вигляді десятини. Селяни, які мали пасіки, повинні були віддати власнику кожен десятий вулик або заплатити 10 злотих. Якщо вуликів було менше, тоді платили «очкове» – 15 грошів. Як свідчать документи, бджільництво у домініканців розвивалось на основі десятини, оскільки розміри власних пасік, за винятком окремих фільварків, та їхня кількість були незначними. Найбільшу увагу приділяли бджільництву на фільварку Завадів, де розташовувалося 4 пасіки і на 1778 рік знаходився 221 вулик. За рахунок роїння пасіки збільшились ще на 122 вулики⁴⁴. Решта пасік домініканців налічували декілька десятків вуликів. Зокрема, у Давидові було розміщено 55 вуликів, у Черепині – 43. За рахунок десятини монастир отримав ще 34 вулики. У Жовтанцях дохід меду на власній пасіці становив 1,5 полу-бочки. Увесь мед реалізували на ринку за 102 злотих. Натомість десятина та «очкове» оцінювались у 250 злотих. У період 1791–1792 років на фільварок від селян надійшло додатково ще 20 вуликів та плата у 76 злотих «очкового»⁴⁵.

Важливим складником господарської діяльності монастиря домініканців було його залучення до торгово-підприємницької діяльності. Домініканці торгували продукцією рільництва, тваринництва, спиртними напоями. Одним із головних товарів було зерно як у чистому вигляді, так і переробленому на горілку й пиво. На ринок вивозили майже всі види оброблюваних культур. Але переважно були пшениця, жито, ячмінь та гречка. В окремих фільварках, таких як Жовтанецький, питома вага реалізованого таким чином урожаю досягала 40%. Із зібраних 877 корців зернових у 1795–1796 роках на ринку продали 374 корці⁴⁶. Домініканці збували зерно і «своїм» селянам, особливо у неврожайні роки та навесні, коли у них закінчувалися власні запаси. Офіційно такий продаж уважався «допомогою». Проте і феодал не залишався без доходу. Так, навесні 1786 і 1787 років, коли в Галичині був голод, у шести селищах названого володіння реалізовано 63 корці гречки, 35 – ячменю і 135 – вівса, разом 233 корці. Причому з власних запасів було виділено тільки 102 корці вівса і 7 – гречки. Решта зерна куплена за 2402 злотих. Ціни на зерно підтверджують той факт, що така операція обіцяла вигоду монастирю. Так, ячмінь і гречка купувалися в основному за ціною 14 флоринів за корець, а продавалися з націнкою в 15 грошів.

⁴⁰ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 27, Арк. 26, 33; Спр. 50. Арк. 7.

⁴¹ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 50, Арк. 14.

⁴² ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 50, Арк. 10.

⁴³ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 50, Арк. 11.

⁴⁴ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 27, Арк. 32.

⁴⁵ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 12, Арк. 9.

⁴⁶ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 50, Арк. 1–9.

В результаті такого «підприємництва» 1786 року реалізували продукції на суму 2410 злотих, оскільки у всіх селах без зерна опинилася велика кількість селян. 1787 року було продано значно менше, але за вищими цінами. Корець гречки коштував уже 15 флоринів, а вівса – 8. Чистого прибутку від цієї операції передбачалося отримати 642 злотих (Пономаренко Л., 2010, с. 109). Ще одним джерелом доходу монастиря домініканців була реалізація сіна, чому сприяли якісні луки. Так, із фільварку Борки 1777 року реалізували 2 сажні сіна, отримавши 80 злотих. У сумаріях трьох фільварків за 1785 рік указано, що на власні потреби використали 164 сажні, а інші – 990 сажнів продали. Із Зарудців 1792 року реалізували 17 сажнів сіна за 560 злотих⁴⁷. Урожай технічних культур та натуральна данина селян дозволяли монастирю торгувати також пряжею і полотном. В окремих домініях весь прихід полотна йшов на продаж. Наприклад, у Жовтанецькому фільварку отримали 3 полсетка 391 аршина льняного й один полсеток конопляного. Усе полотно упродовж 1786 року повністю надійшло в торгівлю⁴⁸.

У маєтках монастиря домініканців значне місце відводилося всіляким промислам, які були постійним джерелом грошових надходжень. Одним з перших у підприємницькій діяльності як світських, так і церковних феодалів було виготовлення й реалізація алкогольних напоїв, чому сприяла достатня сировинна база та наявне монополне право пропинації. Проте уряд Австрії дещо обмежив свавілля феодалів і в цій сфері, встановивши 1775 року податок на виробництво спиртних напоїв (від гарнця 6 крейцерів). Крім того, була ліквідована горілчана монополія, заборонялось орендарям давати горілку в кредит. За задумами уряду ці заходи повинні були привести до здорожчання спиртних напоїв і зменшення пияцтва. Але, як свідчать документи, ці ухвали виявилися малоефективними. Винокуріння й надалі залишалося однією із головних статей доходу у володіннях церковних феодалів і монастиря домініканців зокрема. Спиртні напої вироблялися на винницях, броварнях, горжельнях і реалізовувалися через систему численних шинків, які були в кожному населеному пункті. Частина таких закладів передавалася в оренду, проте більшість перебувала у власному користуванні (Пономаренко Л., 2010, с. 111). Аналіз діяльності двох горжелен – Борецької і Зарудецької дає можливість отримати інформацію про цю сферу господарювання монастиря. Так, із Зарудців 1789 року реалізували 1680 гарнців горілки на 9483 злотих і 445 гарнців меду на 1042 злотих. У шинку продавали й тютюн, незважаючи на церковні заборони куріння. За 1789 рік його було реалізовано 17447 пачок на суму в 1171 злотих. Причому за 1000 пачок монастир платив постачальникові 60 злотих, а збував уже по 66 злотих⁴⁹. У наступні роки виготовлення й продаж спиртних напоїв і надалі давали великі доходи. Так, на Борецькій і Зарудецькій горжельнях за 1792 рік перероблено 384 корці зерна, в основному жита. З цієї кількості виготовлено 12111 кварт горілки і 2676 кварт пива. Майже вся продукція, за винятком 1367 кварта горілки, залишеної в «магазині», надійшла у продаж. Пиво реалізовувалося за ціною 3 гроша за кварту, а горілка, залежно від якості, по одному флорину 2 гроша й одному флорину 10 грошів. Виручки передбачалося отримати 10276 злотих за витрат на виробництво в 1987 злотих (Пономаренко Л., 2010, с. 112). Названі цифри якнайкраще свідчать про високу рентабельність винокуріння. Окрім власного виробництва, доходи приносила й оренда шинків. Так, у Жовтанцях (1791–1792 роки) вона становила 3000 злотих, а в Давидові – 2200. Оренда разом зі зростанням цін погіршувала і становище місцевих селян, тому що орендар прагнув за відведений час отримати якомога більше прибутків. Цей чинник ураховувався власником. Практично у всіх договорах, досліджених нами, записувалося, що виготовлена горілка «повинна бути якісною, міра справедлива і ціна ринкова». У разі зростання цін на зерно передбачалося підвищення вартості горілки. За використання фальшивої мірки й неякісних алкогольних напоїв передбачався грошовий штраф. У контрактах зверталася увага на збереження майна та «захист» селян від утисків орендаря, бо це підривало економіч-

⁴⁷ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 25, Арк. 3; Спр. 52. Арк. 1.; Спр. 58. Арк. 22.

⁴⁸ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 50, Арк. 7–14.

⁴⁹ ЦДІАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 83, Арк. 1–6.

ний стан самого власника. У них вказувалося на неприпустимість приписок, надання горілки у борг. Деякою мірою обмежувалося свавілля орендаря і з уведенням указу 1775 року про заборону горілчаного «примусу» (Пономаренко Л., 2010, с. 111).

Підприємствами, які давали певний дохід, були й млини. На них за часів Речі Посполитої також поширювалося баналітетне право феодалів, яке виражалося в обов'язковому помелі зерна селянами. Австрійська монархія ліквідувала примус на помел борошна, зате із селян стали збирати по 15 крейцерів на млин і 1/16 частини зібраного зерна (Jaworski H., 1905, с. 83). Млини часто віддавалися в оренду, тоді феодал отримував тільки грошову плату. Якщо вони використовувалися у власному господарстві, то слугували додатковим джерелом надходження зерна й борошна, відданими за помел. Млини були в кожному селищі, іноді їх було навіть декілька. Часто вони розміщувалися на берегах річок або ставків і були цілим господарським комплексом, куди входили комори, пекарня, приміщення для утримування худоби й птахів, власне млин. Про вигідність такого виду підприємств свідчить їхня кількість у маєтках монастиря. Так, у Давидові налічувалися 3 млини. А в с. Борки були 4, дохід від яких 1790 р. становив 2824 злотих (Пономаренко Л., 2010, с. 113).

Львівський монастир домініканців збільшував свої доходи і за рахунок лісів. В угіддях домініканців нарощення деревини налічувалося в 12850 сажнів щорічно, з яких 11270 становили тверді породи. Найбільш значні запаси лісоматеріалу були в лісах с. Зарудці, які щорічно примножувалися на 6468 сажнів. У Борках кількість деревини кожного року зростала на 1591 сажень⁵⁰. Якісна деревина (тверді породи), як правило, використовувалася на будівництві і коштувала дорого. Проте і відходи лісового господарства, які використовували для опалення приміщень, давали можливість отримати певні кошти. Так, 1778 року із фільварку Борки було продано 3 хури дров за 26 злотих. У 1790 році прибуток від реалізації дров у домінії Зарудці становив 309 злотих. Затем на заготівлю 3368 сажнів лісу витратили 6736 злотих⁵¹. Ймовірніше, такі витрати були пов'язані із заготівлею будівельного матеріалу.

Маючи завжди в наявності вільні гроші, котрі отримували як у вигляді пожертвувань, плати за релігійні послуги, так і в результаті господарської діяльності, домініканці давали їх світським особам у борг. Як свідчать документи, церковні феодали виступали кредиторами практично для всіх верств населення. У них брали в борг гроші і міщани, і магнати, і єврейські общини. Сума боргу світських осіб тільки львівському монастирю домініканців (1789 рік) становила 181104 флорини. У списку боржників траплялися й магнатські прізвища, зокрема, Потоцьких та Чарторийських⁵².

У підсумку зазначимо, що архівні документи свідчать, що землеволодіння львівського монастиря домініканців формувалось впродовж століть за рахунок жалувань короля, шляхти та власних надбань. Було сформовано господарський комплекс, який розташовувався в околицях м. Львова та відзначався родючими землями, що давало змогу Ордену успішно розвивати рільництво та тваринництво. В останній третині XVIII століття в умовах реалізації Йосифинських реформ відбувалися певні зміни їхньої господарської діяльності. Спостерігалось збільшення поголів'я худоби для продажу на ринку. У зерновому господарстві з'явилася нова тенденція – використання найманої праці та зростала забезпеченість власним робочим інвентарем, що не було характерним для традиційно феодалного способу виробництва.

Володіння львівського монастиря домініканців активно залучались до товарно-грошових відносин, оскільки більша частина вирощеної та виробленої продукції перетворювалася на товар. Промисли, раніше засновані на монополіях та баналітетних правах, у досліджуваний період орієнтувались на ринкові відносини. Ринкові зв'язки мали двосторонній характер. На

⁵⁰ ЦДАЛ. Ф. 19. Оп. 12. Спр. 40, Арк. 149; Спр. 41. Арк. 80; Спр. 37. Арк. 170; Спр. 35. Арк. 81; Спр. 38. Арк. 50; Спр. 36. Арк. 162; Спр. 39. Арк. 41; Спр. 102. Арк. 22. Оп. 19. Оп. 19. Спр. 282. Арк. 269; Спр. 283. Арк. 93.

⁵¹ ЦДАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 25, Арк. 3; Спр. 58. Арк. 24.

⁵² ЦДАЛ. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 1–13.

продаж вироблялися алкогольні напої. Монастир купував сільськогосподарський та промисловий інвентар і частину сировини, що свідчило про розширення його господарських можливостей. Домініканці в цей період мали достатню кількість вільних коштів, що сприяло здійсненню лихварських операцій. Реформи Австрійської держави в Галичині, спрямовані на обмеження феодалних прав і можливостей духовних власників, стимулювали розвиток монастирського господарства, сприяли його включенню у товарно-грошові відносини.

Список використаних джерел та літератури

- Вечерський В. В., 2008. *Українські монастирі*. Київ: Наш час.
- Гуменяк А., 2016. Основні аспекти церковно-релігійного життя Домініканського ордену Східної Галичини в другій половині XIX – 30-і роки XX століть. *Часопис української історії*. Випуск 33. Київ. 33–40.
- Лоштин Н., 2014. Діяльність домініканських місій в Галичині та на Поділлі (XIII – перша половина XV ст.). *Rocznik Lubelski*. Том XL. 9–14.
- Пономаренко Л. В., 2010. Торгово-підприємницька діяльність великих церковних власників Галичини в останній третині XVIII століття. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету. Серія «Історичні науки»*. Кіровоград. 108–121.
- Урсу Н. О., 2007. *Мистецька спадщина домініканського ордену XVII–XIX ст. на території України*. Кам'янець-Подільський: Абетка.
- Чорний М. І., 2009. Формування земельної власності домініканських монастирів Галичини у XIII – першій половині XV ст. *Гуржіївські історичні читання*. Вип. 3. Черкаси. 259–263.
- Чорний М., 2014 (а). Домініканський орден в державах Центрально-Східної Європи у XIII – першій половині XIV ст. Модест Чорний. *Вибрані праці*. Львів. 11–128.
- Чорний М., 2014 (б). Австрійська секуляризаційна реформа у Львові: міфи і реалії. *Модест Чорний. Вибрані праці*. Львів. 159–173.
- Rychlikowa I., 1957. Realizacja społeczno-gospodarczych reform Tereźjansko-Jozefińskich w Galicji. *Roczn. dziejow. spol. i gospod.* Т. XIX. 91–134.
- Tokasz W., 1909. *Galicja w początkach ery Jozefińskiej w swiśle ankiety urzędowej w roku 1783*. Krakow.
- Jaworski H., 1905. *Stosunki ekonomiczne Galicyi pod panowaniem Austrii*. Lwow.

Lyudmyla Ponomarenko, Oleksandr Zhytkov

ECONOMIC ACTIVITY OF THE LVIV DOMINICAN MONASTERY IN THE LAST THIRD OF THE EIGHTEENTH CENTURY

The article examines the economic activities of the Lviv Dominican monastery in the context of the Josephinian Reforms, which were intended to establish state control over the material resources of spiritual owners and limit the traditional rights of the Catholic Church. Authors analyze the process of formation of the monastery's land property and property acquired by the Order from secular persons through bequest, gifts, and its own acquisitions. The Austrian authorities' legislative activity in regulating monastic representatives' activities in the Crown land of Galicia and Lodomeria is examined. On the basis of inventory records and the Josephine metric's data, the main branches of the economy of the Lviv Dominican monastery are studied. It is noted that land tenure structure complied with the feudal property type, according to which the bulk of arable land, vegetable gardens and meadows were transferred to the use of peasants, and the owners possessed forests and the best yielding land. Dominias and Dominican villages located in the vicinity of Lviv had fertile soils and a compact location, which favoured the development of arable farming and animal husbandry. Grain farming on the farmsteads was provided with sufficient inventory, convenient storage and processing facilities. The availability of large pastures, waste from the processing of raw materials in breweries and distilleries, as well as peasants' tribute, served as the basis for increasing the number of livestock, which guaranteed the owner food and supply of goods to the market. In the last third of the 18th century, the Order's economy was involved in trade and business activities on a regular basis. The Dominicans traded in agricultural and livestock products, and alcoholic beverages. It is noted that during this period, the Lviv Dominican monastery tended to increase livestock production specifically for sale. The production and sale of alcoholic beverages were exclusively market-oriented. Alcoholic beverages were sold through a system of numerous taverns in every village. The reforms of the Austrian state, which restricted the rights of owners to use banal rights and

other feudal prerogatives, stimulated the development of monastery's own economy and its inclusion in the mechanism of market relations that was being actively formed.

Key words: property, land tenure, Josephinian Reforms, monasteries, Dominican Order, products, grain farming, animal husbandry, trade.

References

Vecherskyi V. V., 2008. *Ukrainski monastyri* [Ukrainian monasteries]. Kyiv: Nash chas. (In Ukrainian).

Humeniak A., 2016. Osnovni aspekty tserkovno-relihiinoho zhyttia Dominikanskoho ordenu Skhidnoi Halychyny v druhii polovyni XIII – 30-i roky XIV stolit [The main aspects of the church and religious life of the Dominican Order of Eastern Galicia in the second half of the 19th – 30s of the 20th centuries]. *Chasopys ukrainskoi istorii*. Vypusk 33. Kyiv. 33–40. (In Ukrainian).

Loshtyn N., 2014. Diialnist dominikanskykh misii v Halychyni ta na Podilli (XIII – persha polovyna XV st.) [Activities of Dominican missions in Galicia and Podilla (13th – first half of the 15th century)]. *Rocznik Lubelski*. Tom XL. 9–14. (In Polish).

Ponomarenko L. V., 2010. Torhovo-pidpriemnytska diialnist velykykh tserkovnykh vlasnykiv Halychyny v ostannii tretyni XVIII stolittia [Commercial and entrepreneurial activity of large church owners of Galicia in the last third of the 18th century]. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Serii «Istorychni nauky»*. Kirovohrad. 108–121. (In Ukrainian).

Ursu N. O., 2007. *Mystetska spadshchyna dominikanskoho ordenu XVII–XIX st. na terytorii Ukrainy* [Artistic heritage of the Dominican order of the XVII–XIX centuries on Ukrainian territory]. Kamianets-Podilskyi: Abetka. (In Ukrainian).

Chorny M. I., 2009. Formuvannia zemelnoi vlasnosti dominikanskykh monastyriv Halychyny u XIII – pershii polovyni XIV st. [The formation of land ownership of the Dominican monasteries of Galicia in the 13th – the first half of the 15th century]. *Hurzhiivski istorychni chytannia*. Vyp. 3. Cherkasy. 259–263. (In Ukrainian).

Chorny M., 2014 (a). Dominikanskyi orden v derzhavakh Tsentralno-Skhidnoi Yevropy u XIII – pershii polovyni XIV st. [The Dominican Order in the states of Central-Eastern Europe in the 13th – the first half of the 14th centuries]. *Modest Chorny. Vybrani pratsi*. Lviv. 11–128. (In Ukrainian).

Chorny M., 2014 (b). Avstriiska sekularyzatsiina reforma u Lvovi: mify i realii [Austrian secularization reform in Lviv: myths and realities]. *Modest Chorny. Vybrani pratsi*. Lviv. 159–173. (In Ukrainian).

Rychlikowa I., 1957. Realizacja spoleczno-gospodarych reform Terezjansko-Jozefinskih w Galicji. [Implementation of the Teresian-Josefian social and economic reforms in Galicia]. *Roczn. dziejow. spol. i gospod.* T. XIX. 91–134. (In Polish).

Tokasz W., 1909. *Galicja w poczatkach ery Jozefinskiej w switle ankiety urzedowej w roku 1783* [Galicia at the beginning of the Josefin era in the light of the official survey in 1783]. Krakow. (In Polish).

Jaworski H., 1905. *Stosunki ekonmiczne Galicyi pod panowaniem Austrii* [Economic relations of Galicia under Austrian rule]. Lwow. (In Polish).

УДК 069.51. 780.614.13. 7. -05

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-2-10>**Тетеря Світлана,***завідувач науково-дослідного сектору «Музей кобзарства»,
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»**tetera-7@ukr.net**ORCID ID: 0000-0002-9255-9690***Костюк Наталія,***молодший науковий співробітник
науково-дослідного сектору «Музей кобзарства»,
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»**museum-buro@ukr.net**ORCID ID: 0000-0002-4647-1989*

ФЕДІР ЖАРКО, ОЛЕКСІЙ ГАПОН, ІСААК ЦИБУЛІВ – НЕПЕРЕСІЧНІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОГО БАНДУРНОГО МИСТЕЦТВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

У цьому дослідженні автори на основі польових досліджень подають раніше неопубліковані дані про стан розвитку модерного бандурного мистецтва із 30-х рр. ХХ ст. на Переяславіщині. Ці дослідження ґрунтуються на польових матеріалах авторів, а також аналізі експозиційного наповнення Музею кобзарства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (НІЕЗ «Переяслав»). Зокрема, інформація про Національну заслужену капелу бандуристів України імені Г.І. Майбороди та бандуру майстра із Баришівки О.М. Гапона.

На основі матеріалів, що були здобуті під час експедиційно-пошукової роботи авторів, проведено аналіз побутування аматорського бандурного музикування у зазначеному регіоні. Особлива увага приділяється діяльності творчої молоді у смт Баришівка. Саме тут розпочав свою мистецьку діяльність відомий бандурист, співак і автор дум Федір Жарко. Розкриваються короткі біографічні дані про майстра з виготовлення бандур Олексія Гапона. На сьогодні невідома точна кількість інструментів, які він виготовив, але чи не єдиний, що зберігся, експонується в Музеї кобзарства НІЕЗ «Переяслав». У публікації згадується і талановитий бандурист І. Цибулів.

Ці талановиті неординарні особистості проживали у смт Баришівка (Київщина). Вони були учасниками ансамблю аматорів бандуристів. Пізніше Ф. Жарко та І. Цибулів продовжили свою мистецьку діяльність у професійних колективах. Але все їхнє життя було присвячене високій місії популяризації українського мистецтва серед широкого загалу.

Ключові слова: Олексій Гапон, Михайло Погасій, Федір Жарко, Ісаак Цибулів, музейна експозиція, бандура, мистецтво, майстер виготовлення бандур, аматор, співак, бандурист, капела.

У цій статті автори мають на меті розповісти про унікальні постаті українського мистецького простору – бандуристів і майстрів з виготовлення бандур, що жили і творили у невеличкому місті на Київщині – Баришівці.

Провідне місце у презентації для широкого загалу маловідомих митців-бандуристів посідає Музей кобзарства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». У його експозиції є інформація про Національну заслужену капелу бандуристів України імені Г.І. Майбороди та одного із колоритних її учасників – Федора Аврамовича Жарка. Розміщено в експозиції і бандуру (Е-3664 КН-22537) Чернігівської фабрики музичних інструментів, на якій він грав під час виступів із капелями. Також у експозиції демонструється унікальний інструмент кустарного виробництва, що датований 1935 р., майстра Олексія Гапона (Е-3655 КН-22075)¹. Що поєднувало цих двох представників модерного розвитку бандурного мистецтва в Укра-

¹ Інвентарні книги фондової групи «Етнографія» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» № 1–6.

їні в 30-х рр. ХХ ст.? Те, що познайомилися вони в містечку Баришівка (Київщина). Доля їхня склалася по-різному, а поєднала їх велика любов до української традиційної культури та бажання розвивати і примножувати її.

Як інструмент майстра О. Гапона з Баришівки з'явився в Музеї кобзарства і кому він належав? Власником інструмента з 1937 р. був Михайло Власович Погасій, що працював у 40–60-х рр. ХХ ст. учителем математики в м. Переяславі. Бандурне мистецтво було його захопленням, проте надзвичайно цікаво відбувся його прихід до нього.

Із дитинства він любив співати українських народних пісень, захоплювався творчістю бандуристів. Інтерес до цього інструмента пробудила у нього зустріч з Євгеном Адамцевичем, що відбулась у 1935 р. Три дні Є. Адамцевич проживав та давав концерти у с. Хоцьки на Переяславщині, звідки родом М. Погасій. І після цієї зустрічі юнак хотів піти поводитирем незрячого кобзаря, але батьки не пустили його².

Тоді під впливом тієї незабутньої зустрічі юний Михайло вирушив пішки до м. Баришівка, що на Київщині, щоб купити там бандуру в майстра Олексія Гапона. Все своє свідоме життя Михайло Власович поєднав з цією бандурою. У 50-х рр. ХХ ст. виступав на сценах осередків культури Переяславщини, разом зі своїми побратимами, такими ж самодіяльними музикантами струно-щипкових інструментів. Нині бандура експонується у музеї кобзарства НІЕЗ «Переяслав» (рис. 1).

Майстер, що виготовив вищезгаданий інструмент, – Олексій Михайлович Гапон, проживав у Баришівці, майстрував бандури та брав участь у ансамблі аматорів бандуристів. Про нього пам'ятають місцеві жителі. Так, зокрема, краєзнавець Віктор Миколайович Осипенко у своєму дослідженні «Історія Баришівки» 2015 р. згадує: «Під час розмови з невісткою О.М. Гапона вона сказала, що після смерті свекра його бандура лежала на горищі, приїхав якийсь чоловік і свекруха віддала йому бандуру, бо ніхто не грав на ній»³.

Інформацію про цю бандуру було опубліковано на сторінці Facebook Заповідник Переяслав та в групі «Кобзарський майдан у Переяславі», і на неї відгукнувся Марко Фаріон, американець українського походження. Він написав: «У мене бандура майстра Гапона».

Згадує Віктор Осипенко і про Федора Жарка: «Творчий талант Федора Аврамовича Жарка розкрився у разі участі в художній самодіяльності Баришівського будинку культури в ансамблі бандуристів. У 1936 році ансамбль бандуристів брав участь у Всесоюзному радіофестивалі, хоровій олімпіаді, а тріо бандуристів у складі Федора Жарка, Олексія Гапона та Наталки Онищенко виступало на багатьох сценах міст і сіл Радянського Союзу. Після виступу на Всесоюзній олімпіаді у Великому театрі в місті Москві в 1946 році Федора Аврамовича було запрошено на роботу до Державної капели бандуристів УРСР, і сім'я залишила в цей рік Баришівку» (рис. 2)⁴.



Рис. 1. Бандура. Власник М. Погасій. Майстер О. Гапон. Україна Київська обл. смт Баришівка. 1936 р. Дерево, метал, ручна робота. Е-3655 КН-22075

² Архівні матеріали Музею кобзарства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Рукописні спогади Ганни Георгіївни Жарко про її чоловіка – Федора Аврамовича Жарко. 1989 р.

³ Польові дослідження Тетері С.А. Спогади Осипенко В.М. 1948 р. н., краєзнавця з м. Баришівка Броварського району Київської області.

⁴ Там само.



Рис. 2. Виконавець – Федір Аврамович Жарко, акомпаніатори Олексій Михайлович Гапон і Наталка Олексіївна Онищенко, кін. 30-х рр. XX ст. З архіву В. М. Осипенка

В архіві Музею кобзарства зберігаються рукописні спогади Ганни Георгіївни Жарко про її талановитого чоловіка – Федора Аврамовича Жарко. Ось як вона пише: «Народився Федір Аврамович у с. Михайлівка Кам'янського району Черкаської області 4 липня 1914 року в родині селян – Жарків Аврама Миколайовича та Олени Петрівни. Сім'я була багатодітна, але діти довго не жили, і в дитинстві помирали від різних хвороб. Виросло троє: Іван, Марія та Федір.

У 1929 році батько був організатором першого колгоспу і сам працював до кінця свого життя в колгоспі. Сестра Марія працювала в ланці буряководів з 1929 року і до виходу на пенсію. В 1931 році Федір Аврамович вступає до Черкаського педінституту на фізико-математичний факультет і по закінченні в 1936 році одержує призначення в Баришівську середню школу викладати математику та фізику. У школі працювали чимало викладачів, які гарно співали. Федір Аврамович виступав на шкільних вечорах. Співав і навіть організував шкільний струнний оркестр та виступав разом з учнями. У 1939 році Федір Аврамович був призваний до армії (це був початок військових дій з Фінляндією). В армії він був рядовим і одночасно учасником військового ансамблю пісні і танцю.

Після війни він повернувся в школу і продовжує працювати викладачем математики. Також бере активну участь у самодіяльності школи: бере участь в олімпіадах, виступає спочатку в Києві, згодом взяв участь у 1945 році в огляді творчих самодіяльних колективів. Після цього огляду комітет у справах мистецтв приймає рішення, що такий цінний голос потрібно використовувати за призначенням. І Федора Аврамовича направляють працювати спочатку в капелу «ДУМКА», потім через рік він переводиться в Державну заслужену капелу бандуристів, де і працював до виходу на пенсію»⁵.

Під час творчої діяльності в цих мистецьких колективах Федір Жарко відвідував вечірній відділ консерваторії з вокалу.

⁵ Архівні матеріали Музею кобзарства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Рукописні спогади Ганни Георгіївни Жарко про її чоловіка – Федора Аврамовича Жарко. 1989 р.

Розповідь про родину Жарків підготувала для Радіо Свобода американська журналістка Тетяна МакКой. Вона побувала у селі, де народився митець, і зустрілася з його земляками.

«У рідному селі, за словами вчительки-красзнавця Тетяни Конаревої, ще пам'ятають «Жаркову пору», бо завдяки йому у селі побували з концертами і сама «Капела Мінківського», й провідні хорові колективи України, циркові групи з Києва, Харкова та Москви, циганський театр «Ромен», тріо Мареничів і багато інших митців.

У сім'ї Жарків усі співали. Федорів батько, Аврам Миколайович, володіючи могутнім басом, вів церковний хор в їхній Михайлівці Кам'янського району на Черкащині. Підрісши, до хору долучилися і малий Федько з братом та сестрою. Збираючись у неділю на черговий молебень, односельці напівжартома казали: «Підемо Жарків слухати» (МакКой Т., 2019). Тож іще під час навчання на фізматі інституту народної освіти в Черкасах Федір Жарко відводив душу концертами братів-бандуристів Вусатих, до яких приєднався і сам. Саме від керівника Кирила Вусатого Федір Жарко навчився грати на бандурі. Розповіли журналістці і про улюблену пісню митця, яка запроторила його до Колими.

«Це пісня, яку він співав лише своїм рідним у селі Михайлівка, де в нього ще жила рідна сестра Марія. Вірш Павла Чубинського «Ще не вмерла України» (1862) покладений на музику Михайлом Вербицьким (1863). Пісня вважалася «націоналістичною», «занепадницькою» і не вписувалася в мажорні ритми п'ятирічок. Але Федір Жарко не втримався, і затягнув на якійсь вечірці: «Ще не вмерла України і слава, і воля...» Надворі був 1950-й, до хрущовської «відлиги» ще залишалося три роки. І знайшовся «сигналізатор», і Жарка арештували, присудили десять років «золотих копалень» Колими. І хоча весь строк він не відбув, та завдяки кончині вождя-тирана Сталіна в березні 1953 року, цей факт залишився в історії його життя.

Це була реальність того часу і Жарко жив за тієї доби, коли в багатьох на умі було одне, а на язиці – те, що диктувала комуністична партія. Та все ж таки в тих умах виброджувалася козацька непокора, яка врешті привела Україну до своєї незалежності»⁶.

Ганна Жарко, дружина бандуриста, писала: «Коли він вже закінчив свою активну концертну діяльність, то дуже багато продовжував вивчати нових творів і продовжував записувати на радіо свій голос, виконувати народні думи та пісні. Одночасно виступав з лекторами спілки письменників, охорони пам'ятників історії і культури, а також з лекторами товариства «Знання». Про його участь у цій роботі свідчать державні нагороди того часу: Грамоти, Подяки та різні сувеніри».

У Музей кобзарства НІЕЗ «Переяслав» вдова передала інструмент бандуриста виробництва Чернігівської фабрики музичних інструментів та його сценічний костюм, в якому він з успіхом виступав перед вдячними слухачами.

У роки після проголошення акту про незалежність України історики, місцеві красзнавці-дослідники відкривають для нас імена, які пішли в забуття. Ці постаті завжди були українськими патріотами, які в умовах російської імперії, згодом тоталітарного більшовицького режиму та сталінської репресивної ідеології зуміли зберегти українську культуру і природну ментальність нашого народу. І все-таки тотальна політична ідеологія більшовизму значно вплинула на напрям розвитку культури українців загалом. Скільки було винищено української традиції в музиці, в побуті, заборонено та вилучено з бібліотек, архівів, досліджень етнографів. А ще більше було привласнено імперським російським режимом, яке тепер видають за своє. Тому кожне ім'я того чи іншого просвітника, музиканта-бандуриста нині стає по-справжньому відкриттям.

Так, у травні 2023 р. до Музею кобзарства НІЕЗ «Переяслав» звернувся священник ПЦУ отець Павло Лисенко. Він разом з баришівськими краєзнавцями досліджує життя і творчість великої майстрині-вишивальниці Глікерії Цибульової. І, виявилось, що її чоловік Ісаак Миколайович

⁶ Архівні матеріали Музею кобзарства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Рукописні спогади Ганни Георгіївни Жарко про її чоловіка – Федора Аврамовича Жарко. 1989 р.

Цибульов (Цибулів) був бандуристом. Його за націоналістичні переконання, як тисячі українців, заслали в табори. Вже після смерті Сталіна він повернувся в Баришівку, де доживав віку⁷.

У своїй праці «Українські кобзарі, бандуристи, лірники. Енциклопедичний довідник» Б. Жеплинський наводить лист М. Полотая від 10.04.1971 р., де подає короткі відомості про цього просвітника- бандуриста. Ісаак Миколайович Цибулів (1889 р., с. Дігтярі Полтавської губ., нині Чернігівської обл. – 1962 р.) – бандурист. За спеціальністю педагог. Працював у першій українській художній капелі кобзарів (з 1927 р.), потім у Державній зразковій капелі бандуристів. Вправно грав і добре виконував пісні «Про Саву Чалого», «Про Нечая», «За річкою та за Синюхою» та ін. (Жеплинський Б., 2011, с. 267).

Відомий український письменник, журналіст, публіцист, борець за незалежність України Улас Самчук у своїй великій праці «Живі струни. Бандура і бандуристи» також згадує Ісаака Цибуліва. Зокрема, про його діяльність у складі Першої художньої капели кобзарів, саме тоді національно свідомих учасників почали арештовувати та засилати в табори. В книзі є фото капели в роки керування нею М. Михайлова. І таким чином ми можемо бачити фото учасників цієї капели, серед яких – І. Цибулів (рис. 3) (Самчук У., 1976, с. 104).



Рис. 3. Київська капела бандуристів під мистецьким керівництвом М. Михайлова. Перший (нижній) зліва направо: О. Костецький, М. Михайлів, А. Андрійчик, О. Аров, Т. Півко. Другий ряд: І. Цибулів, А. Федько, О. Шлеюк, В. Похил, О. Дзюбенко, 30-і рр. XX ст.

Зустрічаємо ім'я І. Цибуліва ми і в дослідженні К. Черемського «Повернення звичаю». Автор на основі архівних документів інформує про переслідування і репресії стосовно представників бандурного мистецтва (Черемський К., 1999, с. 117).

Усі роки нівелювання і нищення радянським режимом української культури робили свою чорну справу. Та в духовному вимірі давній український інструмент бандура був, є і залишається в елітному списку української традиційної культури. На сьогодні надзвичайно важливо піднімати із забуття митців, які примножували та презентували широкому загалу українську традиційну культуру в часи панування радянського тоталітарного режиму. Саме краєзнавчі дослідження є безцінними та унікальними в цій царині.

⁷ Польові дослідження Тетері С.А. Записані від Лисенка П., священника ПЦУ с. Лукаші Баришівської ОТГ Броварського району Київської області.

Список використаних джерел та літератури

Жеплинський Б.М., Ковальчук Д. Б. 2011. *Українські кобзарі, бандуристи, лірники*. Енциклопедичний довідник. Львів.

МакКой Тетяна, 2019. *Федір Жарко: дума, бандура і Колима. Заарештували за пісню, що стала гімном України*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30326290.html> [20. 07. 2023].

Самчук Улас, 1976. *Живі струни. Бандура і бандуристи*. Детройт.

Черемський К. П., 1999. *Повернення традиції. З історії нищення кобзарства*. Харків.

Svitlana Teteria, Natalija Kostjuk

FEDIR ZHARKO, OLESIY GAPON, ISAAK TSYBULYV – UNIQUE FIGURES OF UKRAINIAN BANDUR ART (BASED ON FIELD RESEARCH MATERIALS)

In this study, the authors, based on field research, present previously unpublished data on the state of development of modern bandura art since the 1930s in Pereyaslavshchyna. These researches are based on the field materials of the authors, as well as the analysis of the exposition content of the Kobzarstvo Museum of the National Historical and Ethnographic Reserve “Pereyaslav” (NIEZ “Pereyaslav”). In particular, information about the National Merited Bandura Chapel of Ukraine named after G.I. Maiboroda, and the bandura master from Baryshivka O.M. Gapon.

Based on the material obtained during the authors' expedition and research work, an analysis of the life of amateur bandura music-making in the specified region was carried out. Special attention is paid to the activities of creative youth in Baryshivtsi. It was here that Fedir Zharko, a famous bandurist singer and author of poems, began his artistic activity. Brief biographical data about the master of making bandura Oleksiy Gapon is revealed. To date, the exact number of tools he made is unknown, but almost the only one that has survived is exhibited in the Museum of Kobzarstvo NIEZ “Pereyaslav”. The publication also mentions the talented bandurist Isaak Tsybuliva.

These talented and extraordinary individuals lived in the village of Baryshivka (Kyiv region). They were members of an ensemble of amateur bandurists. Later, Fedir Zharko and Isak Tsybuliv continued their artistic activity in already professional collectives. But their entire lives were dedicated to the lofty mission of popularizing Ukrainian art among the general public.

Key words: *Oleksiy Gapon, Mykhailo Pogasii, Fedir Zharko, Isaak Tsybuliv museum exhibition, bandura, art, bandura maker, amateur, singer, bandura player, capella.*

References

Zheplyns'kyi B. M., Koval'chuk D. B. 2011. *Ukrayins'ki kobzari, bandurysty, lirnyky* [Ukrainian kobzars, bandurists, lyrnyks]. Entsyklopedychnyy dovidnyk. L'viv. (In Ukrainian).

MakKoy Tetyana, 2019. *Fedir Zharko: дума, бандура і Колима. Заарештували за пісню, що стала гімном України* [Fedir Zharko: thought, bandura and Kolyma. They were arrested for the song that became the national anthem of Ukraine]. Available: <https://www.radiosvoboda.org/a/30326290.html> [20. 07. 2023]. (In Ukrainian).

Samchuk Ulas, 1976. *Zhyvi struny. Bandura i bandurysty* [Live strings. Bandura and bandurists]. Detroit. (In Ukrainian).

Cherems'kyi K. P., 1999. *Povernennya tradytsiyi. Z istoriyi nyschennya kobzarstva* [The return of tradition. From the history of the destruction of Kobzarstvo]. Kharkiv. (In Ukrainian).

Наукове видання

Історія & Археологія

Випуск 2

Коректор *І. М. Чудеснова*
Комп'ютерне верстання *Н. С. Кузнєцова*

Підписано до друку 23.04.2024 р.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 13,95. Зам. № 0524/350
Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.